Marija Gimbutas

civilizaţie şi cultură

Editura Meridiane

Biblioteca de artă
Arte şi civilizaţii

Toate drepturile
asupra prezentei ediții în limba română
sînt rezervate Editurii Meridiane

Marija Gimbutas

civilizaţie şi cultură

VESTIGII PREISTORICE ÎN SUD-ESTUL EUROPEAN

Traducere de
SORIN PALIGA

Prefaţă şi note de
RADU FLORESCU

EDITURA MERIDIANE
BUCUREŞTI, 1989

Pe copertă

Vas cu decorație zoomorfă policromă
Valea Lupului, cultura Cucuteni, faza B

ISBN 973—33—0003—9

Marija Gimbutas este un nume bine cunoscut în rîndurile arheologilor și preistoricienilor, atît pentru îndelungata activitate adesea îmbogățită de remarcabile realizări, cît și pentru complexitatea și puterea personalității. Lituaniancă de origine, stabilită după al doilea război mondial în Statele Unite ale Americii, unde a devenit în ultimii douăzeci de ani profesor la Universitatea Californiei, de la Los Angeles, preocupările Marijei Gimbutas s-au centrat pe preistoria Europei, la a cărei cunoaștere a adus contribuții de seamă atît prin cercetări în teren dirijate și efectuate direct — Anzabegovo în Macedonia, Obre în Slovenia d.e. — cît și, mai ales, printr-un șir de articole și cărți cu caracter de sinteză, oferind reflecțiile de ansamblu ale autoarei asupra cîtorva probleme esențiale ale perioadei și zonei mai sus amintite. Multe dintre ele au fost controversate imediat după apariția lor, și uneori foarte viu, dar toate, fie și măcar pe cale de interacțiune contrarie — *feed-back* —, au exercitat o influență importantă asupra dezvoltării în continuare a investigațiilor și studiilor de specialitate. Mai mult decît atît, toate aceste contribuții se remarcă prin coerența pe care o impun mozaicului adesea caleidoscopic de fapte, prin logica lor care dă un cadru integrator informației adesea fragmentare pe care descoperirile arheologice din teren ne-o

pun la îndemînă, în sfîrșit, prin bogăția de date primare pe care aceste sinteze se sprijină, date primare cel mai adesea esențializate. Dar calitatea cea mai importantă a contribuțiilor de acest fel ale Marijei Gimbutas este istoricitatea lor.

În general, descoperirile arheologice se prezintă ca un mozaic discontinuu de bunuri, sau de fragmente de bunuri. Ele nu reprezintă decît fragmentele unor ansambluri din care lipsesc multe elemente și mai ales legăturile organice dintre aceste elemente, care dau coeziune ansamblului. Sarcina arheologului este să remodeleze ansamblul prin diferite metode și proceduri specifice, definind contexte specifice care, în esență, sînt cele denumite strat, complex de descoperiri, tip, cultură, tehnocomplex și perioadă. Istoria acelor perioade pentru care nu ni s-au păstrat mărturii scrise reprezintă un nivel superior de integrare în care contextele amintite mai sus intervin ca material de bază, iar remodelarea face apel la alte proceduri și metode, în primul rînd la forme de gîndire interdisciplinară, preluînd informații, concepte și modele din multe alte domenii conexe și în primul rînd din lingvistică și din antropologia culturală, precum și din discipline mult mai apropiate cum ar fi istoria economică sau istoria religiilor și a artei. Pe această cale sînt definite altfel de contexte, cum ar fi curentele istorice — migrații sau mișcări culturale, circuite de schimb sau prozelitisme religioase —, pattern-urile recurente sau modelele de periodizare. O zonă de frontieră între modelarea arheologică și cea istorică este aceea a stabilirii raporturilor genetice și cronologice dintre tipuri și culturi. Sintezele Marijei Gimbutas se situează la nivelul stabilirii legăturilor cronologice și genetice dintre fenomene arheologice de pe arii foarte largi, precum și al integrării acestora cu fenomene de ordin lingvistic și de istoria ideilor și credințelor, plecînd de la modele cunoscute în ariile disciplinelor specifice care se ocupă cu acest fel de fenomene. Tocmai această situare, care, trebuie spus, nu elimină operarea cu date

arheologice propriu-zise, dă aspectul de istoricitate remodelărilor amintite.

Foarte multe dintre lucrările Marijei Gimbutas sînt axate pe două teme importante: preistoria (neoliticul) zonei de sud-est a Europei — de fapt o arie ceva mai amplă decît această zonă, dar în care sud-estul Europei ocupă poziția centrală — și preistoria indo-europenilor. Dincolo de interesul major pe care aceste două teme le au pentru istoria Europei, și nu numai a Europei, precum și de punctul de vedere original pe care autoarea îl aduce — și aceasta nu fără legătură cu cunoașterea directă a istoriei, culturii și etnografiei popoarelor balcanice — poziția centrală pe care teritoriul țării noastre îl ocupă în cadrul proceselor istorice ale neoliticului, precum și în cele ale pătrunderii indo-europenilor în Europa, oferă un deosebit interes acestor teme de cercetare pentru specialiștii români, ca și, de altfel, pentru publicul din România, în măsura în care se leagă direct de cele mai îndepărtate rădăcini ale culturii românești. În această perspectivă trebuie salutată inițiativa de a prezenta cititorilor o selecție din lucrările preistoricienei americane, o culegere de studii scrise prin anii '70, constituind studiile preliminare ale unor lucrări de mai mari proporții — *Old European Civilization (Vechea Civilizație Europeană)* și *Goddesses and Gods of Old Europe (Zeițe și zei ai Vechii Europe)*.

Deși constituită din șase studii diferite, cartea de față are o anumită comunitate de conținut, cele șase studii completîndu-se reciproc pentru a ne oferi o viziune globală coerentă asupra a peste cinci milenii din preistoria Europei — mileniile ocupate de epocile neolitică și eneolitică, inclusiv perioada de trecere la epoca bronzului. Autoarea, dramatizînd situația istorică, opune două civilizații: cea a Vechii Europe și cea a kurganelor. Prima este o formație istorică a cărei arie de formare și dezvoltare cuprinde Peninsula Balcanică, precum și arhipelagul, inclusiv insula Creta, sudul Italiei, bazinul carpatic și bună

parte din Europa Centrală, ca și spațiul carpato-niprovian. Populația ce ocupă această arie este pre-indo-europeană, mediteraneană și, fără a impieta asupra problemei lingvistice, din același grup cu acea etnie care a produs, într-o vreme sensibil mai avansată, civilizația minoică. Economia Vechii Civilizații Europene* se bazează în primul rînd pe agricultură și creșterea vitelor. În cadrul acestei economii mixte, un loc preponderent l-a ocupat cerealicultura. Încă de timpuriu și-a făcut loc și prelucrarea metalelor — arama și aurul, iar mai tîrziu bronzul pe bază de arsenic — fapt care a dus la schimbarea caracterului istoric general al dezvoltării, deschizînd perioada eneolitică. Colectivitățile vechi europene sînt caracterizate drept sedentare, egalitare și matrifocale. Deși descoperirile arheologice nu permit sesizarea unor structuri politice, relativa unitate culturală și de expresie artistică pe mari subarii ale zonei Vechii Civilizații Europene se explică prin comunitatea unei ideologii cu caracter mitologic-religios centrate pe figura unei mari zeițe, personificare a pămîntului-mamă, cu funcții și aspecte multilaterale, cărora le corespund ipostaze divine diferite — zeița-șarpe, zeița-pasăre, zeița gravidă, zeița mamă cu pruncul, Doamna Albă. Acestei diversități de ipostaze, exprimate mai ales în plastică, îi corespund simboluri — mai degrabă geometrice — în decorul ceramic și animale emblematice, motivele zoomorfe regăsindu-se atît în decorul gravat sau pictat al ceramicii, cît și în plastica mică, sau chiar în decorul arhitectural al unor clădiri publice cu destinație specială, identificate drept sanctuare.

Această mare unitate istorică-culturală a Vechii Europe este paralelă și comparabilă cu aceea care se dezvoltă relativ sincron în Asia Anterioară — Anatolia, Mesopotamia, Siria-Palestina. Deși asemănătoare, cele două entități se dezvoltă paralel și relativ diferit, autonom una în raport cu cealaltă, dar fără să excludă schimbu-

* Adoptăm terminologia și grafia autoarei, vezi p. 53 (N. Ed.)

rile reciproce. Vechea Civilizație Europeană cunoaște în decursul celor aproape cinci milenii de durată nenumărate regrupări de format și evoluții interne semnificative, precum și iradieri în afara ariei sale proprii. Astfel, încă de timpuriu, o dată cu apariția metalurgiei aramei, apar și forme primitive de scriere, iar în ultima etapă a dezvoltării sale și primele forme de așezare protourbană, în zona culturii Cucuteni-Tripolie. Cît despre iradierile Vechii Civilizații Europene, Marija Gimbutas le identifică mai ales în expresiile arhitecturale, plastice și decorative ale megaliților din vestul Europei, dar și din alte zone ale lumii vechi — inclusiv în cadrul civilizației kurganelor.

La rîndul ei, civilizația kurganelor mai înainte amintită este prezentată ca altă mare entitate istorică cu dezvoltare autonomă, coborînd ca origini pînă în epoca veche a pietrei. Cercetările s-au axat mai ales pe cimitire, în cadrul cărora a fost definit un rit specific, caracterizat de cîteva trăsături care nu se întîlnesc și în înmormîntările din aria Vechii Civilizații Europene : inventare funerare relativ bogate, inegal distribuite în morminte, distingîndu-se morminte mai bogate — cele de conducători — și altele cu inventar sărac — ale oamenilor de rînd; prezența armelor și a podoabelor cu funcție de însemn ierarhic în mormintele bogate; prezența jertfelor animale și uneori umane în mormintele bogate, cunoscîndu-se și cazuri de *suttee* (jertfirea văduvei); prezența oaselor de cal domestic, sau a unor embleme — sceptre — în formă de cap de cal cu harnașament; presărarea scheletului cu ocru roșu; poziția scheletului cu picioarele îndoite de la genunchi, fie întins pe spate, fie culcat pe o parte; construirea unei movile de pămînt deasupra mormîntului, iar uneori a unui dolmen, sau depunerea decedatului într-o cutie de piatră și înconjurarea movilei cu un ring de piatră (forme de megalitism).

Din compararea diferitelor descoperiri din necropole dar și din așezări s-a putut defini și

contextul cultural al civilizației kurganelor. Colectivitățile erau mici și puțin stabile, pendulante, dar nu propriu-zis nomade. Baza economiei era creșterea vitelor, însoțită de o agricultură mult mai redusă ca importanță, dacă nu și ca nivel tehnic, decît aceea practicată de comunitățile civilizației Vechii Europe. Societatea era ierarhizată, dominată de războinici, și patriarhală. Șefii dispuneau adesea de o putere considerabilă. Datorită acestei structuri articulate, dinamismul interior al societății culturii kurganelor era mai accentuat și rolul ei în difuzarea metalurgiei bronzului, dinspre centrele din Caucaz spre Europa, a fost însemnat. Și cultura kurganelor a cunoscut un ansamblu de credințe care se reflectă nemijlocit în ritualul de înmormîntare. Spre deosebire de Vechea Civilizație Europeană, deși nu lipsesc nici reprezentările raportabile la o mare divinitate feminină, Pămînt-Mamă și zeiță a morții și regenerării totodată, divinitățile culturii kurganelor sînt mai ales masculine, personificînd forțele naturii și mai cu seamă ale cerului. Cercetătorii au identificat pe purtătorii culturii kurganelor drept proto-indo-europeni și au delimitat patria originară a acestora în stepele de la răsărit de aria culturii Cucuteni-Tripolie, între Nipru și Volga, la nord de Marea Neagră și de Caspică. Ca și Vechea Civilizație Europeană, cultura kurganelor a cunoscut o îndelungată dezvoltare, numeroase regrupări de format cultural și o considerabilă expansiune teritorială. Dezvoltarea civilizației kurganelor a putut fi subîmpărțită în patru faze cronologice generale; expansiunea teritorială a acestei formații istorice începe cu cea de a doua fază și capătă formele unor deplasări de populații pe arii foarte întinse. Se pot distinge astfel trei valuri succesive de populații purtătoare ale civilizațiilor kurganelor care pătrund din ce în ce mai departe spre vest și spre sud, purtînd cu ei pînă în Egeea și pînă pe coastele Atlanticului structurile ierarhizate, metalurgia bronzului și credințele uranice, precum și tipuri specifice de arme și unelte. Această imensă și repetată mișcare etno-culturală

a avut drept consecință indo-europenizarea Europei de vest și a bazinului mediteranean, stînd la baza genezei popoarelor istoricește cunoscute în aceste zone. Mai cu seamă în cadrul ariei Vechii Civilizații Europene, procesul a îmbrăcat forme extrem de diversificate, în funcție de factori locali. Pot fi identificate în acest sens nenumărate cazuri de simbioză și sinteză, în cadrul cărora factorul imigrat și cel autohton capătă ponderi diferite, generînd o remarcabilă varietate culturală, dar și de expresie.

Viziunea istorico-arheologică a Marijei Gimbutas, retrasată în linii mari mai sus, nu este lipsită nici de logică și nici de coerență. Mai mult, ea are meritul de a explica plauzibil de ce grupurile relativ mici de proto-indo-europeni pătrunse în cadrul masei de populații ale culturii Vechii Europe, de la care au preluat atît elemente de bază ale economiei, cît și elemente culturale numeroase, au putut să determine transformări socio-culturale importante și să „indo-europenizeze" aceste populații, cu alte cuvinte să le asimileze lingvistic. Procesul acesta pune în lumină importanța aporturilor proto-indo-europene la geneza epocii bronzului în Europa și îndeosebi în aria Vechii Civilizații Europene.

În afara calităților formale — coerență și logică — și didactice — explicarea indo-europenizării —, sinteza istorico-arheologică a Marijei Gimbutas are și o importantă calitate euristică. Aceasta a devenit evidentă încă de la primele reacții ale celorlalți specialiști. Pentru a exemplifica cu un caz extrem, deși de detaliu, includerea de către autoare a culturii Nistru-Bug printre factorii care au participat la geneza culturii Cucuteni-Tripolie a provocat reacția rapidă și categorică a specialiștilor care s-au ocupat direct cu studiul celei din urmă și a avut drept rezultat final excluderea culturii Nistru-Bug dintre factorii genetici ai culturii Cucuteni-Tripolie. Mai mult, o recentă monografie de ansamblu asupra acestei din urmă culturi, elaborată de pe poziția tehnologiilor —

sau tehnocomplexelor — specifice ei (Ellis 1984), a precizat că factorii genetici sînt culturile ceramicii liniare și Boian, cu aporturile specifice, îndeosebi în domeniul tehnologiei, a culturilor Gumelnița și mai ales Petrești și a delimitat aria genezei culturii Cucuteni-Tripolie la triunghiul de sud-est al Transilvaniei și la versanții corespunzători ai Carpaților estici. Așadar, reacția față de propoziția Marijei Gimbutas cu privire la geneza culturii Cucuteni-Tripolie, a determinat, o dată cu opoziția categorică a unor specialiști, redeschiderea discuției asupra problemei și elaborarea, cu elemente metodologice și de informație noi, a unei teorii culturo-genetice plauzibile și cu mare valoare predicativă. Totodată, această reacție a închis o direcție de cercetare, promovată anterior tocmai de cercetătorii care se ocupaseră cu studiul culturii Nistru-Bug, ca neproductivă și a determinat o reajustare a viziunii cu privire la cultura Cucuteni-Tripolie. În sfîrșit, a deschis discuția cu privire la valoarea taxonomică și la semnificația istorică a culturii Nistru-Bug, care, în ciuda imediatei vecinătăți cu arii ale culturilor care participă la geneza culturii Cucuteni, nu contribuie la acest proces, dar în schimb este inclusă în aria culturii Cucuteni și asimilată de aceasta.

Valoarea și rigoarea operațională a unei sinteze atît de largi și de ambițioase cum este aceea propusă de Marija Gimbutas depinde într-o măsură hotărîtoare de instrumentele metodologice folosite în elaborarea conceptelor care trebuie să nu piardă deloc din vedere datele primare și în același timp să permită o selecție și o generalizare judicioasă. În toate cele șase studii prezentate în volumul de față baza discuției o constituie date primare esențializate, iar demersul este clar și fără echivoc descris: datele primare esențializate sînt înseriate, astfel încît să indice regularități de comportament ale elementelor culturale, permițînd raportarea acestora sau a unor asamblaje de elemente culturale la modele, fie ele strict arheologice, fie din domeniul antro-

pologiei sociale, al istoriei religiilor, al simbolisticii sau al istoriei artelor. Este evident că o asemenea procedură este direct dependentă de stadiul informației științifice. Cu alte cuvinte, orice modificare a ansamblului datelor primare, fie, în speță, prin noi descoperiri arheologice, fie prin apariția sau folosirea unor proceduri noi de prelucrare a datelor primare este de natură să determine modificări importante ale rezultatelor — adică a ipotezei în ansamblul ei. Dincolo de această dependență însă, apar o serie de determinări de ordin metodologic; începînd cu procedurile de esențializare a datelor primare, care comportă selecție și ierarhizare, în consecință criterii, care sînt la rîndul lor dependente de stadiul informației, dar și de acela al dezvoltării metodologiei, și terminînd cu modelele de raportare. În acest domeniu este suficient să se amintească faptul că pentru procese esențiale, dar complexe și delicate, cum sînt cele de etnogeneză și culturogeneză, nu posedăm modele generale și cu atît mai puțin seturi de modele relativ adaptate diversității de situații concrete ale descoperirilor din teren. Se poate spune că tocmai elaborarea unor astfel de ipoteze de ansamblu cum este cea propusă de Marija Gimbutas reprezintă pași pe drumul constituirii unor asemenea modele și că, în parte, tocmai în aceasta constă și valoarea euristică a contribuțiilor savantei americane.

După cum s-a mai menționat, volumul de față este constituit din șase studii separate, elaborate — cu excepția celui despre spiritualitatea Vechii Europe — în anii '70. Informația de bază pe care autoarea a folosit-o în elaborarea acestor studii este deci mai veche decît studiile propriuzise. Între timp, cercetarea arheologică, cel puțin în România — dar și în celelalte țări contemporane din aria atribuită Vechii Civilizații Europene — a făcut progrese remarcabile atît sub aspect cantitativ, noi săpături și noi descoperiri oferind un volum remarcabil de date primare inedite, cît și sub aspect calitativ, atît din punct de vedere

al prelucrării acestor date primare şi al transformării lor în cunoştinţe, cît şi din acela metodologic, prin introducerea unor proceduri, concepte şi modele noi, cu remarcabilă putere predicativă, atît în domeniul clasificării faptelor de cultură, cît şi în acela al interpretării lor. Prezentarea în limba română a studiilor Marijei Gimbutas cuprinse în acest volum şi care privesc într-o măsură atît de mare preistoria României, unui public românesc, obligă aşadar la o punere la punct cu noile descoperiri şi puncte de vedere apărute între timp. În acest scop, la sfîrşitul cărţii au fost adăugate o serie de note în care sînt expuse pe scurt cele mai însemnate contribuţii apărute între timp. De asemenea, în continuare sînt discutate cîteva concepte şi proceduri folosite de savanta americană, pentru a da posibilitatea unei prelucrări critice ale enunţurilor sale de către cititorul român. În sfîrşit, la finele întregii lucrări este inserată o bibliografie suplimentară, cuprinzînd principalele lucrări în care sînt publicate noile contribuţii şi care au fost folosite în redactarea notelor şi prefeţei. Au fost inserate cîteva ilustraţii grafice şi fotografice în plus, completînd argumentaţia autoarei şi exemplificînd şi noile descoperiri.

Un concept fundamental, nu numai pentru cele şase studii înmănunchiate în volumul de faţă, ci şi pentru alte lucrări esenţiale ale autoarei noastre, este acela de *Vechea Civilizaţie Europeană*. Sintagma de mai sus desemnează o entitate arheologico-istorică precis caracterizată, comportînd o arie geografică pentru a cărei delimitare trimitem la primul studiu din culegere, o durată de peste patru milenii, o structură economico-socială specifică, comportînd trăsături, tehnici şi forme de organizare proprii, precum şi o ideologie — gîndire mitică şi ansamblu de credinţe şi comportamente religioase — şi modalităţi de expresie plastico-decorative individualizate. Este evident că, în definirea acestei entităţi, delimitarea ei geografică şi cronologică se bazează pe continuitatea în spaţiu şi în timp a unor artefacte ase-

mănătoare, sub categoria mare de artefacte înțelegînd în egală măsură unelte și ustensile din diferite materiale, vestigii constructive, cît și piese de plastică sau decorul vaselor ceramice sau al altor obiecte descoperite în săpături. Dintre aceste artefacte, cele care acuză cea mai sensibilă variație în timp și spațiu sînt tocmai formele și decorul ceramic, pe de o parte, reprezentările plastice — de mari sau de mici dimensiuni — pe de alta. Dar acestea sînt determinate de credințele și reprezentările mitice ale societăților care le-au produs și ne dau informații — fie chiar și indirect — tocmai despre aceste domenii ale vieții și creației preistorice. Nu este de mirare că în paginile ce urmează, în definirea diferitelor formații culturale, referirea la asemenea realități, artistice sau religioase, vor fi frecvente și importante.

Revenind la conceptul de Vechea Civilizație Europeană, trebuie scos în evidență faptul că autoarea subliniază vechimea deosebită a entității desemnate, precum și dezvoltarea ei paralelă și autonomă în raport cu civilizațiile sincrone din Anatolia și din Vechiul Orient în general — aceasta în contrast cu alte viziuni sintetice curente în cercetarea preistorică înainte de apariția studiilor ei, care vorbeau, de exemplu, de *culturile balcano-anatoliene*, subliniind astfel o anumită comunitate culturală între cele două zone geografice. Este evident, și nimeni nu încearcă să o nege, că între cele două zone amintite apar asemănări importante, atît formale, cît și structurale, iar în decursul dezvoltării istorice între ele s-au angajat schimburi importante. Între altele, nu se poate concepe dezvoltarea metalurgiei primitive europene fără o raportare la centrele metalurgice timpurii din Anatolia și din Caucaz. Dar geneza Vechii Civilizații Europene, ca ansamblu, cît și genezele diferitelor culturi individualizate în cadrul ei și la diferite paliere cronologice ale dezvoltării sale istorice sînt înțelese ca avînd componente și impulsuri exclusiv autohtone, sud-est europene. Este adevărat că, dacă privim în ansam-

blu dezvoltarea Vechii Civilizaţii Europene, sîntem izbiţi de continuitatea dezvoltării istorice a acesteia atît pe planul structurilor teritoriale şi economico-sociale, atît cît acestea pot fi exprimate de artefacte, cît şi pe acela al expresiei artistice plastice sau decorative. De asemenea, mai mult sau mai puţin clar, se poate explica în termeni locali, cel puţin pînă la intervenţia elementelor originare din cultura kurganelor, geneza celor mai multe dintre culturile definite în cadrul marii formaţii desemnate sub numele de Vechea Civilizaţie Europeană. Există totuşi două procese culturale în cadrul cărora nu se poate surprinde o continuitate perfectă în raport cu realităţile culturale care le-au precedat. Primul este procesul de neolitizare. În adevăr, majoritatea culturilor neolitice timpurii apar în aria Vechii Civilizaţii Europene ca nişte formaţii perfect constituite. Altfel zis, nu pot fi surprinse elemente care li se vor integra ulterior, ca apariţii disparate şi treptate, în timp, în cadrul formaţiilor culturale anterioare, epipaleolitice, mezolitice sau chiar neolitice aceramice. Primele culturi neolitice vechi, cu alte cuvinte, au apărut aşa cum mitul spune că s-ar fi născut Atena, gata crescută şi înarmată, din capul lui Zeus. Mai mult, aceste prime culturi neolitice le surprindem difuzate, fără schimbări esenţiale, pe întinderi geografice imense, acoperind teritoriile naţionale ale cîtorva ţări contemporane nouă, ceea ce implică şi o coeziune internă remarcabilă, uluitoare, dacă ţinem seama de nivelul de dezvoltare al comunicaţiilor interumane din acea vreme. Este în egală măsură dificil de atribuit neolitizarea unui proces de dezvoltare a elementelor locale epipaleolitice sau unui aflux de elemente — culturale, demografice sau de ambele genuri — alogene venite anume din Orient. Fără îndoială, descoperiri viitoare vor oferi elemente pentru soluţia acestei probleme, probabil într-o modalitate mai complexă, care va ţine seama şi de efectul de telescopare a duratelor, şi de dimensiunea spaţială a acestora.

Cel de al doilea proces istorico-cultural care nu poate fi reprezentat ca absolut continuu în raport cu realităţile precedente este acela al apariţiei la acelaşi nivel cronologic relativ a unei înnoiri a formatelor culturale. Este vorba de apariţia tot cu aspect de culturi complet definite a formaţiilor denumite Vinča, Paradimi, Dimini, Veselinovo (Karanovo II-III), Dudeşti, Protokakanj, o dată cu pragul cronologic dintre neoliticul vechi şi cel mijlociu. Apariţia unor numeroase tipuri în variante foarte asemănătoare atît în Balcani, cît şi în Orientul Apropiat şi mai ales a metalurgiei aramei ridică problema legăturii dintre această înnoire a formatelor culturale din Balcani cu aceea relativ simultană din Orientul Apropiat. Nu există indicii ale unor aporturi demografice dintr-o direcţie sau din cealaltă, iar schimburile culturale sînt nu numai posibile, ci şi evidente. S-ar putea ca soluţia problemei să se afle în procesul de difuzare a metalurgiei aramei, care a putut asigura nu numai difuzarea stimulului, ci şi o anumită creştere a dinamicii schimburilor culturale între ambele zone, avînd drept rezultat o oarecare omogenizare a aspectelor superficiale ale culturilor. De altfel, studiile recente care au scos în evidenţă originalitatea profundă a unor forme de cultură cum sînt semnele preliterate din cadrul culturii Vinča — în ciuda asemănării formale relative, acestea nu reprezintă împrumuturi din repertoriul de semne precuneiforme din Mesopotamia ci sînt creaţii perfect independente —, par să indice că avem de a face mai degrabă cu un fenomen de difuziune a stimulilor decît cu un împrumut de forme ca atare, împreună cu infrastructurile care le produc.

Altă problemă ridicată de conceptul de Vechea Civilizaţie Europeană, aşa cum este el definit de Marija Gimbutas, este aceea a trăsăturilor specifice ale ideologiei ei. Savanta americană, într-un efort considerabil de reconstituire a credinţelor şi mitologiei societăţii respective, stabileşte rolul central al unei divinităţi feminine majore, cores-

punzînd conceptului istoricește cunoscut de Pămînt-Mamă, dar comportînd mai multe ipostaze, toate ilustrînd o concepție naturistă exaltînd în același timp puterea de fecunditate a principiului vieții și ciclismul natural, care implică regenerarea vieții. În acest scop autoarea stabilește un adevărat sistem codificat de simboluri — plastice sau decorative — care permit o descifrare a modalităților de expresie artistică a culturilor care participă la civilizația amintită în sensul mai sus menționat. Față de această încercare trebuie remarcat că, din punct de vedere pur istoric, reconstituirea propusă apare contaminată de modelul oriental, preluat din reconstituirea, pe baze mult mai largi, a mitologiei și credințelor exprimate în cadrul culturilor relativ sincrone din Asia Anterioară. Pe de altă parte, Marija Gimbutas identifică aceleași teme mitologice și în alte civilizații, de exemplu în cea megalitică sau în cea a kurganelor. Considerînd problema în ansamblu, ne putem întreba în ce măsură reconstituirea religiei și mitologiei Vechii Europe este într-adevăr o imagine a credințelor specifice populațiilor din această arie culturală sau este un model general de religie neolitică. Oricum, trebuie spus că în oricare dintre cele două aspecte această imagine ne apare ca o ipoteză de lucru fecundă, pasibilă de dezvoltări multiple, chiar dacă uneori se depărtează de enunțurile originare, sau le contrazice.

De altfel, prezentarea reconstituirii — sau mai bine-zis a remodelării — mitologiei și religiei Vechii Europe neolitice se bazează, ca argumentare, în primul rînd pe evidența directă vizuală sprijinită pe imaginile — reproduceri — ale descoperirilor — piese de plastică mică și decor gravat sau pictat al vaselor ceramice și al pieselor de plastică însele. Evident, în spatele acestei proceduri propedeutice se află o cunoaștere directă a unui număr mare de asemenea descoperiri. De asemenea, chiar dacă nu este exprimată în termeni expreși, se resimte raportarea la niște modele, mai probabil de nivel iconic și construite

mai degrabă empiric-intuitiv pe baza cunoașterii ultimelor puncte de vedere și remodelări în domeniul istoriei religiilor — cum sînt, de exemplu, cele ale lui Georges Dumézil și Mircea Eliade —, al mitologiei grecești, precum și al folclorului baltic și balcanic, est-european în general. Desigur, o abordare analitic-comparativă a acestei problematici ar fi adus un spor de rigoare operațională și de circumstanțiere a imaginii obținute, dar ar fi comportat un efort de volum, durată și suport logistic care nu stăteau la îndemîna unui singur specialist — chiar foarte bine echipat și informat —, ci ar fi necesitat un lucru în echipă de lungă, sau foarte lungă durată. Deci și din acest punct de vedere modelul general mitologic propus de Marija Gimbutas are valoarea unei ipoteze de lucru ale cărei dezvoltare și detaliere-adîncire se vor dovedi rodnice și interesante, chiar dacă rezultatele vor marca divergențe față de premise.

După cum am amintit, Maria Gimbutas stabilește un cod cu semnificații precise pentru o serie întreagă de motive cu circulație generală, privind decorul gravat sau pictat al ceramicii și plasticii din culturile cuprinse în Vechea Civilizație Europeană. Propunerea aceasta ridică mult discutata problemă a exegezei formelor artistice, mai precis a exegezei formelor decorative, caracterizate printr-un grad înalt de abstractizare și artificialitate. Acesta este cazul în speță chiar pentru decorul ceramicii din aria Vechii Civilizații Europene, caracterizată — pînă în ultima etapă, cînd apar anumite excepții — de un geometrism exclusiv, riguros și bogat. În general, în culturile primitive — fie ele antice sau contemporane — putem considera drept sigur faptul că elementele decorative, de obicei numite motive, au o valoare semantică constantă. Aceasta este, de altfel, condiția esențială a dezvoltării scrierii din decor, ca în Egipt și în Mesopotamia. Dar motivele nu au aceeași valoare semantică în toate culturile, semnificația lor fiind în mare măsură determinată de contextul cultural în care decorul

se dezvoltă, atît sub aspectul evoluției, contemporană cu decorul, a acestuia, cît și sub aspectul tradiției. Dar în afara acestui aspect general și de principiu, apar alte probleme specifice culturilor din cadrul Vechii Civilizații Europene. O primă întrebare este aceea a condițiilor care determină frecvența diferită de la cultură la cultură și de la fază la fază a diferitelor motive. Dacă admitem că motivele au valori semantice precise, această diferență de frecvență duce la o diversificare a comunicării în funcție de subarticulațiile marii unități de care vorbim, fapt departe de a fi lipsit de importanță. Dar diferențe se manifestă nu numai în frecvența motivelor de la fază la fază și de la cultură la cultură, ci și în felul în care diferitele motive se compun în ansambluri decorative, cu alte cuvinte în sintaxa decorativă specifică fiecărei culturi. Fără îndoială, dacă acordăm ansamblurilor decorative valoarea unor supersemne, sau chiar a unor propoziții, menținîndu-ne pe poziția valorii constante a motivelor, urmează în mod necesar că asamblarea după sintaxe decorative diferite duce la semnificații de ansamblu diferite. În sfîrșit, una dintre trăsăturile specifice ale decorației neo-eneolitice din zona Vechii Civilizații Europene este faptul că analiza decorului poate doar cu mare greutate să-l reducă la motive elementare. Așa cum arată clasificarea decorului culturii Cucuteni AB, propusă de Hubert Schmidt, toate motivele discriminate de specialistul german au caracter de supersemn. Această constatare ridică întrebarea în ce măsură un „motiv" elementar poate fi desprins din context, sau dacă nu cumva ansamblurile decorative constituie expresii complexe unitare, care nu pot fi „sparte" analitic. Cu alte cuvinte, pentru decorul simbolic neo-eneolitic cunoscut în cadrul Vechii Civilizații Europene, „lectura" și descifrarea trebuie abordate în aceeași manieră în care se face lectura și descifrarea pictogramelor, adică acordînd fiecărei figuri schematizate doar o valoare relativă, condiționată de context, și nu

o valoare absolută, general valabilă, indiferent de locul şi relaţiile în care motivul ar fi situat.

Toate observaţiile de mai sus scot în evidenţă faptul că propoziţiile savantei americane în domeniul exegezei decorului simbolic întîlnit pe ceramica şi plastica specifice culturilor din cadrul Vechii Civilizaţii Europene au caracter de ipoteză de lucru. Dezvoltarea şi adîncirea sistematică a acestei ipoteze vor avea drept rezultat identificarea unui ansamblu mult mai bogat şi mai diferenţiat de semnificaţii. Este evident că, în acest context, şi modelarea generală privind mitologia şi religia europene vechi propusă de Marija Gimbutas va suferi modificări importante. În termeni similari se pune şi problema stilizării temelor plastice. Într-adevăr, toate figurinele şi statuetele, antropo- sau zoomorfe, specifice Vechii Civilizaţii Europene, apar stilizate, adesea pînă la schematizare, iar maniera particulară de stilizare este proprie fiecărei culturi sau faze. În cîteva cazuri apare deosebit de clar sincretismul figurilor, manifestat mai ales prin combinarea unor elemente eterogene — umane, animale sau chiar obiectuale — care compun aceeaşi temă iconografică. Chiar în aceste cazuri apar diferenţe de stilizare de la arie culturală la arie culturală şi de la etapă cronologică la etapă cronologică. Mai mult, sînt cunoscute cazuri în care pare foarte probabil să avem de a face cu aceeaşi tendinţă semantică: diferenţele de stilizare, în ansamblu şi în detaliu, ne determină să presupunem o diferenţiere semantică limpede în cadrul aceleiaşi tendinţe generale. Aşadar, şi din acest punct de vedere, remodelarea avansată de autoarea cărţii ne apare ca o ipoteză de lucru, ca o bază de discuţie pentru dezvoltări ulterioare.

Şi definirea structurilor sociale ale Vechii Europe se pretează la discuţie. Marija Gimbutias pune în contrast viu egalitarismul Vechii Civilizaţii Europene neo-eneolitice cu structurile ierarhice ale civilizaţiei kurganelor şi, în paralel, pacifismul primei în raport cu aspectul războinic al celei de a doua. Lucrurile sînt însă mai com-

plexe şi mai nuanţate, chiar dacă contrastul dintre accentuata ierarhizare şi militarismul civilizaţiei kurganelor şi ierarhiile estompate, difuze şi importanţa redusă a funcţiei militare din cadrul Vechii Civilizaţii Europene se menţine. Studii recente, privind cultura Cucuteni, au scos în evidenţă faptul că în decursul dezvoltării acesteia apar, pe rînd, mai întîi specializarea în producţia ceramică avînd la bază trecerea, încă de la începutul culturii respective, la o tehnică de ardere superioară, permiţînd controlul atmosferei cuptorului, apoi şi la o tehnică de modelare/formare a vaselor bazată pe un dispozitiv turnant şi, în sfîrşit, la producţia de masă (Ellis 1984). În paralel, se constată dezvoltarea aşezărilor, mai întîi sub raport cantitativ, ca număr de locuinţe, recte de locuitori, cît şi ca sistematică a aşezărilor, avînd drept rezultat final apariţia unei ierarhii cu trei niveluri de mărime şi ordonare chiar între aşezări. La acest fapt vin să se adauge două importante observaţii chiar ale Marijei Gimbutas: faptul că aşezările cucuteniene, în general, ating un nivel protourban, precum şi apariţia în cadrul acestor aşezări a unor construcţii special amenajate pentru a servi drept sanctuare, ceea ce este totuna cu transformarea anumitor aşezări în centre ceremoniale — altă funcţie cu caracter urban în antichitate. Toate aceste observaţii conduc la concluzia că formaţia denumită cultura Cucuteni depăşise stadiul societăţii egalitare, acuzînd, încă dintr-un stadiu relativ timpuriu, forme de societate ierarhică *(ranked society)*, pe care le-a dezvoltat pînă la forme protourbane, de-a lungul evoluţiei sale şi mai ales în ultima sa etapă. Trebuie remarcat că, anticipînd asupra discuţiei respective, şi civilizaţia kurganelor este purtată tot de societăţi ierarhice, dar caracterul militar al acestora este mai accentuat, iar ierarhiile mai precis şi mai rigid articulate. S-ar putea spune că ierarhiile civilizaţiei kurganelor se încadrează în categoria aristocraţiilor militare, în timp ce acelea surprinse în cadrul culturii Cucuteni au alte trăsături, mai greu de definit,

pentru că sînt mai difuze. Dar problematica structurilor sociale ale Vechii Civilizații Europene este încă mai complexă, la cele observate anterior adăugîndu-se și o dimensiune cronologică. Astfel, caracteristicile protourbane, sistematizarea geometrică a așezărilor, premisele unor centre ceremoniale, specializarea în producție — recte despărțirea unor categorii specializate, meșteșugarii, de restul populației —, în sfîrșit, apariția unei structuri ierarhice a societății au putut fi observate sau inferate pentru cultura Cucuteni, ba chiar a putut fi jalonat un proces progresiv de apariție și dezvoltare a tuturor acestor trăsături corespunzător dezvoltării culturii materiale, fazelor acesteia. Dar trăsături de același gen sau nivel apar și în alte culturi la orizonturi cronologice diferite. Astfel, în Cîmpia Dunării, în cadrul culturii Gumelnița, sanctuarele, premise de centre ceremoniale, apar încă din faza Gumelnița A2, iar modele plastice de sanctuare încă dintr-o fază anterioară, ambele sincrone diferitelor faze ale culturii Precucuteni. De asemenea, sistematizarea geometrică a așezărilor se regăsește în tell-uri aparținînd fazei de tranziție de la cultura Boian la Gumelnița. De altfel, sanctuare apar în aria culturii Vinča încă mai devreme, așa cum s-a putut constata la Parța. În legătură directă cu problema specializării în producție și a despărțirii meșteșugarilor de agricultori este dezvoltarea metalurgiei aramei și a bronzului timpuriu, pe bază de arsenic. Ultimele descoperiri și studii par să pună în evidență dezvoltarea locală a metalurgiei cuprului începînd din vremea neoliticului mijlociu și chiar apariția unor tipuri locale, cel puțin o dată cu începutul eneoliticului. Din observațiile de mai sus rezultă faptul că orice caracterizare a societății europene vechi trebuie să țină seama de îndelungata durată a acestei civilizații, în decursul căreia au putut avea loc dezvoltări importante, dar, de la zonă la zonă, diferite în detalii adesea esențiale și cu ritmuri inegale și că doar prin comparație cu civilizația kurganelor pot fi scoase în evidență anumite trăsă-

turi cum ar fi egalitarismul și pacifismul acestei societăți. Pe de altă parte, dacă descoperirile permit o caracterizare descriptivă mai clară și mai pregnantă a societății kurganelor, formele de viață ale comunităților vechi europene nu îngăduie o discriminare diferențială a trăsăturilor specifice și, mai ales, a detaliilor zonale și de fază ale acestor trăsături, decît în urma unui efort adîncit și îndelungat de analiză și modelare, efort care, pînă acum, nu a fost decît în mică măsură realizat.

Alt concept care trebuie supus unei discuții este cel indicat de termenul de matrifocalitate sau matriarhat. Termenul de matriarhat are două sensuri: cel îngust și precis, potrivit căruia matriarhatul este o societate primitivă în care rolul conducător revine femeilor, datorită rolului important pe care îl au în economia casnică și datorită faptului că raporturile de rudenie se stabilesc pe linie feminină; cel larg, potrivit căruia matriarhatul este o societate primitivă în care femeia are un rol central, fie pentru că raporturile de rudenie se stabilesc pe linie maternă, fie pentru că sediul familiei pereche, în calitatea ei de unitate de bază a economiei și societății, se stabilește pe linie feminină — matrilocală, sau uxorilocală —, fie pentru că femeia joacă un rol predominant în economia casnică a familiei pereche. În general s-a acceptat ideea că matriarhatul reprezintă cel de al doilea stadiu în dezvoltarea societății omenești, succedînd hoardei primitive și fiind urmat de patriarhat. De asemenea, principala trăsătură formală a societăților matriarhale — fie în sens îngust, fie în sens larg — care poate fi surprinsă în cadrul culturii materiale este frecvența imaginilor feminine și a unor simboluri corelate cu acestea. Cercetările mai noi, din secolul XX, de antropologie culturală, au putut preciza că în cadrul societăților primitive contemporane nouă și cunoscute pe cale etnografică nu se întîlnește nici un exemplu de matriarhat în sens îngust. În ceea ce privește matriarhatul în sens larg, despre acesta trebuie spus

că se justifică folosirea termenului atunci cînd mai multe trăsături matricentriste se întîlnesc: matrilinearitate, matrilocalizare, rol central al femeii în economia casnică și matrifocalitatea cultului. Înainte de a trece la examinarea analitică a situației din neo-eneoliticul european vechi este necesar să se precizeze totuși un aspect de principiu: matrilinearitatea — cea mai importantă trăsătură matriarhală — nu este general răspîndită în cadrul culturilor primitive actuale, nici într-o anumită zonă, nici pe un anumit nivel de dezvoltare tehnico-economică. Astfel, forme de matrilinearitate se întîlnesc în zone geografice diferite și pe toate nivelurile de dezvoltare: culegători-vînători-pescari, agricultori-grădinari, păstori, agricultori cu plugul, deși se întîlnesc mai frecvent la nivelurile inferioare, cum este cel al culegătorilor-vînători-pescari. În cadrul culturilor cuprinse în Vechea Civilizație Europeană, după informația de care dispunem în acest moment, se pare că era deja cunoscută agricultura cu plugul, brăzdarul ca atare fiind cunoscut încă din perioada precedentă epipaleolitică/mezolitică. Din neoliticul mijlociu, trecerea la agricultura de terasă și semnalarea primelor animale de tracțiune par să indice o dezvoltare încă și mai înaltă a tehnicilor agricole. În ceea ce privește celelalte tehnici, încă de timpuriu dezvoltarea tehnicilor de defrișare — pentru care erau folosite topoarele de piatră șlefuită — și a construcțiilor de lemn — care capătă o deosebită amploare începînd cu neoliticul mijlociu — presupune o mînă de lucru masculină. Apariția tehnicilor metalului și, ulterior, introducerea tehnologiilor ceramice bazate pe rotație și pe arderea în cuptoare cu temperaturi și atmosferă controlate, mută și pentru aceste domenii centrul de greutate din sfera îndeletnicirilor casnice, putînd fi efectuate de femei, în cele specializate, pentru care este necesară forță de muncă bărbătească. Nu este cazul să se insiste aici asupra unor aspecte care au fost mult mai pertinent analizate în lucrări special consacrate acestor probleme, de tehnologie și de organizare

a producției. Concluzia care se impune este aceea că, în decursul neo-eneoliticului european vechi, economia casnică a fost treptat depășită ca importanță de activitățile productive specializate necesitînd un efort deosebit, cunoștințe tehnice relativ înalte și loc de desfășurare exterior gospodăriei familiale și că, în consecință, rolul femeii a devenit secundar, limitat la activitățile casnice.

Despre sistemele de rudenie care funcționează în cadrul Vechii Civilizații Europene avem informații puține, tîrzii și exclusiv indirecte. Dacă admitem că planurile așezărilor reflectă — fie măcar și mediat — organizarea teritoriului aferent, iar aceasta la rîndul ei depinde de structura comunității, neoliticul vechi apare mai degrabă sărac în informații pertinente: în afara faptului că nu este cunoscut nici un plan complet de așezare, din ceea ce se cunoaște nu se poate discerne nici o regularitate în organizarea planimetrică a așezărilor. Începînd din neoliticul mijlociu apar fenomene de organizare geometrică a așezărilor, pentru ca în eneolitic acest aspect să ajungă foarte important. În cultura Cucuteni apar mai multe tipuri de organizare a așezărilor și mai multe tipuri de organizare interioară a locuințelor. Astfel, în zona dintre Carpați și Nistru locuințele sînt grupate cîte zece sau mai multe, în jurul unei clădiri mai mari, iar mai multe asemenea cuiburi constituie satul. Locuințele sînt de mărimi diferite, fiecare servind pentru o familie pereche. O asemenea dispoziție pare să indice constituirea satului din mai multe familii lărgite, acestea formînd unitățile organizatorice, în cadrul cărora familiile pereche, deși avînd gospodării autonome, reprezintă subunități. Nimic nu indică alte grupări de nivel superior — clan sau trib —, nici natura legăturii dintre cuiburi, iar lipsa descoperirilor funerare în aria Cucuteni ne împiedică să inferăm ceva despre un eventual cult al strămoșilor și despre natura acestuia. În stepele de la nord de Marea Neagră apar cel puțin două ordonanțe ale așezării. În așezări relativ mici ca la Kolomiișcina, locuințele satului sînt dispuse

în cerc în jurul unei mari piețe centrale, circulare, în mijlocul căreia se înalță o construcție de mari dimensiuni de care este adosat un depozit. Asemenea ordonanță pare să indice o structură mai coerentă, polarizată. În cîteva așezări deosebit de mari — Petreni, Maidanetke, Dobrovodî, Talianki — apare o structură și mai complexă: locuințele se grupează pe șiruri circulare concentrice în jurul unei piețe centrale, de asemenea circulară, în apropierea căreia se găsesc cîteva construcții deosebit de mari; străzi radiare împart aria construită în sectoare relativ egale, asigurînd comunicația rapidă cu exteriorul; pe liziera așezării se află, de asemenea, cîteva construcții foarte mari, dintre care unele au putut fi identificate cu ateliere de olari (Ellis 1984, 187). În ansamblu se poate afirma că avem de a face cu așezări sistematizate concentric, ceea ce vădește tendința așezărilor analizate de a deveni *centre*, adică cel puțin formații protourbane. Aceeași tendință de concentricitate este vădită și de ierarhia de așezări, comportînd trei niveluri de așezări: cu circa 50—100 locuințe (sub 10 ha), cum sînt cele din Moldova subcarpatică, așezări cu peste 200 locuințe (peste 25 ha) și așezări cu peste 1000 locuințe (peste 200 ha) (Ellis 1984, 186). În sfîrșit, trebuie subliniat faptul că însăși această tendință de concentricitate se ierarhizează pe trei niveluri: un nivel de concentricitate difuză, reprezentat, de exemplu, de așezările de la Hăbășești și Trușești; al doilea, de concentricitate polarizată — Kolomiișcina; al treilea de concentricitate complexă și ierarhizată. Structurile de bază ale locuirii par să rămînă familia pereche și gospodăria familială, precum și familia lărgită și grupul circular de gospodării ale acesteia, dar în marile așezări complexe de care s-a amintit, chiar dacă se mai conservau grupări genealogice, acestea trebuie să fi fost de tipul tribului teritorial, ca în polisurile grecești și în cetățile italice. Forma circulară a marilor așezări cucuteniene trimite de altfel, ca asemănare formală, la planimetria orașelor din Orientul Apropiat în evul

mediu. În general datele privind arhitectura și sistematizarea așezărilor cucuteniene atestă un nivel complex de organizare a locuirii, comportînd și o mare varietate de detalii, foarte apropiat deci de nivelul urban. În aceste condiții este greu — dacă nu imposibil — de sesizat detalii semnificative privind legăturile de rudenie, care, la stadiul de dezvoltare ilustrat de planurile de așezări, trebuie să fi devenit nesemnificativ și neesențial. În exemplele de acest fel cunoscute, fie etnografic, fie din arheologia și izvoarele scrise ale zonelor de *culturi înalte* din Orient, sistemele de rudenie sînt deja patrilineare.

În încheierea acestor considerații, trebuie încă o dată subliniat că pînă acum nu s-au făcut studii pertinente și concludente cu privire la raportul dintre așezare, tipul de locuință și sistemele de rudenie, atît pe exemple istoric cunoscute, cît și pe documentație etnografică, după cum nici tema raporturilor dintre iconografia reprezentărilor plastice — îndeosebi tema figurii feminine — și raporturile de rudenie nu a fost încă abordată.

Conceptul de cultură a kurganelor este și el susceptibil de o dezbatere similară. În primul rînd trebuie reamintită precizarea autoarei, Marija Gimbutas: prin cultura kurganelor nu se înțeleg numai acele ansambluri tipologice în care ritualul înmormîntării sub tumul este exclusiv, ci un ansamblu de tipuri de artefacte și vestigii rituale în cadrul cărora înmormîntarea sub tumul este predominantă, dar nu exclusivă. Deși Marija Gimbutas le-a folosit într-un mod specific, ca pe niște instrumente conceptuale de mare putere predicativă, termenul și noțiunea de cultura kurganelor au o mare circulație — în primul rînd în cadrul arheologiei sovietice, dar și în arheologia europeană și americană în general. În limba română și în mediile de specialitate din țara noastră conceptul a fost încă de mult cunoscut, fiind desemnat prin sintagma „cultura mormintelor tumulare". Dar în preocupările specialiștilor au circulat mai ales diferitele aspecte particulare ale culturii kurganelor care au putut fi constatate

ca avînd legătură directă cu teritoriul României și cu devenirea istorică de pe el: cultura mormintelor cu ocru, cultura Gorodsk-Ussatovo, cultura Folteşti-Erbiceni, cultura stepelor sud-vest-pontice. La acestea s-ar mai putea adăuga, în viziunea Marijei Gimbutas, culturile Cernavodă I, Cernavodă III și Baden. Lăsînd pentru mai tîrziu discuția raporturilor acestor culturi cu civilizația kurganelor, să stăruim puțin asupra definirii acesteia. În ansamblu privită, aceasta reunește mai multe formate culturale succesive — se disting patru faze prezentînd o anumită autonomie formală — dar o serie de trăsături apar asemănătoare în toate cele patru faze, în același timp constituind diferențe specifice în raport cu civilizațiile înconjurătoare — cea a Vechii Europe de exemplu. Între aceste trăsături specifice trebuie amintite baza pastorală — dar nu exclusivă, ci combinată cu o agricultură de mai mică importanță în raport cu creșterea animalelor și mai puțin dezvoltată dacă o comparăm cu cea din Vechea Civilizație Europeană —, habitatul pendulant, dar nu nomad, organizarea ierarhică și patriarhală a comunităților, așa cum se reflectă în ritualurile funerare, cu morminte bogate ale unor șefi militari și totdeauna bărbați — uneori comportînd și jertfirea văduvei — înconjurate de mormintele mai puțin împodobite ale celorlalți membri ai grupului, caracterul militar al societății, importanța podoabelor cu rol de însemn al rangului social, eroizarea mortului, despre care se crede că va duce o viață de războinic și vînător, asemănătoare existenței sale pămîntești, și după moarte, așa cum permite inventarul funerar să se infere; importanța ritualului funerar și a inventarului de același fel; importanța armelor — de silex, piatră șlefuită, în sfîrșit, de aramă și bronz; de la un moment dat încolo folosirea tumulilor ca monument funerar, folosirea unor elemente megalitice: ringuri și cromlehuri, menhire și dale gravate; însușirea, folosirea și difuzarea metalurgiei bronzului vechi pe bază de arsenic. Preliminar trebuie făcută observația că civili-

zația kurganelor poate fi mai greu definită ca un ansamblu de tipuri în sensul strict al termenului. De fapt trăsăturile sale specifice — pastoralism, marțialitate, patriarhat, ierarhizare, pendulare — sînt toate remodelări bazate în primul rînd pe descoperirile funerare — dar și pe studierea unor așezări — și prin aceasta se îndepărtează de definiția riguroasă a culturii. De altfel — ca și Vechea Civilizație Europeană — civilizația kurganelor are conformația unui *grup de culturi* și nu al *unei culturi*, una singură, perfect coerentă și autonomă din punct de vedere formal. Dacă, pe de o parte, ținem seama de natura și intensitatea raporturilor timpurii dintre prima fază a civilizației kurganelor (Cucuteni C) și faza mijlocie și tîrzie a culturii Cucuteni-Tripolie, iar, pe de altă parte, de rolul civilizației kurganelor în difuzarea metalurgiei bronzului timpuriu dinspre Caucaz spre Europa centrală și vestică, pare să se schițeze încă din această vreme procesul cunoscut și din alte zone de stepă sau semideșertice, unde apare un complex cultural caracterizat de raporturi continue între păstorii războinici și nomazi sau pendulanți din stepă (sau deșert) și liziera fertilă populată de grupuri de agricultori stabili. Cînd pașnice, cînd violente, aceste raporturi ne apar drept complementare și dinamice. În același timp, păstorii, mai mobili, îndeplinesc și funcția de agenți ai comunicațiilor și schimburilor între diversele zone agricole, între comunitățile pastorale și agricultori, precum și între marile centre îndepărtate și zonele agricole. În această calitate ei nu numai că asigură difuzarea metalurgiei, dar devin un factor de accelerare a dinamicii economice, tehnice și culturale. În acest context, este mai probabil că între cele două mari ansambluri definite drept Vechea Civilizație Europeană și civilizația kurganelor s-au instalat încă de timpuriu importante raporturi de schimburi, nu numai economice și culturale, dar și demografice și — ceea ce este mult mai greu de surprins cu mijloacele cercetării arheologice — lingvistice. Dacă admitem — cum este mai mult decît probabil — că populația

civilizației kurganelor vorbea, încă din fazele vechi ale acesteia, o limbă indo-europeană, devine plauzibil că procesul de indo-europenizare, evident la o scară mai restrînsă, începe încă din aceste faze vechi, înainte de expansiunea teritorială.

Potrivit viziunii Marijei Gimbutas, procesul de indo-europenizare capătă o extindere deosebită și o adîncime nouă o dată cu expansiunea culturii kurganelor către vest și sud. Aceasta se petrece în trei etape, îmbrăcînd caracterul unui proces complex, în care atît civilizația kurganelor cît și Vechea Civilizație Europeană participă ca factori de pondere diferită, de la zonă la zonă, ai aceluiași proces etno- și culturogenetic. Dar cele trei valuri ale civilizației kurganelor și accentuarea elementelor de cultură indo-europene au dat ansamblului ipotezei un aspect omogenizator, nivelator, care a iscat numeroase reacții mai mult sau mai puțin contradictorii. Este cert că, pe de o parte, nu sîntem astăzi în măsură să apreciem cît de mare a fost ponderea elementelor provenind din mediul civilizației kurganelor și pătrunse în diverse culturi aparținînd Vechii Civilizații Europene, nici exact din ce zonă a primei provin acestea, și nici în ce condiții specifice a pătruns fiecare contingent de migratori în ambientul local. Sigur este că îi întîlnim conlocuind cu autohtonii în cadrul unor așezări și comunități de tip vechi european în zona culturii Cucuteni-Tripolie, constituind o cultură autonomă în zona culturii Cernavodă I, și un aspect enclavatic în cadrul grupului Decea Mureșului-Csongrád. Raporturile noilor veniți cu vechii locuitori nu sînt decît în linii mari definibile. De exemplu, elementele de cultură a kurganelor pătrunse în mediul Cucuteni-Tripolie au conlocuit probabil foarte intim cu elementele aparținînd culturii gazdă, pentru că în așezările respective nu se întîlnesc nici cartiere, nici măcar locuințe clar discriminate din punct de vedere cultural, care să poată fi atribuite alogenilor. Fără a putea preciza mai mult decît atît, ar putea oare rezulta din observațiile de mai sus că elementele

de populație a kurganelor au fost asimilate de cucutenieni? Oricît ar părea de probabil, ținînd seama de aspectele cantitative, este cît se poate de semnificativ faptul că între elementele descoperite în așezări cucuteniene care pot fi atribuite culturii kurganelor apar și capete de cal din diorit, interpretate de toți specialiștii drept, probabil, însemne ierarhice tipice pentru cultura amintită, respectiv pentru structurile sociale specifice ei.

În ceea ce privește cultura Cernavodă I, originea ei estică este în prezent în afara discuției. Măsura în care între elementele ei apar și unele tipuri autohtone preluate de la cultura precedentă — Gumelnița — sau în care elementele noi sînt rezultatul procesului de adecvare la condițiile ambientului fizic și socio-cultural local sau învecinat este tot atît de greu de determinat ca și aceea în care în cadrul acestei culturi au pătruns în afară de elemente ale populației kurganelor și altele de proveniență autohtonă. Cu atît mai greu este de spus ce fel de procese de asimilare și a cui de către cine au avut loc. În ceea ce privește zona de vest, descoperirile de tip Decea Mureșului-Csongrád, exclusiv funerare, atestă pătrunderi enclavatice de populație a kurganelor contaminate în măsuri variabile de cultura autohtonă. Mișcările demografice și culturale determinate, poate, de aceste pătrunderi s-au combinat cu alte mișcări similare determinate de presiunea pătrunderii din sudul Carpaților — Cernavodă I — dar aspectul vechi european al regrupărilor rezultate nu apare mai puțin convingător. În aceste împrejurări apare clar faptul că blocul central-carpatic de culturi neo-eneolitice cuprinse în Vechea Civilizație Europeană nu a suferit încă din această vreme un proces de indo-europenizare sensibil și în formatul cultural, chiar dacă se poate admite apariția unor elemente de acest fel în ambientul respectiv.

Probleme de același gen, dar nu neapărat similare, se pun și pentru celelalte două valuri ale culturii kurganelor. O observație importantă este aceea că, cel puțin în zona de nord a pătrun-

derii civilizației kurganelor, adică în vestul U.R.S.S. și în România, mișcările demografice și culturale sînt frecvente și cu sensuri diferite: nu numai de la est la vest, ci și dinspre sud spre nord — această din urmă mișcare avînd drept rezultat cultura Cernavodă II — precum și de la vest spre est — pătrunderea culturii Baden în zona Carpaților. Aceste frecvente și diverse mișcări duc la noi simbioze și sinteze culturale, dînd o dinamică accentuată întregii perioade și, în același timp, făcînd dificilă delimitarea celui de al doilea val de pătrundere a populației kurganelor de cel de al treilea. În mod încă mai accentuat se pune problema raporturilor în care elementele imigrate din zona civilizației kurganelor se află cu cele autohtone — în linii mari. De fapt, dacă putem admite că la începutul epocii bronzului procesul de indo-europenizare ajunsese la un stadiu de generalizare, trebuie totodată să vedem în noile populații din epoca bronzului vorbind limbaje indo-europene nu numai pe urmașii civilizației kurganelor, ci și pe acei ai Vechii Civilizații Europene. Este un fapt asupra căruia Marija Gimbutas atrage în repetate rînduri atenția. Numai că, în consecință, autoarea împarte populațiile perioadei de tranziție de la neo-eneolitic la epoca bronzului în urmașe ale indo-europenilor și urmașe ale Vechii Civilizații Europene. Este evident că lipsesc mărturiile lingvistice concludente în acest sens. Pare foarte probabil ca procesul de indo-europenizare să se fi generalizat. De fapt, problema poate avea două aspecte: acela al coeficientului moștenirii Vechii Europe în fiecare dintre noile sinteze și acela al căilor prin care s-a transmis moștenirea culturală a Vechii Europe în fiecare dintre aceste culturi. Ca un corolar al acestor probleme se ridică și aceea a caracterului ierarhiilor și a locului factorului militar în fiecare dintre societățile corespunzînd acestor noi culturi și aceasta cu atît mai mult cu cît, de exemplu, habitatul din epoca bronzului nu este întotdeauna conform modelului indo-european: astfel, în cultura Tei nu sînt cunoscute

așezări cu acropolă, ca de exemplu în cultura Wietenberg sau, mai ales, Monteoru.

În sfîrșit, ultima problemă cu caracter general legată de pătrunderea indo-europenilor în centrul și sudul Europei este aceea a difuzării metalurgiei bronzului. Marija Gimbutas stabilește, în textul ei, în termeni expreși, existența unui centru metalurgic al aramei aparținînd Vechii Civilizații Europene. Dincolo de precizări de detaliu, care-și vor găsi locul potrivit în notele la text, două observații par să aibă o importanță mai generală. Expresia de centru metalurgic al Vechii Civilizații Europene trebuie înțeleasă generic și figurativ, pentru că în stadiul actual al informației se pare că se pot localiza mai multe focare nu numai de producție metalurgică, ci și de invenție de forme din metal — de exemplu centrul sud-est carpatic și implicarea lui în geneza tipului de topor cu tăișuri în cruce de tip Jászladány. În aceste condiții se pune o problemă mult mai complexă și anume aceea dacă au existat mai multe centre, cu meșteșugari specializați întreținînd între ei legături de ordin profesional, al căror mecanism nu-l putem preciza, dar care asigurau o difuzare relativ omogenă a tipurilor pe arii relativ întinse, sau dacă, încă din această vreme, avem de a face cu meșteșugari itineranți după bine cunoscutul model propus de Gordon-Childe. A doua observație vizează legăturile cu Orientul Mijlociu ale acestei metalurgii. Într-adevăr, analize recente, încă insuficient de numeroase, par a indica faptul că cel puțin topoarele cu tăișuri în cruce sînt confecționate nu din aramă curată, ci din bronz pe bază de arsenic. Dacă aceste indicii se vor adeveri și confirma, în acest caz trebuie să ridicăm problema unor relații timpurii între aria carpato-balcanică și cea caucaziană, tocmai în domeniul metalurgiei. Căile pe care și modalitățile în care aceste relații s-au realizat ridică întrebări ce, deocamdată, nu fac decît să scoată în evidență complexitatea problemei.

Dar principala problemă este aceea a periodizării și cronologiei. De fapt, avem de a face,

în acest caz, cu un ansamblu de probleme corelate între ele. Prima, esențială pentru articularea tuturor celorlalte, este aceea a periodizării interne a lungului interval de timp dintre sfîrșitul epipaleoliticului și începutul epocii bronzului. Marija Gimbutas a scos în evidență folosirea simultană a unor termeni cvasisinonimi — eneolitic și calcolitic — precum și instabilitatea raportării acestor concepte cronologice la cel de neolitic, de la zonă la zonă și chiar de la specialist la specialist. Teoretic, eneolitic și calcolitic sînt termeni sinonimi, primul constituind o formație artificială și hibridă (lat. *aheneus* = de aramă; gr. *lithikos* = de piatră) în timp ce al doilea, deși tot artificial, are un aspect omogen (gr. *chalkos* = aramă; gr. *lithikos* = de piatră), amîndouă indicînd același fenomen cultural — coexistența în cadrul aceleiași culturi a artefactelor de piatră — cioplită și șlefuită — cu cele din aramă, inclusiv tehnologiile specifice pe care ambele genuri se bazează. Arheologia românească a acordat primului termen o conotație în plus, subliniind, prin folosirea lui sistematică pe de o parte, continuitatea genetică și formală dintre culturile curat neolitice și cele în care este cunoscută metalurgia aramei, precum și, pe de altă parte, importanța deosebită a moștenirii culturale neolitice în cadrul celor din urmă, dramatizînd contrastul dintre neo-eneoliticul balcano-carpatic, care nu a depășit stadiul rural, și cel din Orientul Mijlociu, care — acuzînd un nivel calcolitic — premerge imediat culturii de tip urban, cunoscînd scrierea și statul. Studiile recente par să estompeze tocmai acest contrast și să pună în lumină o dezvoltare precoce a metalurgiei pe teritoriul României în cea de a doua jumătate a intervalului ocupat de așa numitul neo-eneolitic, oferind noi temeiuri de reflecție cu privire la această clasificare tradițională. Și aceasta cu atît mai mult, cu cît în zonele învecinate din Balcani și Europa centrală termenul de calcolitic este curent întrebuințat pentru a desemna aceeași subperioadă pe care noi o numim eneolitic, acoperind exact aceleași culturi,

sau culturi echivalente. Aşadar, nu ar fi nejustificat să se folosească termenul de calcolitic, pentru acel interval în care, în cadrul culturilor care continuă în linii mari aceleaşi trăsături neolitice, apare metalurgia aramei.

Probleme similare se pun şi pentru faza timpurie a epocii bronzului. Dacă este aplicat consecvent criteriul apariţiei metalurgiei bronzului — adică a producţiei relativ locale a bronzului — pe bază de arsenic, drept hotar între calcolitic şi epoca bronzului, în acest caz, deşi trăsăturile specific neolitice se păstrează în mare măsură în cadrul lor, anumite culturi neolitice de astăzi vor trebui să fie incluse în această perioadă. Trebuie spus că deja unii specialişti au extins faza timpurie a epocii bronzului, în sens ascendent, aşa încît să cuprindă şi culturile Coţofeni, Horodiştea-Folteşti, Cernavodă III, pe care le sincronizează cu faza Schneckenberg a culturii Glina (Ellis 1984, p. 10—11). Evident, adoptarea unui asemenea punct de vedere implică o restructurare a întregii periodizări interne tripartite a epocii bronzului, fie în sensul unei modificări a duratelor şi pragurilor subdiviziunilor acum în vigoare, fie în acela al unei adăugări de noi subdiviziuni.

Problema revizuirii periodizării neo-eneoliticului şi a epocii bronzului din România nu poate fi rezolvată însă în cele cîteva rînduri şi prin puţinele observaţii inserate mai sus. Ea comportă o dezbatere amplă, cu modelări complexe ţinînd seama de toate criteriile amintite, precum şi pornind de la un studiu prealabil al concordanţelor cronologice pe diferitele arii implicate, o racordare a diferitelor periodizări datorate diverselor şcoli naţionale de arheologie. În consecinţă, în comentariile la textul Marijei Gimbutas vom folosi în continuare periodizarea tradiţională a fiecărei şcoli de arheologie, dînd echivalentele în periodizările corelative.

O mult mai mare importanţă au culturile necunoscute la data publicării studiilor incluse în antologia de faţă şi care au putut fi definite

în urma săpăturilor și descoperirilor arheologice, îndeosebi din România. Este vorba în primul rînd de cultura Schela Cladovei epipaleolitică, dar ilustrînd trecerea la economia productivă, bazată pe creșterea animalelor și pe cerealicultură, pe baze locale. Acest fapt este deosebit de important pentru că indică o posibilitate de neolitizare autonomă de Orientul Apropiat și Mijlociu.

Și mai importante apar descoperirile de la Gura Baciului, Circea și Ocna Sibiului, care au definit un orizont Proto-Sesklo în zona românească a Vechii Civilizații Europene. Evident, descoperirea unor astfel de fenomene culturale la o distanță atît de mare de primele stațiuni în care cultura respectivă a putut fi determinată pentru prima dată, situate toate la sud de Balcani, ridică problema felului în care a ajuns această cultură în mijlocul bazinului carpatic și a ceea ce s-a întîmplat în același interval de timp pe restul teritoriului balcanic — cu alte cuvinte a probabilității identificării unui orizont Proto-Sesklo pe întreaga întindere a zonei balcanice și carpatice, constituind baza întregii dezvoltări neolitice posterioare. O consecință secundară, dar nu mai puțin importantă, este aceea a modificării schemelor cronologice și de periodizare pentru începutul neoliticului cînd orizontul Proto-Sesklo nu mai poate fi considerat sincron cu cel Starčevo-Criș, ci clar succesiv acestuia.

Tot săpăturile recente, dar continuînd și confirmînd descoperiri și observații mai vechi, au asigurat poziția culturii ceramicii liniare în prima fază a neoliticului mijlociu, extinderea ei în Moldova, unde precedă cultura Precucuteni, la a cărei geneză contribuie ca factor important, eliminînd *ipso facto* din discuție cultura Nistru-Bug, care apare în consecință ca un fenomen strict local, secundar ca importanță pentru întreaga dezvoltare neolitică, și sfîrșind prin a fi acoperită și asimilată de complexul Precucuteni-Cucuteni. În sfîrșit, tot descoperirile și interpretările mai noi au asigurat poziția cronologică paralelă cu cultura Boian a culturii Hamangia — deci în neoliticul

mijlociu — precum și cuprinderea ei și asimilarea, o dată cu trecerea la eneolitic, în cultura Gumelnița.

În ceea ce privește culturile din perioada finală a perioadei în discuție — faza de trecere la epoca bronzului, sau calcolitic, bronz-timpuriu —, cercetările și descoperirile mai noi au putut preciza, pe de o parte succesiunea a trei culturi distincte: Cernavodă I, Cernavodă II și Cernavodă III, relativ înrudite între ele, dar nu înșirîndu-se într-un filum direct și unilinear. Apoi, s-a putut distinge o periodizare internă a culturii Gorodsk-Usatovo pe teritoriul României comportînd mai multe faze, s-a putut delimita zona de răspîndire și importanța culturii Baden, în sfîrșit s-a putut articula geneza culturii Coțofeni — cu contribuțiile culturilor Cernavodă III și Baden alogene și a fondului local, Sălcuța IV-Băile Herculane, precum și poziția ei cronologică, la sfîrșitul perioadei amintite și relativ sincronă cu faza timpurie — Schneckenberg — a culturii Glina.

Pentru a nu intra în detaliile tuturor acestor probleme, vom reveni, cu trimiteri precise în notele de la fiecare studiu și vom da un tabel cronologic și de periodizare general în cele ce urmează.

Dificilă este mai ales problema diferiților termeni folosiți de Marija Gimbutas pentru a introduce o ordine ierarhică în cadrul clasificării pe culturi — cu alte cuvinte o taxonomie a Vechii Civilizații Europene. Pentru o astfel de operație pot fi folosite, în arheologie, trei criterii: unul geografic pur, altul filogenetic, adică bazat pe înrudirile genetice dintre culturi, al treilea — și cel mai complex — pe grupuri de culturi avînd un comportament cultural-istoric unitar. Evident, se pot folosi și criterii complexe, rezultate din combinarea a două sau chiar a tuturor celor trei criterii. Sînt cazuri cînd autoarea folosește criteriul pur geografic, ca în subîmpărțirile tabelului de la p. 59. Trebuie remarcat că în acest caz lipsește total spațiul carpatic, deși

realităţile proprii acestuia sînt incluse în aria central balcanică. Într-un asemenea caz, forţarea generalizării poate duce la confuzie şi aproximare. În alte cazuri, folosirea unor termeni globali pentru realităţi culturale distincte — ca de exemplu folosirea termenului Cucuteni, atît pentru cultura Cucuteni propriu-zisă, cît şi pentru cultura Precucuteni — din dorinţa de a sublinia continuitatea istorică a dezvoltării culturale, estompează tocmai pragul esenţial dintre cele două, prag indicînd o schimbare de nivel — de la o cultură primitivă, rurală, la una cu caractere protourbane, corespunzînd unei societăţi ierarhizate. În alte cazuri aceeaşi dorinţă de generalizare face ca un termen să acopere fenomene genetic diferite, avînd deci un caracter discontinuu, cel puţin dintr-un punct de vedere, cum este cazul culturii Karanovo, din care Karanovo I este echivalent cu Starčevo, Karanovo II-III constituie o cultură originală corespunzînd pentru vestul şi centrul Balcanilor culturii Vinča, iar Karanovo IV-VI sînt de fapt aspecte locale ale culturilor Boian şi Gumelniţa. Este adevărat că această grupare sub etichete comune găseşte precedente în procedurile unor şcoli naţionale de arheologie. Dar acestea urmăresc să scoată în evidenţă, prin aceste proceduri, fie continuitatea genetică — cazul şcolii sovietice care întrebuinţează termenul de Tripolie (= Cucuteni) pentru ambele culturi, Precucuteni (Tripolie A) cît şi Cucuteni (Tripolie B1 şi B2) — fie cea locală — cazul şcolii bulgare şi al culturii Karanovo. Trebuie deci să reţinem această etichetare generală ca pe o procedură simplificatoare şi de prescurtare operaţională, fără valoare taxonomică oarecare. Pentru lămurirea cititorului am completat tabelul cronologic menţionat mai sus cu un arbore genetic al culturilor din cadrul Vechii Civilizaţii Europene.

Dar cea mai dificilă dintre toate problemele este aceea a datării absolute a culturilor. Marija Gimbutas a folosit în acest scop datări radiocarbon calibrate. Fără a intra în amănunte,

este în general cunoscut faptul că datările radiocarbon sînt supuse unei erori cunoscute, pe care data scrisă în formula (abc±x) o exprimă fidel, dar și o eroare statistică, exprimată prin formula verbală că doar 60% din determinări corespund situației reale, ceea ce face să se precizeze că, în cazul determinărilor radio-carbon, sînt necesare serii de date, iar tendința seriei este cea mai aproape de adevărata dată. Dintre sursele de eroare sînt cunoscute trei: diferența dintre anul calendaristic și cel radio-carbon, comportamentul materialelor diferite conținînd carbon, la origine viu, în sfîrșit diferența de condiții de zaccre în pămînt și de prelevare pentru fiecare material măsurat în parte. Toate acestea determină erori cumulate care doar în linii mari pot fi apreciate, așa încît, pentru o mai mare rigoare a determinărilor, este necesară o scară de comparație externă. Această scară a fost găsită în determinările dendrocronologice, adică bazate pe numărarea inelelor de creștere ale arborilor seculari și pe formațiile similare — indiferent de specie, ambient sau prelucrare — de succesiuni de inele la toți arborii din aceeași zonă climatică, pentru aceleași perioade. Cum însă eșantioanele pe care se pot face determinări dendrocronologice apar mult mai rar în săpături decît cele pe care se pot practica măsurători de radio-carbon, cum de asemenea, în natură, arborii milenari sînt astăzi adevărate excepții, plecînd de la un număr relativ mic de determinări dendrocronologice, putînd fi corelate cu cele radio-carbon, s-au stabilit curbe de corecție. La începutul folosirii acestor curbe, corecțiile astfel obținute „lungeau" cronologiile preistorice cu circa 1000—900 ani. Ulterior, cînd s-a observat că determinările dendrocronologice nu dau rezultate omogene în toate zonele și s-au obținut curbe de calibrare independente pentru mai multe zone, s-au propus proceduri de corectare care să țină seama de aceste diferențe. În acest fel s-au obținut calibrări mai riguroase, dar nu și mai precise, „lungirea" cronologiei variind în medie între 900—500 ani.

Aceasta fiind situația generală, trebuie spus că, pentru Vechea Civilizație Europeană, ținînd seama de aria geografică, de durata și de diversitatea culturală pe care această formație cultural-istorică le acoperă, numărul de determinări radio-carbon este relativ mic. Serii de asemenea determinări au fost realizate mai ales pentru stațiunile cercetate recent în sud — Macedonia, Iliria —; în nord există doar două serii scurte, pentru culturile Boian și Gumelnița, realizate pe probe de la Căscioarele, iar cultura Cucuteni, cu marea sa întindere și durată, nu are nici douăzeci de măsurători de acest fel. Există și culturi pentru care nu s-a făcut nici o determinare. În general, în ciuda acestei situații, compararea și gruparea seriilor, fie chiar și mici, permit constituirea unor secvențe culturale, corespunzînd cronologiei relative și periodizării neoliticului zonei, adică venind să confirme tocmai aceste clasificări construite cu ajutorul stratigrafiei și cronologiei de contact. Dacă se încearcă însă judecarea fiecărui caz de determinare singulară în parte, sau înserierea determinărilor singulare — sau puține — apar o serie de inadvertențe, atît în situarea datelor astfel obținute unele în raport cu altele, cît, mai ales, în raport cu cronologia relativă și cu periodizarea culturală. Astfel din cele două determinări de la Gumelnița, ambele pentru faza Gumelnița A2, una se încadrează în seria obținută la Căscioarele pentru aceeași fază și cultură, alta în schimb intră în limitele seriei obținute la Căscioarele pentru faza Boian-Spanțov. De asemenea, la Mărgineni, în cadrul culturii Cucuteni, dintre trei probe, două constituite din cereale, adică din elemente cu fiabilitate mare și viață scurtă, marcînd sfîrșitul locuirii, dau o dată sensibil mai veche decît cea de a treia, prelevată din lemnul folosit la construcția locuinței din care a fost prelevată și una dintre probele de cereale — ceea ce nu poate fi explicat fără a accepta modificări datorită naturii probelor și ambientului, în conținutul de C14 al fiecăreia.

În alte cazuri apar discrepanțe considerabile între determinările radio-carbon și observațiile stratigrafice, cum se întîmplă la Băile Herculane, unde între nivelurile Sălcuța IV și Băile Herculane se măsoară pe probe de radio-carbon intervale de circa 1000 de ani, deși nivelurile respective sînt, din punct de vedere stratigrafic, imediat succesive. Concluzia care se impune este aceea că pentru obținerea unor datări valabile este necesar să se ia în considerare, în primul rînd, serii de determinări din aceeași stațiune și același nivel. Înserierea determinărilor singulare nu poate da rezultate decît atunci cînd acestea sînt deosebit de numeroase și se pot grupa pe faze culturale și pe niveluri stratigrafice cu o relativă certitudine și rigoare.

Mai dificilă este împăcarea discrepanței dintre datările calibrate care „lungesc" cronologia și periodizarea tradițională, atît pentru consecințele privind sistemul cronologic de ansamblu al preistoriei europene și a bazinului Mediteranei, cît și pentru cele privind secvențele mai tîrzii ale sistemului cronologic al spațiului carpato-danubian-balcanic. În primul caz, neolitizarea Europei de sud-est ar ieși, dacă nu mai veche, cel puțin sincronă cu aceea a Anatoliei și chiar a Mesopotamiei. Fără îndoială, concluzia aceasta nu trebuie să ne înspăimînte, chiar dacă dă peste cap interpretări consolidate, devenite tradiționale. Dar această nouă ipoteză nu poate să explice o serie de asemănări și mai ales lasă în suspensie problema genezei culturii Vinča. Pe de altă parte, dacă datarea „lungă" a diferitelor faze și culturi neo-eneolitice nu determină nici intervertiri de secvențe în cronologia relativă, nici nu provoacă hiatusuri pentru perioada de trecere de la neo-eneolitic la epoca bronzului, sau, cum o numesc deja unii autori, pentru perioada bronzului timpuriu, apare un hiatus de circa cinci secole care nu poate fi acoperit de duratele unor culturi cunoscute, dat fiind că data de început a epocii bronzului nu mai poate fi „lungită". Această aparentă contradicție poate fi totuși

rezolvată de cercetările viitoare, chiar pe mai multe căi. Prima ar consta din înmulțirea probelor și determinărilor radio-carbon, așa încît să se obțină serii corespunzătoare pentru fiecare cultură și fază. Cea de a doua ar consta din înmulțirea determinărilor dendrocronologice, așa încît să se obțină serii locale servind la calibrare, precum și din găsirea unei a treia serii comparative, de pildă aceea a determinărilor termoluminiscenței ceramicii, servind și aceasta la calibrare. În sfîrșit, a treia cale ar fi punerea în paralel a datelor radio-carbon obținute pentru Vechea Civilizație Europeană cu cele din Anatolia și Mesopotamia — evident perioadele preistorice corespunzătoare. Desigur, toate aceste trei căi sînt mai degrabă sarcina viitorului decît soluții care să poată fi imediat puse în aplicare și chiar prezentate în paralel cu textul original, în cartea de față. Menționarea lor mai sus nu a avut decît scopul de a arăta că și în acest domeniu interpretările propuse de Marija Gimbutas, chiar dacă prezintă dificultăți de racordare la cunoștințele și observațiile de care dispunem în prezent, reprezintă ipoteze de lucru care nu pot fi respinse de la început, ci determină, chiar în cazul reacțiilor negative, necesitatea prezentării unor noi probe, rezultate din amplificarea și adîncirea cercetărilor de pînă acum.

Încheind șirul de discuții și observații critice preliminare, trebuie încă o dată subliniat caracterul de ipoteză de lucru al interpretărilor propuse de Marija Gimbutas. Dar aceste ipoteze de lucru, prin numărul mare de observații noi și generalizări originale pe care se întemeiază, nu permit o judecare rapidă, pe baza informației existente și cu atît mai puțin o respingere globală și imediată, ci cer noi cercetări, consolidarea unor informații, lărgirea orizontului atît în sensul unor comparații mai cuprinzătoare, cît și în acela al construirii sau alegerii unor modele de referință, pe care să se bazeze efortul de reconstituire culturală și

istorico-socială, în termeni abreviați, necesitatea de modernizare și lărgire interdisciplinară a cercetării arheologice din sud-estul european, depășind atît mijloacele cît și premisele metodologice care au permis autoarei să-și construiască propriile teorii.

NOTĂ ASUPRA EDIȚIEI

Alegînd pentru cititorul român cîteva din studiile fundamentale ale Marijei Gimbutas, am pornit de la convingerea că, dintre cercetările care s-au făcut asupra spațiului sud-est european, cele ale autoarei prezentate aici sînt de o importanță aparte, remarcîndu-se printr-o acuratețe deosebită, printr-o aducere la zi a unor date apărute în publicații din diverse țări (chiar dacă unele detalii sînt pasibile de revizuiri), prin utilizarea consecventă a datărilor cu radio-carbon calibrate la date reale și care au revoluționat cronologia multor așezări străvechi descoperite pe un areal larg, aducînd astfel la un numitor comun date disparate și, nu rareori, haotice. Studiile Marijei Gimbutas se mai remarcă, fapt de o particulară semnificație pentru noi, prin folosirea unor scrieri datorate cercetătorilor români, autoarea putînd — de altfel — consulta și lucrări apărute în română, limbă pe care o folosește cu destulă ușurință. Va reieși destul de clar din paginile care urmează importanța pe care autoarea o acordă teritoriului românesc, pe care ni-l prezenta, succint, drept „vatra Vechii Civilizații Europene" *(the heartland of the Old European Civilization)* (informație transmisă pe cînd traduceam studiile sale). Cititorul va putea observa felul elegant și clar cu care Marija Gimbutas subliniază rolul neoliticului danubian în creionarea unor civilizații originale ale preistoriei europene, negînd —

cu argumente care nu mai pot fi ignorate — ipotezele exclusiviste care vedeau (și încă văd) zorii civilizației europene ca simple importuri dinspre Orient. Fără a nega rolul Anatoliei în răspîndirea unor fenomene civilizaționale (care trebuie văzute acum mai degrabă în sensul unor impulsuri și nu al unor efective mișcări etnice), se arată felul în care acestea s-au adaptat specificului local sud-est european.

Prin studiile Marijei Gimbutas (alături de ale altor cercetători ai preistoriei, cum sînt Christian Zervos și Colin Renfrew), apariția civilizației în sud-estul european va fi privită, cu siguranță, printr-o altă prismă, chiar dacă unii arheologi ori istorici nu vor adera — cel puțin la început — la ipotezele autoarei. De fapt, atuul major al Marijei Gimbutas constă nu numai în faptul că este o admirabilă cunoscătoare a problematicii discutate (redată adesea în limbi de circulație mai restrînsă, pe care le cunoaște în mare parte), dar și în faptul că stăpînește numeroase aspecte legate de lingvistica comparată indo-europeană și ne-indo-europeană, precum și de mitologiile comparate europene. Utilizînd într-un tot unitar datele arheologiei, lingvisticii și mitologiilor — caz rarissim între cercetători —, autoarea reușește să ne prezinte un tablou veridic al fenomenelor istorice, sociale și culturale ale unor timpuri de mult apuse, împingînd barierele preistoriei mult înapoi; căci ceea ce pînă mai ieri era obscur și de neînțeles devine acum mult mai clar, trăind parcă în fața ochilor noștri. Și nu ne putem decît bucura aflînd că spațiul carpatic a jucat un rol de seamă în apariția unei arte rafinate ori în începuturile metalurgiei în Europa.

Impunînd lumii științifice denumirile de „kurgan", „populație a kurganelor" (folosit încă din anul 1956) și de „Vechea Civilizație Europeană", ultimul utilizat — inițial — pentru a desemna un complex din sud-estul european, apoi extins — ca tipologie culturală — și asupra altor regiuni sud- și vest-europene, Marija Gimbutas trasează

jaloane ferme pentru înțelegerea dezvoltării unui profil cultural particular al Europei încă din cele mai vechi timpuri. De altfel, cercetările sale ating adesea frontierele dintre datele științei și filosofia culturii. Vorbind despre egalitara și complexa Veche Civilizație Europeană și despre răspîndirea ulterioară a puterii dinspre stepele nord-pontice, avem în față un tablou fascinant al luptei dintre pace și război, un tablou prezent în toate timpurile istorice și care a căpătat azi contururile tragice ale efortului de a scăpa de coșmarul catastrofei nucleare. Cunoscînd și înțelegînd aceste fapte, putem înțelege și aprecia mai bine drumul spre viitor al civilizației europene care s-a născut cîndva de-a lungul Dunării.

În sfîrșit, subliniem faptul că, prezentînd cititorului diferitele fațete ale unor strălucitoare civilizații neolitice care s-au format și au evoluat în spațiul cuprins între Carpați, Marea Neagră, Marea Adriatică și Marea Egee, avem în față contururi mult mai clare privind civilizațiile pre-trace și rolul lor — în opinia noastră, fundamental — în conturarea profilului atît de original al civilizației trace, care a fost una din cele două componente — alături de cea romană, în mod egal moștenitoarea unui străvechi substrat autohton italic — în formarea poporului român și a limbii române. Vechea Civilizație Europeană, așa cum a reconstituit-o Marija Gimbutas, este o realitate care — așa cum afirmă chiar autoarea — are multe lucruri să ne spună pînă astăzi.

Traducerea textelor din prezentul volum s-a făcut după exemplarele puse la dispoziție de autoare; ele au fost publicate — cu o excepție — în reviste de specialitate, cu următoarele titluri:

Old Europe c. 7000—3500 B.C.: The Earliest European Civilization Before the Infiltration of the Indo-European Peoples, în „The Journal of Indo-European Studies", 1, 1—2/1973, p. 1—20.

Spirituality of Old Europe, manuscris inedit.

The Megalithic Tombs of Western Europe and Their Religious Implications, în „The Quarterly Review of Archaeology", septembrie 1985, p. 1, 7—8.

The Beginning of the Bronze Age in Europe and the Indo-Europeans, în „The Journal of Indo-European Studies", 1, 3—4/1973, p. 163—214.

The Three Waves of the Kurgan People into Old Europe, 4500—2500 B.C., în „Archives suisses d'anthropologie générale", 43, 2, 1979, p. 113—137.

An Archaeologist's View of PIE in 1975, în „The Journal of Indo-European Studies", 2/1974, p. 289—307.

SORIN PALIGA

CUVÎNTUL AUTOAREI LA EDIȚIA ROMÂNEASCĂ

România este vatra a ceea ce am numit Vechea Europă, o entitate culturală cuprinsă între 6500—3500 î.e.n., axată pe o societate matriarhală, teocratică, pașnică, iubitoare și creatoare de artă, care a precedat societățile indo-europenizate patriarhale de luptători din epocile bronzului și fierului. Sînt deci recunoscătoare traducătorului și Editurii Meridiane pentru faptul că răspîndesc în limba română mesajul privitor la această mare cultură.

Uluitoarele descoperiri făcute în România și în alte țări înecinate după al doilea război mondial, asociate datărilor cu radio-carbon, au făcut posibilă înțelegerea importanței începuturilor culturii „vechi europene", o cultură a unei societăți de agricultori. A devenit de asemenea evident că această străveche civilizație europeană precede cu cîteva milenii pe cea sumeriană. Aceste date fac imposibilă ipoteza conform căreia civilizația războinică și violentă a sumericnilor ar fi fost cea mai timpurie de pe glob. În Vechea Europă nu existau fortificații elaborate și nici arme de luptă. Absența reprezentărilor privind o societate războinică sau condusă de bărbați reflectă o structură socială în care femeile aveau rolul principal și în care atît bărbații, cît și femeile activau în mod egal întru binele comun. A fost o perioadă de reală armonie în deplin acord cu energiile creatoare ale naturii. Trebuie ca de acum încolo să recunoaștem realitățile și modul de viață ale epocilor neolitică și a cuprului, care

însemnau mult mai mult decît semănatul, culesul, măcinatul şi coacerea pîinii ori ridicarea caselor. Trebuie să recunoaştem realizările strămoşilor noştri „vechi europeni" aşa cum au fost: constructori de temple, producători de ceramică admirabil pictată şi de obiecte de cult, creatori de sculpturi şi de figurine reprezentînd divinităţi într-o mare varietate de tipuri, organizatori de şi participanţi la ritualuri sezoniere, funebre şi de alte feluri. Aceşti oameni au folosit o scriere sacră începînd cu cel puţin sfîrşitul mileniului al VI-lea î.e.n.

Trebuie ca de acum încolo să recunoaştem importanţa spiritualităţii Vechii Europe ca o parte a istoriei noastre.

MARIJA GIMBUTAS
Los Angeles, octombrie 1987

VECHEA EUROPĂ, 7000-3500 î.e.n.: CEA MAI VECHE CIVILIZAȚIE EUROPEANĂ ÎNAINTE DE INFILTRAREA POPOARELOR INDO-EUROPENE

Vechea Civilizație Europeană, care a cunoscut așezări urbane, un sistem de scriere și temple complicat ornamentate, a înflorit în sud-estul Europei înaintea infiltrării popoarelor indo-europene, de-a lungul celui de al IV-lea și al III-lea mileniu î.e.n. Mărturiile arheologice indică faptul că invadatorii au fost un popor războinic care a construit acropole fortificate și a devenit un superstrat al populației indigene.

Studiul de față se va concentra asupra acelor arii din sud-estul Europei — regiunea danubiană, Adriatica, insulele din Marea Egee și sudul Italiei — unde, pe la 7000 î.e.n., a început o dezvoltare foarte timpurie, care a dus la o viață civilizată și a continuat timp de peste trei mii de ani, pînă în 3500 î.e.n.

Perioada din jurul anului 3500 î.e.n. formează o cezură între Vechea Europă și Europa indo-europeană. Aceasta este perioada cînd viața din așezările rurale mari, ca și din cele urbane, încetează sau este profund modificată. În chiar această perioadă — prima jumătate a celui de al IV-lea mileniu î.e.n. — a fost datată prima 1*

---

* Notele semnalate marginal cu cifre arabe aparțin prefațatorului și sînt reunite în finalul cărții. Tot prefațatorului îi aparțin și completările plasate în text între paranteze drepte (N.Ed.).

invazie în cîmpiile danubiene și în nordul Europei a popoarelor kurgan sau proto-indo-europene, dinspre stepa cuprinsă între Volga inferioară și Donul inferior (Gimbutas, 1970). Se poate aprecia că schimbările care au dus la degenerarea așezărilor Vechii Civilizații Europene indică începuturile prezenței indo-europenilor. Studierea substratului „vechi european" este deci indispensabilă pentru o bună înțelegere a formării și diferențierii primelor grupări indo-europene din Europa.

Terminologia

Curînd după introducerea unei economii producătoare de alimente în timpul mileniului al VII-lea î.e.n., sud-estul Europei s-a consolidat într-un bloc cultural cu rădăcini și o identitate a sa proprii. Acesta a fost un complex cultural cu desăvîrșire îndreptățit a fi considerat o entitate independentă, nicidecum o reflectare provincială a evoluțiilor Orientului Apropiat, ci o civilizație pe deplin echivalentă celor din Mesopotamia și Anatolia din intervalul de timp menționat. Insistența cu care orientaliștii explică schimbările culturale prin termenii de „importuri" și „migrații" trebuie deci privită ca nejustificată. Nu se poate demonstra că schimbările culturale în discuție ar fi fost datorate migrațiilor ci, mai degrabă, schimburilor reciproce de idei prin intensificarea comerțului și comunicațiilor.

Descoperiri recente și remarcabile reclamă o reevaluare a concepțiilor noastre privind sud-estul Europei. Existența așezărilor urbane, a unei scrieri, a templelor și a mormintelor dotate cu obiecte de cult și figurine, atingînd un număr
2 de aproape treizeci de mii de exemplare, sînt dovada că existau o viață religioasă organizată și o structură foarte dezvoltată a ceremonialului.

Spre a identifica această arie din sud-estul Europei drept o entitate separată în familia civilizației Lumii Străvechi și, de asemenea

spre a o distinge de Europa Antică (denumire care desemnează de obicei civilizația clasică greco-romană) și de Europa Preistorică, am folosit denumirea de Vechea Civilizație Europeană *(Old European Civilization)* propus în 1971 la al optulea Congres Internațional de Științe Preistorice și Protoistorice de la Belgrad (fig. 1).

Cronologia

Folosirea datărilor cu radio-carbon și transformarea lor în date reale pe baza calibrării la cronologia inelelor copacilor a cauzat o revoluție în concepția noastră despre nașterea și declinul celei mai timpurii civilizații a Europei. Pentru neoliticul și calcoliticul acestei zone avem la 3
dispoziție peste trei sute de datări cu radio-carbon. Acestea furnizează date esențiale pentru o încadrare cronologică a numeroase complexe culturale cunoscute. Cronologia folosită în acest studiu nu este în ani determinați prin metoda radio-carbon, ci în date reale aproximative (vezi Tabelul cronologic, p. 59).

Începuturile, cca 7500—6500 î.e.n.

Cultivarea efectivă a pământului în sate evidențiată prin complexul „Grîu-orz oaie-capră-viteporc" *(Wheat-barley sheep-goat-cattle-pig complex)* apare pe țărmul Greciei, al Italiei, în Creta, în sudul Anatoliei, în Cilicia, Siria, Palestina și în Semiluna fertilă *(Fertile Crescent)** în jur de sau chiar mai înainte de 7000 î.e.n.

Nu există nici o dovadă care, bazîndu-se pe datele analizei cu radio-carbon, să demonstreze că acest complex a apărut mai tîrziu în Grecia

* Semiluna Fertilă — zonă fertilă din Orientul Apropiat, care se întinde spre vest pe lîngă coasta mediteraneană, iar spre est pe lîngă Deșertul sirian din Irak. (N.T.)

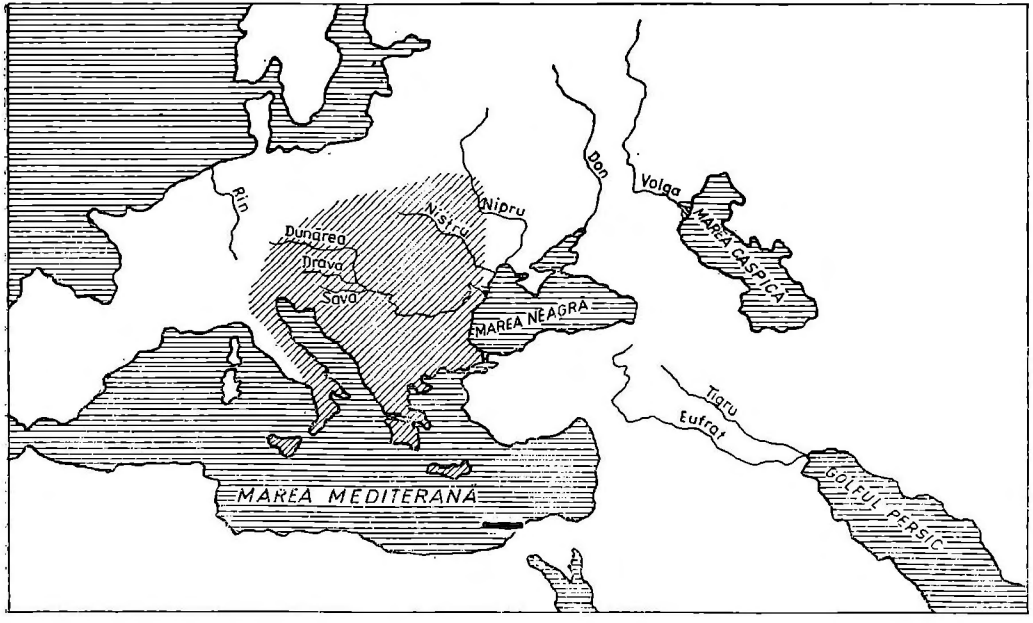

Fig. 1 Vechea Civilizaţie Europeană ca parte a lumii străvechi în perioada maximei sale expansiuni, mileniul al V-lea î.e.n.

decît în Semiluna Fertilă, ori în Siria, Cilicia sau Palestina (datările revizuite privind straturile pre-ceramice de la Knossos în Creta și de la Argissa și Sesklo în Thessalia se situează în jur de sau înainte de 7000 î.e.n.[cele mai multe date C14 calibrate sec. 71-67]). 4

Nu este clar ce a determinat impulsul inițial pentru dezvoltarea culturală a Vechii Civilizații Europene. Nu există nici o dovadă arheologică că imigranți care cunoșteau cultivarea plantelor și domesticirea animalelor au venit dinspre Orientul Apropiat. Este posibil ca oaia, capra și cultivarea orzului cu două rînduri să fi pătruns în sud-estul Europei prin estul Mediteranei; acest lucru însă nu poate fi dovedit în ce privește 5 vitele, porcul și alacul (grîul cu un bob), care au strămoși autohtoni în Europa. De altfel, sursele de obsidian nu s-au limitat numai la Anatolia și Transcaucazia, ci există chiar și în zona central-mediteraneană și în insulele Mării Egee (Dixon, Cann, Renfrew, 1968).

S-ar părea că factorul stimulator a fost navigația maritimă activă, iar accesul la sursele de obsidian a sporit ritmul schimburilor culturale în interiorul regiunilor Mării Egee, Mării Adriatice i Mediteranei centrale.

După impactul inițial, Vechea Europă și-a urmat propriul drum, generînd o serie de culturi care prin asemănarea lor, prin legăturile reciproce și prin realizările lor unifică și disting această civilizație, diferită de cea a Orientului Apropiat, precum și de cea a vecinilor europeni de la nord și vest.

Creșterea și consolidarea culturii neolitice sud-est europene și relațiile sale strînse cu Anatolia, Levantul și Mesopotamia, cca 6500-5300 î.e.n.

În jurul anilor 6700-6500 î.e.n. [după calibrările recente cca 6500 Î.E.N.], ceramica arsă la temperaturi înalte și lustruită a început să fie folosită

atît în Vechea Europă, cît și în Orientul Apropiat. Curînd după aceea a apărut ceramica pictată. În fiecare areal vasele au urmat cerințele locale în ce privește forma și stilurile ornamentale. Evidența cronologică nu vorbește despre o prioritate a Orientului Apropiat, ci sugerează extinderea unei idei, mai degrabă decît migrații sau importuri, în sud-estul Europei. Nicăieri nu există evidența unui transfer *in toto* al vreunui complex cultural dinspre Orientul Apropiat spre zona Mării Egee.

Sfîrșitul mileniului al VII-lea este caracterizat de o dezvoltare explozivă a artelor și a tehnologiilor din Peninsula Balcanică și centrul Anatoliei. Podul ce lega cele două continente era constituit de insulele din Marea Egee. Schimbul continuu de idei și comerțul dintre Balcani și centrul Anatoliei sînt evidențiate de numeroase obiecte din piatră și os, cum ar fi spatule de os, copci pentru cingătoare, pandantive mici din nefrit, securi în miniatură și dălți. Alte obiecte îndeaproape înrudite, aparținînd în mod evident activităților ceremoniale sau rituale, includ feluri sigilii purtînd ideograme de același fel, figurine omenești sau animaliere, vase teriomorfe și vase cu reliefuri sugestive reprezentînd măști de divinități.

Figurinele de lut găsite în mari cantități în Thessalia, Macedonia, Bulgaria, România, Iugoslavia și sud-estul Ungariei, din perioada de dinainte și după 6000 î.e.n., indică afinități apropiate cu cele cunoscute din culturile Hassuna și Samarra din Mesopotamia, ca de exemplu figurinele mesopotamiene cu capete falice sau cu forme în V (căpriori) incizate pe spate, sau cu ochi „boabă de cafea" — fiecare grup stilistic caracterizînd o categorie de *personae* mitice reprezentată la fel de convențional ca în arta figurativă din Vechea Europă. Această extindere a imagisticii mitice înrudite pe o distanță de aproximativ 1300 la 1500 mile indică o uniformitate fundamentală, evidențiată și de asemănarea tradiției arhitecturale din Thessalia și Macedonia,

Anatolia și estul regiunii mediteraneene. Aceasta este o tradiție care include case rectangulare interconectate, unele avînd contraforturi și fundații din piatră, pereți din cărămizi paralelipipedice convexe (adobe) și plan de megaron.

Pe la mijlocul celui de al VI-lea mileniu î.e.n., 6
satele aglomerate cu case rectangulare, apărate de șanțuri sau de ziduri, puteau să aibă pînă la 1000 de locuitori. Așa este, de exemplu, așezarea de tip Sesklo clasic ce acoperă pantele din jurul tell-ului (movilei) excavat inițial (estimare bazată pe datele furnizate de dr. D. Theoharis) de la Passo di Corvo în cîmpia Tavoliere din sud-estul Italiei; tell-ul acoperă o arie de 50 000 m² și cuprinde peste 100 de ansambluri cunoscute în urma săpăturilor efectuate de dr. S. Tine. În comparație cu aceste situri de habitat ale Vechii Europe, amplasamentele din vestul și nordul Europei, așa cum sînt cele de lîngă lacurile elvețiene, sînt doar niște simple cătunuri.

Complexele culturale ale perioadei neolitice, cca 6500 — 5300 î.e.n.

Manifestările neoliticului prezintă cîteva tradiții: 1) egeeană-central balcanică, avînd trei subgrupe — Sesklo, Starčevo (Criș) și Karanovo; 2) adriatică; 3) vest-pontică sau Hamangia; 4) moldovenească sau Nistru-Bug (fig. 2). 7

1) *Arealul egeean și central balcanic.* Cultura neolitică din arealul egeean și central balcanic este cunoscută sub diferite nume în fiecare din țările Europei moderne în care aceasta a fost răspîndită, distincțiile terminologice reflectînd mai degrabă frontierele politice moderne decît variații culturale semnificative. În Grecia este cunoscută sub denumirea de Proto-Sesklo, așezarea Sesklo fiind sursa terminologiei neoliticului, urmată de Sesklo propriu-zis; în Iugoslavia este cunoscută ca Starčevo, după așezarea eponimă 8

Fig. 2. 6500-5300 î.e.n. Vechea Europă. Complexe neolitice: Impresso adriatic; Sesklo şi Starčevo-Criş; Karanovo-Gumelniţa est-balcanic. Hamangia nu este inclusă, deoarece începuturile sale nu sînt încă stabilite. Distribuţia ei ulterioară a fost de-a lungul Mării Negre în România.

de la est de Belgrad; în sud-estul Ungariei — Körös; în România — Criş, numele românesc al aceluiaşi rîu. Acest complex a ocupat hidrosis-

Tabel cronologic al Vechii Civilizații Europene

ANI î.e.n.

6500	5500	4500	3500	Zona:
IMPRESSO	DANILO/BUTMIR		HVAR	Adriatica
PRECE-RAMICĂ	PROTO-SESKLO	SESKLO	NEOLITIC TÎRZIU	Marea Egee
STARČEVO-CRIȘ I II III		VINČA-TURDAȘ I II III		Central-balcanică
KARANOVO I II III	IV V VI			Est-balcanică
BOIAN GUMELNIȚA				
NISTRU-BUG	CUCUTENI proto A AB B			Moldova Ucraina de vest
LINIAR	LENGYEL			Cursul mijlociu al Dunării
TISA ALFÖLD BÜKK		TISZAPOLGÁR-BODROG-KERESZTÚR		Tisa (Tisza)
6500	5500	4500	3500	

temul Vardar și Morava în Macedonia și în sudul și centrul Iugoslaviei, ca și partea sud-estică a bazinului dunărean mijlociu, extinzîndu-se periferic pînă în Moldova, în estul României. Concomitent, o variantă a aceleiași culturi neolitice, cunoscută sub denumirea de Karanovo, a apărut și în Bulgaria, în valea rîului Mariţa.

2) *Arealul adriatic.* Cea mai timpurie cultură neolitică a regiunii circum-adriatice din vestul Iugoslaviei, vestul Greciei și sud-estul Italiei este cunoscută sub numele de complexul „Impresso". Deși nedespărțită la început de zona circum-mediteraneană pînă în mileniul VI î.e.n., ca se manifestă ca o tradiție individuală prin crearea complexului Matera de ceramică pictată din sud-estul Italiei și Danilo de-a lungul coastei adriatice din Iugoslavia și Albania.

Relațiile comerciale dintre sudul și centrul Greciei și regiunea circum-adriatică par să fi accelerat schimbarea și dezvoltarea culturilor în Sicilia, Apulia, regiunea Tavoliere din Foggia și din alte zone de coastă.

Comerțul cu obsidian de Lipari și vase rituale (așa-numiții rhytoni zoomorfici cu toarte circulare) a fost atestat de distribuția descoperirilor arheologice.

3) *Zona pontică sau Hamangia.* Dezvoltarea culturii Hamangia este încă neclară, dar este interesant de observat că o ceramică imprimată cardială *(cardial impressed pottery)* urmînd o
9 tradiție complet diferită de aceea a complexelor Karanovo și Starčevo din vest a apărut la o dată timpurie a evoluției sale. Tipul fizic al populației include elemente mediteraneene. Faza evoluată a culturii Hamangia este foarte bine cunoscută prin stilul particular de artă a figurinelor. Peste acest complex s-a suprapus ulterior civilizația est-balcanică calcolitică.

10 4) *Zona Moldova - Ucraina de vest.* Regiunea de cernoziom din nord-vestul Mării Negre, străbătută de văile fertile ale Prutului, Siretului,

Nistrului și de cursul inferior al Bugului, a oferit condiții prielnice apariției și dezvoltării unui model neolitic de subzistență. Cultura neolitică Nistru-Bug cu așezări rurale stabile bazate pe o economie de cultivatori a avut o dezvoltare locală. Ulterior, în decursul mileniului al VI-lea î.e.n., a fost influențată dinspre sud și vest de complexul central balcanic (Starčevo-Criș), iar în mileniul al V-lea î.e.n. de complexele est-balcanic (Boian) și central-european (ceramica liniară). Continuitatea culturală este perfect demonstrată de studiile stratigrafice și tipologice și întărită de datările cu radio-carbon. Toate acestea indică o secvență neolitică avînd trei faze aceramice și alte cinci ceramice.

Complexele culturale ale perioadei calcolitice, cca 5300—3500 î.e.n. 11

Pînă pe la 5000 î.e.n. cultura „veche europeană" se cristalizase în numeroase variante regionale care prezintă tradiții bine dezvoltate în arta ceramicii, în arhitectură și în organizarea cultică, fiind deci justificată utilizarea termenului de „civilizație". „Vechii europeni" formau aglomerări de populație adesea reprezentate de mici așezări urbane — o situație care implica în mod inevitabil apariția unor instituții religioase și de conducere. Ei au ajuns să folosească o scriere rudimentară și s-au specializat în meșteșuguri. De asemenea, au descoperit utilizarea metalelor, prelucrînd aurul și cuprul pentru producerea ornamentelor și uneltelor. O serie de tradiții ale Vechii Civilizații Europene au continuat în următoarele regiuni: (1) egeeană; (2) central-balcanică; (3) adriatică; (4) Dunărea mijlocie; (5) Tisa; (6) est-balcanică; (7) Moldova-Ucraina de vest.

Prima regiune cuprinde ceea ce constituie azi Grecia și insulele Mării Egee. A doua regiune include Iugoslavia (cu excepția litoralului adriatic): civilizațiile Vinča și Butmir. Al treilea areal este

reprezentat de complexul ceramicii pictate, de ambele părți ale Adriaticii (Serra d'Alto în sudul Italiei și Hvar în Dalmația). A patra variantă include cultura Lengyel de-a lungul bazinului mijlociu al Dunării; ea are afinități cu complexul adriatic, atît în ceea ce privește stilistica materială, cît și tipologia somatică a populației, urmînd culturii ceramicii liniare a neoliticului central-european. A cincea zonă cuprinde bazinul Tisei, în care complexele Tisa și Bükk de tradiție Alföld au fost urmate de cultura Tiszapolgár, o cultură prelucrătoare de metale și înrudită cu cultura Lengyel. A șasea regiune cuprinde cultura Karanovo din Bulgaria (fazele Karanovo III—VI) și complexele Vădastra-Boian-Gumelnița din România, precum și o ramură din Macedonia cunoscută sub denumirea Dikili Taș. În cea de-a șaptea zonă — Moldova-Ucraina de vest — cultura neolitică locală a fost urmată de civilizația Cucuteni (numită și Tripolie în literatura sovietică). Varianta Petrești reprezintă o zonă
12 de tranziție între Lengyel și Cucuteni (fig. 3).

O accelerare semnificativă a evoluției spre un nivel mai înalt de complexitate și rafinament este vizibilă în fiecare variantă a Vechii Civilizații Europene. Cuprul a început să fie folosit pe la 5500 î.e.n. (stratul Starčevo tîrziu al așezării Obre I a furnizat piese de cupru datate la cca 5400 î.e.n. [sec. 54-53 și 53-51]), iar aurul înainte de sau în jur de 4000 î.e.n. Specializarea în meșteșuguri este evidențiată de remarcabilele realizări artistice și tehnologice obținute în producerea ceramicii: policromă, lustruită cu negru, canelată sau pictată cu grafit.

Creșterea populației este indicată de densitatea așezărilor; de exemplu, în arealele est-balcanic și Cucuteni sînt cunoscute cîteva mii de așezări și necropole. Satele mari au evoluat spre așezări urbane mai ales în zona central-balcanică a civilizației Vinča.

Mormintele, templele și inventarul de cult evidențiază o structură religioasă organizată și un ceremonial foarte dezvoltat. La Căscioarele, o

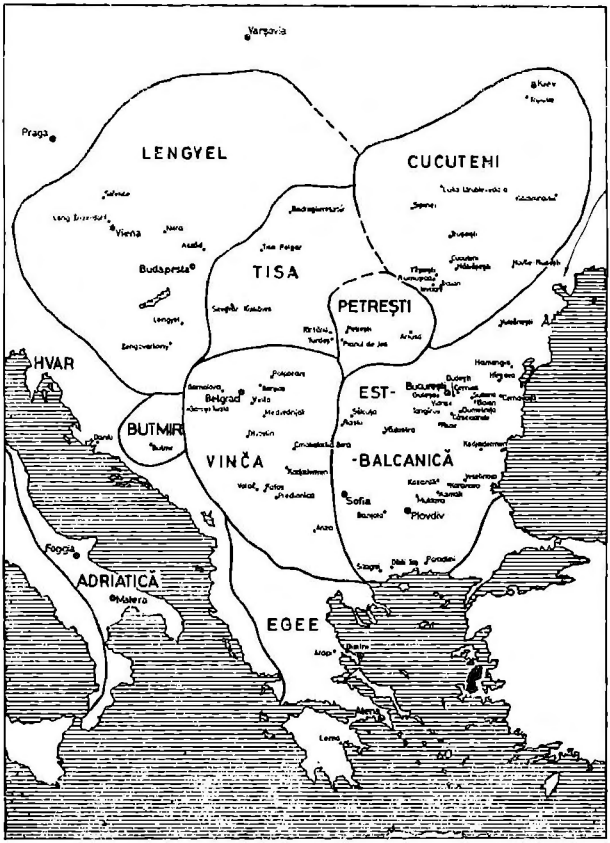

Fig. 3 Vechea Europă, 5500-3500 î.e.n. Principalele variante culturale ale stadiului calcolitic (piatră-cupru), cu excepția regiunii egeene, unde produsele din cupru nu sînt cunoscute în această perioadă.
Notă: Cultura Tisa (Tisza) este urmată de complexele Herpály, Tiszapolgár și Bodrogkeresztúr ce prezintă afinități cu Lengyel. Săgeata indică direcția infiltrărilor kurgan (indo-europene) începînd cu cca 4200 î.e.n.

așezare insulară pe un lac din apropierea Dunării la sud-est de București, arheologii români au adus la lumină un templu datat la cca 5000 î.e.n. [sec. 49-45, 46-45] (datare cu radio-carbon calibrată la date reale), caracteristic pentru

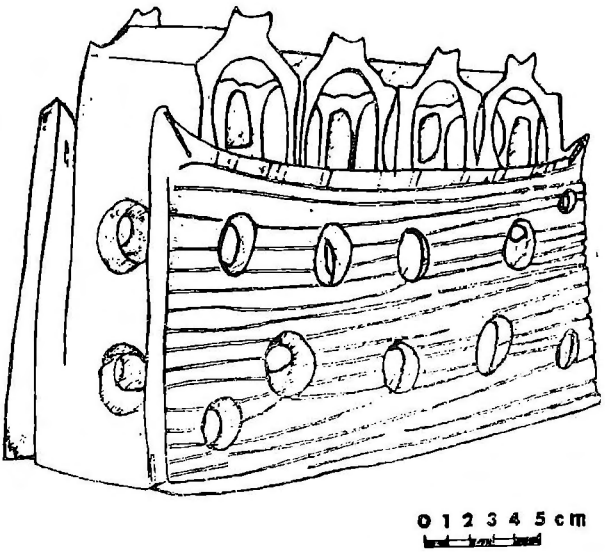

Fig. 4. Modelul în lut al unui edificiu: patru temple pe un stereobat înalt. Descoperire făcută la Căscioarele, o așezare insulară lîngă Dunăre în sudul României. Civilizația est-balcanică, a doua jumătate a mileniului al V-lea î.e.n.

ceramica fazei tîrzii a culturii Boian a civilizației est-balcanice. Pereții templului erau frumos pictați cu desene spiralate în roșu și verde pe un fond crem. Doi stîlpi eleganți, pictați cu desene complicate, se aflau în lăcașul sacru. (Prima comunicare privind templul a fost publicată în *Dacia* XIV, 1970, de către Vladimir Dumitrescu.) Deasupra acestui templu se afla un altul de o vîrstă puțin ulterioară [3670 $\pm$ 120 Î.E.N./sec. 46-40 î.e.n.] (complexul Gumelnița), în care s-a descoperit un model în lut al unui templu (Hortensia Dumitrescu, în *Dacia* XII, 1968). Modelul reprezintă un complex într-adevăr monumental de patru temple așezate pe un stereobat înalt (fig. 4).

Multe alte modele de temple au fost dezgropate în Peninsula Balcanică. Cîteva, aparținînd civilizațiilor est-balcanică și Cucuteni, sînt cu

două niveluri, avînd capete sculptate sau măşti de zeităţi ori animale modelate pe frontoane şi par a reprezenta temple dedicate anumitor zei şi zeiţe.

Evidenţa unor detalii de vestimentaţie pe figurinele de lut sugerează un stil bogat în ornamente al veşmintelor masculine şi feminine. În figurinele lor ca şi în picturile şi reliefurile de pe vase rituale şi de pe pereţii aşezărilor, „vechii europeni" au recreat lumea lor mitică ori au descris formele lor de cult. Miturile şi spectacolele dramatice periodice erau, probabil, reprezentate prin intermediul figurinelor. Marea cantitate de asemenea figurine, ceramică rituală, inventar cultic şi alte tipuri de reprezentări pe obiecte legate de ceremoniile religioase ne oferă cele mai elocvente vestigii ale Vechii Civilizaţii Europene, indicînd totodată o complexă dezvoltare spirituală.

Apariţia scrisului nu poate fi deci surprinzătoare în contextul existenţei templelor şi a celorlalte mărturii arheologice enumerate mai sus. Tăbliţele de la Tărtăria descoperite în 1961 (Vlassa, 1963) aparţin unei gropi de sacrificiu dintr-o fază timpurie a civilizaţiei Turdaş (Vinča) şi trebuie datate la sfîrşitul mileniului al VI-lea î.e.n. De altfel, cele mai recente datări ale complexului timpuriu Vinča (din aşezarea Anza din Macedonia) sînt 6200 ± 200 (LJ 2411) şi 6250 ± 100 (LJ 2329) B.P. (înainte de prezent)*. Convertind datele obţinute în date reale aproximative, obţinem o datare în jur de 5300-5200 î.e.n. [5340-4555; 5335-4955] (fig. 5).

* B.P. *(before present)* „înainte de prezent" — termen utilizat în datările cu radio-carbon (C_{14}) necalibrate la date reale. Prin convenţie, „prezent" este considerat anul 1950, cînd s-au început aceste datări. „Anii B.P." (ca, de altfel, şi anii „b.c.", grafiaţi î.E.N. în traducerea de faţă) nu sînt ani reali astronomici, ci „ani radio-carbon convenţionali". Convertirea „anilor B.P." în „ani b.c." se face scăzînd 1950 din numărul respectiv. După aceasta are loc calibrarea la date reale prin metoda dendrocronologică, care se face prin diagrame speciale care ţin seama de oscilaţiile procentului de radio-carbon din atmosferă (N.T.).

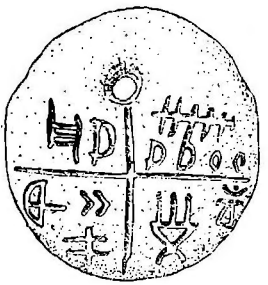

1

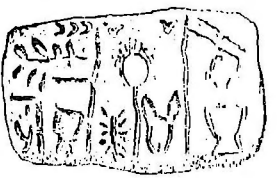

2

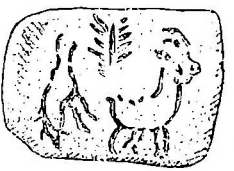

3

Fig. 5 (1, 2, 3) Tăbliţele de la Tărtăria, a căror descoperire a revoluţionat concepţiile privind apariţia scrierii în sud-estul european. Aparţin fazei timpurii Vinča-Turdaş (cca 5300-5200 î.e.n.). Muzeul de istorie al Transilvaniei, Cluj-Napoca.

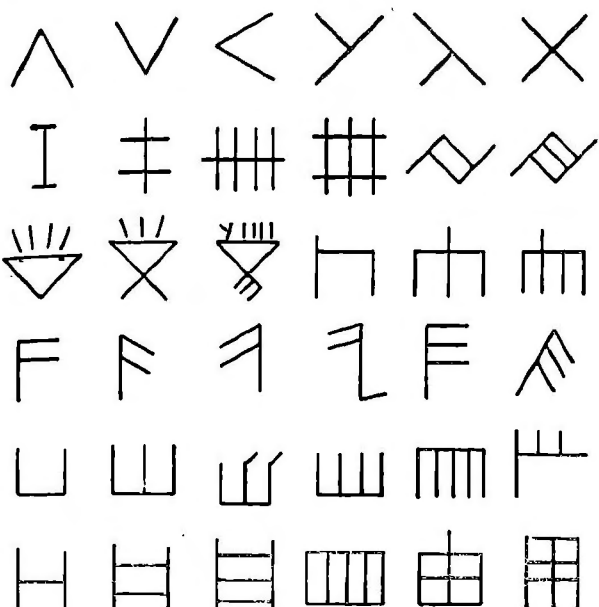

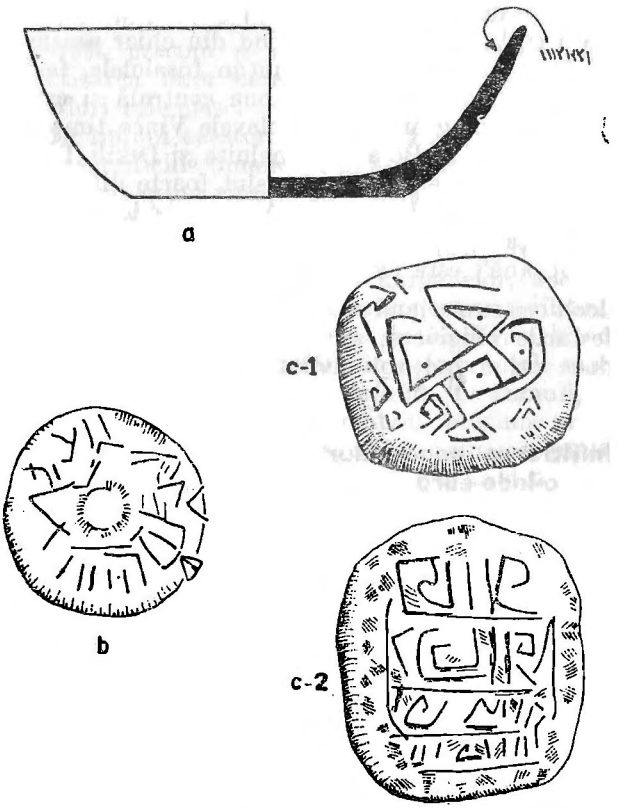

Fig. 7. Exemple de scriere „veche europeană": (a) vas Vinča timpuriu cu o inscripţie pe partea interioară. Aşezarea Vinča (Muzeul Naţional din Belgrad); (b) fusaiolă cu inscripţie din aşezarea Vinča timpurie de la Fafos, Kosovska Mitrovica, în sudul Iugoslaviei (săpături de J. Glisić); (c) strachină cu inscripţii în partea exterioară (c,1) şi pe partea interioară în patru rînduri (c, 2). Gradeşniţa, lîngă Vraţa, vestul Bulgariei. După B. Nikolov, 1970.

←

Fig. 6. Cîteva din semnele liniare ale scrierii „vechi europene" care apar pe figurine, vase de cult şi alte obiecte rituale aparţinînd civilizaţiei Vinča-Turdaş.

Sute de vase miniaturale din perioada timpurie a culturii Vinča provenind din chiar așezarea Vinča — ca să nu mai amintim fusaiolele, farfuriile și cupele votive din zona centrală și estică a Balcanilor găsite în complexele Vinča timpuriu și clasic, de la Boian, Gumelnița și Dikili Taș — prezintă semne liniare care sînt foarte diferite de
13 simboluri ori ideograme. Aceste modele vădesc existența unei scrieri (fig. 6, 7). Scrierea „veche europeană" este cu circa 2000 de ani mai veche decît cea sumeriană și era probabil legată de manifestările religioase, servind la înregistrarea unor date ori avînd rol dedicatoriu și comemorativ.

Infiltrarea popoarelor kurgan proto-indo-europene

Primul contact dintre civilizația Cucuteni și poporul kurgan pastoral-patriarhal din stepele nordpontice datează încă dinainte de anul 4000 î.e.n. Acest lucru se poate deduce din influența avută de civilizația Cucuteni (Tripolie) asupra culturii Kurgan. Pe de altă parte, infiltrarea populației kurganelor se poate stabili prin mormintele lor din România (Dobrogea, Moldova și Transilvania) și din estul Ungariei în perioada 4000-3500 î.e.n. Aceasta este perioada Kurgan II, corespunzînd finalului civilizației Cucuteni „clasice" — faza Cu-
14 cuteni AB-Tripolie B.

Populația kurganelor este atestată prin morminte individuale în gropi adînci. În mod uzual, aceste morminte erau făcute în ansambluri de lemn sau în ciste de piatră marcate prin mici movile de pămînt sau de piatră — *kurgane* (gorgane). Morții erau așezați pe spate cu picioarele strînse. Inventarul de mormînt cuprindea vîrfuri de silex și vîrfuri de săgeată din silex, sulițe, arcuri, ghioage, cuțite și topoare de silex. Figurine reprezentînd capete de cai sculptate din pietre semiprețioase, precum și mărgele și podoabe din colți de mistreț sau dinți de cerb erau de asemenea frecvent introduse în morminte. La intrarea

în morminte se aflau și oase de vite, cai, porci și mistreți, precum și vetre — ceea ce evidențiază practicarea unor ceremonii funerare și a altor ritualuri religioase.

În timpul acestor ceremonii funerare se practicau sacrificiile umane și, în anumite cazuri, s-au descoperit gropi rituale cu schelete de vite și cai aflate lîngă mormintele războinicilor. Riturile de înmormîntare ale „vechilor europeni" contrastează cu cele ale populației kurganelor, aceasta din urmă vădind o preocupare pentru zeificarea morților și pentru construirea de lucrări arhitectonice monumentale vizibile în așezămintele mortuare, în inventarele de mormînt, în tumuli, în ringurile sau stelele de piatră, precum și în marea cantitate de arme găsită în aceste morminte.

Dezintegrarea Vechii Europe s-a produs după 3500 î.e.n. în cea mai mare parte a Europei central-estice și în Peninsula Balcanică, cu excepția zonelor de munte și de coastă, a insulelor din Marea Egee și din Marea Adriatică și a Italiei. Superstratul kurgan (indo-european) este identificabil prin predominanța elementelor războinice, precum și prin tradițiile diferite în ce privește religia, artele și meșteșugurile. O serie de acropole cu fortificații masive din piatră au apărut spre sud pînă la valea rîului Mariţa din Bulgaria și s-au extins chiar pînă în Turcia vestică și centrală (Ezero, Mihalici, Kazanlîk, Okol Glava — în Bulgaria; Troia I, Thermi — în Lesbos; Poliochni — în Lemnos; Ahlatlibel — lîngă Ankara). Așezările urbane ale Vechii Europe cu templele lor, cu altare rafinate, vase rituale, trepiede și sculpturi (figurine) au dispărut.

Un proces de amalgamare culturală a urmat stilului variat și complex al Vechii Europe. Cultura nou apărută a manifestat tendințe spre uniformitatea culturii materiale. În literatura de specialitate, această entitate balcano-danubiană este reprezentată de cîteva complexe arheologice: Ezero — în Bulgaria și Macedonia, Cernavodă — în Dobrogea, Coțofeni — în Transilvania, Gorodsk-Usatovo — în Ucraina de vest, Proto-Baden sau

Boleraz — în Ungaria, nordul Iugoslaviei, Austria inferioară, sudul Germaniei, Cehoslovacia și sudul Poloniei.

Ei i-a urmat cultura Baden (Gimbutas 1970: 180). În cîmpia nord-europeană dintre Danemarca și Polonia este evidențiat un proces similar de „kurganizare" (indo-europenizare) prin complexul de amfore globulare, un amestec de elemente kurgan (rituri de înmormîntare tipic kurgan, locuri de tabără, mici sate cu case rectangulare avînd o vatră deschisă în interior, prezența calului etc.) cu elemente ale culturii „paharelor pîlniate" (Trichtenbecher, TRB) ca substrat.

Perioada dintre anii 2500 și 2200 î.e.n. a reprezentat apogeul și ultima fază a expansiunii populației kurganelor. Distrugerea masivă a orașelor din zona egeeană, Turcia și estul Mediteranei a marcat sosirea triburilor kurgan — indo-europenii. În această perioadă istorică, grecii micenieni sînt deja cunoscuți în Grecia, iar hitiții în Anatolia. Comorile fabuloase din mormintele regale indică victoriile căpeteniilor indo-europene în războaie, în jafuri și în stăpînirea unor popoare cu alt fond cultural.

Substratul „vechi european" s-a păstrat cel mai bine acolo unde infiltrarea populației kurganelor a fost tîrzie: în zona egeeană și în insule, în Creta și Thera, Vechea Civilizație Europeană persistînd pînă spre mijlocul mileniului al II-lea î.e.n.

Referințe

BATOVIĆ, Š.

1962 *Neolitsko nalažište u Smilčicu*, „Diadora", 4, p. 31—115

1966 *Stariji Neolit u Dalmaciji*, Zadar, Dalmatia, Zadar Archaeological Museum

BENAC, ALOJŽ

1961 *Studien zur Stein- und Kupferzeit im Nordöstlichen Balkan*, „Berichte der Römisch-Germanischen Kommission", Berlin, 42, p. 1—170

1971 *Obre II. Neolitsko naselje Butmirske grupe na Gornjem Polju*, „Glasnik Zemaljskog muzeja", N.S., 26

BERCIU, D.

1964 *Manifestation d'art néolithique en Roumanie. Le „couple" de Cernavoda*, „Ipek", 21, p. 42—45

1966 *Cultura Hamangia: noi contribuţii*, Bucureşti, Editura Academiei Republicii Socialiste România.

1967 *Romania Before Burebista*, Londra, Thames & Hudson

CANTACUZINO, GH.

1967 *La nécropole préhistorique de Cernica et sa place dans le néolithique de Roumanie dans le cadre des dernières découvertes archéologiques*, „Studii şi cercetări de istorie veche", 18, 3

CSALOG, JOZSEF

1959 *Die anthropomorphen Gefässe und Idolplastiken von Szegvár-Tuzköves*, *Acta Archaeologica*, 2, p. 7—38.

DIMITRIJEVIĆ, STOJAN

1969 *Starčevačska kultura u Slavonsko-srijemskom prostoru i problem prijelaza ranog na srednji neolit u srpskom i hrvatskom podunavlju*. Rezumat în limba germană: Die Starčevo-Kultur im Slawonisch-Syrmischen Raum und das Problem des Übergangs vom Älterem zum Mittleren Neolithikum im serbischen und kroatischen Donaugebiet, „Gradski Muzej", 16.

DIXON, J. E.; CANN, J. R.; RENFREW, C.

1968 *Obsidian and the Origins of Trade*, „Scientific American", 218, 3, p. 38—46

DOMBAY, JÁNOS

1960 *Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony*, „Archaeologia Hungarica", 37

DUMITRESCU, HORTENSIA

1968 *Un modèle de sanctuaire découvert dans la station énéolithique de Căscioarele*, „Dacia", 12, p. 381—394

DUMITRESCU VLADIMIR

1945 *La station préhistorique de Traian — dép. de Neamţ, Moldavie; fouilles de 1936, 1938 et 1940*, „Dacia", N.S., p. 9—10

1954 *Hăbăşeşti*, Bucureşti, Editura Academiei

1959 *La civilisation de Cucuteni*, „Berichten van de rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek", 9. p. 7—48.

1965 *Căscioarele*, „Archaeology", 18, 34

1966 *New Discoveries at Gumelniţa*, „Archaeology", 19, p. 162—172

1968 *L'art néolithique en Roumanie*, Bucureşti, Editura Academiei

1970 *Edifice destiné au culte découvert dans la couche Boian-Spanţov de la station-tell de Căscioarele*, „Dacia", 14, p. 5—24.

EVANS, J.D.
1956 *Excavations in the Neolithic settlement at Knossos*, London, „Bulletin of the Institute of Archaeology", 4
FIALA, FRANZ; M. HOERNES
1898 *Die neolithische Station von Butmir Theil II. Ausgrabungen in den Jahren 1894—96*, Sarajevo, Zemaljski Muzej u Bosni i Hercegovini
GALOVIĆ, R.
1959 *Predionica: neolitsko naselje kod Prištine; od Radoslava Galovića preveo na nemački Milutin Garašanin.* Versiune germană: Predionica: äneolithische Ansiedlung bei Priština, Priština, „Muzej Kosova i Metohije. Posebna izdanja. Arheologija", 1
1964 *Neue Funde der Starčevo-Kultur in Mittelserbien und Makedonien*, Berichte der Römisch-Germanischen Kommission, 45, p. 3—28
GEORGIEV, GEORGI I.
1961 *Kulturgruppen der Jungstein- und Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien)*, „L'Europe à la fin de l'Âge de la Pierre: Actes du symposium consacré aux problèmes du néolithique européen. Prague—Liblica—Brno, 5—12 Octobre 1959", Praha, Editions de l'Académie tchechoslovaque des sciences
1967 *Beiträge zur Erforschung des Neolithikums und der Bronzezeit in Südbulgarien*, „Archaeologia Austriaca", 41—42, p. 90—144
1969 *Die äneolithische Kultur in Südbulgarien im Lichte der Ausgrabungen vom Tell Azmak bei Stara Zagora*, „Studijne Zvesti", 17, p. 141—158
GEORGIEV, VLADIMIR I.; BOGDAN NIKOLOV
1970 *Pismenosta varhu glinenata plocika ot s. Gradešnica.* Rezumat în limba franceză: L'écriture sur la plaque en argile du village Gradešnica, în *Débuts d'écriture du Chalcolithique dans les terres bulgares*, „Archeologija", 3, p. 7—9
GIMBUTAS, MARIJA
1970 „Proto-Indo-European Culture: The Kurgan culture during the fifth, fourth and third millennia B.C.", în *Indo-European and Indo-Europeans*, ed. by George Cardona et al., Philadelphia; University of Pennsylvania Press, p. 155—197
1972 (a) *Excavations at Anza, Macedonia*, „Archaeology", 25, p. 112—123
1972 (b) *Neolithic Cultures of the Balkan Peninsula* în *Aspects of the Balkans: Continuity and Change*, Haga, Mouton, p. 9—49
1973 *Cult, Myth and Images of Old Europe, 7000—3000 B.C.*, Londra, Thames and Hudson
JACOBSEN, THOMAS W.
1969 *Franchthi Cave: A Stone Age site in southern Greece*, „Archaeology", 22, 49

JOVANOVIĆ, BORISLAV
1971 Early copper metallurgy of the central Balkans. „Actes du VIIIè Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Belgrade," p. 131—140
KALICZ, NANDOR
1970 *Clay Gods. The Neolithic Period and Copper Age in Hungary*, Budapesta, Corvina Press
KOROŠEC, J.
1964 *Danilo i Danilska kultura.* Versiune germană: Danilo und die Danilo-Kulturgruppe, Ljubljana, Univerzitetna založba
KUTZIÁN, I.
1947 *The Körös Culture*, Budapesta, „A Pázmány Péter Tudományegyetem Érem- és Régiségtani Intézete"
1963 *The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya*, Budapesta, Akadémiai Kiadó.
1972 *The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin*, Budapesta, Akadémiai Kiadó
McPHERRON, A.; SREJOVIĆ, D.
1971 *Early farming cultures in Central Serbia (Eastern Yugoslavia)*, Kragujevac, National Museum, 1—14
MELLAART, JAMES
1967 *Çatal Hüyük: A Neolithic town in Anatolia*, New York, McGraw Hill
1970 *Excavations at Hacilar*, Chicago, Aldine
MIKOV, V.
1959 *The Prehistoric Mound of Karanovo*, „Archaeology", 12, 2, p. 88—97
MILOJČIĆ, V.; J. BOESSNECK; M. HOPF
1962 *Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien*, Bd. I. *Das präkeramische Neolithikum sowie die Tier- und Pflanzenreste*, „Beiträge zur ur-und frühgesch. Archäologie des Mittelmeer-Kulturaumes", 2
MILOJČIĆ, V.; J. ZUMBUSCH; J. MILOJČIĆ
1971 *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula I. Das Frühe Neolithikum*, „Beiträge zur ur-und frühgesch. Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes", 10—11
MÜLLER-KARPE, H. (ed)
1968 *Handbuch der Vorgeschichte*, Bd. II, München, C. H. Beck
NANDRIS, JOHN
1969 *Early neothermal sites in the Near East and Anatolia. A review of material, including figurines, as a background to the Neolithic of temperate Southeast Europe*, „Memoria Antiquitatis", 1, p. 11—66
1970 *The development and relationships of the earlier Greek Neolithic*, „Man", 5, p. 192—213
NIKOLOV, BOGDAN
1970 *Glinena plocika s pismeni znaci ot s. Gradešnica, Vracanski okrug*, Rezumat în franceză: Plaque en argile avec des signes d'écriture du village

Gradešnica, dépt. de Vraca, alături de studiul lui Vladimir I, în Georgiev, *Débuts d'écriture du Chalcolithique dans les terres Bulgares*, „Archeologija", 12, 3, p. 1—9
NEUSTUPNÝ, EVŽEN
1970 *A new epoch in radiocarbon dating*, „Antiquity", 44, p. 38—45
NOVAK, GRGA
1955 *Prehistorijski Hvar: Grapčeva Spilja*, Zagreb, Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnostni
NOVOTNÝ, BOHUSLAV
1958 *Slovensko v mladšej dobe kamennej*. Versiune germană de Lýdia Kramerová: Die Slowakei in der Jungsteinzeit, Bratislava, Archeologický ústav Slovenskej akademie vied v Nitre
PETRESCU-DÎMBOVIȚA, M.
1963 *Die wichtigsten Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen in der neolithischen Siedlung von Truşeşti (Moldau)*, „Prähistorische Zeitschrift", 44, p. 172—186
1966 *Cucuteni: Monumentele Patriei noastre*, București, Editura Academiei
QUITTA, HANS
1967 *Radiocarbondaten und die Chronologie des mittel- und süd-osteuropäischen Neolithikums*, „Ausgrabungen und Funde", 12, p. 115—125
1971 *Der Balkan als Mittler zwischen Vorderem Orient und Europa in Evolution und Revolution im Alten Orient und in Europa*
RADINSKY, V.; M. HOERNES
1895 *Die neolithische Station von Butmir*. Theil I. *Ausgrabungen in den Jahren 1894—96*, Sarajevo, Zemalski Muzej u Bosni i Hercegovini
RADUNCEVA, A.
1971 *Prähistorische Kunst in Bulgarien*, Sofia
RENFREW, COLIN
1969 *The Autonomy of the Southeastern European Copper Age*, „Proceedings of the Prehistoric Society", 35, p. 12—47
1970 *The tree-ring calibration of radiocarbon: an archaeological evaluation*, „Proceedings of the Prehistoric Society", 36, p. 280—311
1972 *The Emergence of Civilization: The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C.*, Londra, Methuen
RODDEN, R. J.
1965 *An early Neolithic village in Greece*, „Scientific American", 212, 4, p. 83—92
SCHMIDT, HUBERT
1932 *Cucuteni in der oberen Moldau, Rumänien*, Berlin și Leipzig
SREJOVIĆ, DRAGOSLAV et al.
1969 *Lepenski Vir. Nova Praistorijska kultura u Podunavlju*. Cu un rezumat în franceză

TASIĆ, N.
1957 *Praistorisko naselje kod Valača*, „Glasnik Muzeja Kosova Metohije", 2, 4, 5
TASIĆ, N.; E. TOMIĆ
1969 „Crnokalačka Bara Naselje Starčevaske i Vinčaske Kulture", *Dissertationes*, vol. III, Belgrad, Narodni Muzej Krusevac, Archeološko Drustvo Jugoslavije
THEOCHARIS, D.R.
1956 *Nea Makri: eine grosse Neolithische Siedlung in der Nähe von Marathon*, „Mitteilungen des Deutschen Archaëlogischen Instituts, Athenische Abteilung, 71, p. 1—29
1959 *Pyrasos*, „Thessalika", B, p. 29—67
1967 *E eyge tes Thessalikes proistorias. Arche kai proime exelixe tes neolithikes*, Volos
TITOV, V. S.
1969 *Neolit Grecii*, Moscova: Nauka
TODOROVIĆ, JOVAN; ALEKSANDRINA CERMANOVIĆ
1961 *Banjica naselje vinčanske kulture. Banjica, Siedlung der Vinča-Gruppe*, Belgrad, „Muzej grada. Povremena izdanja", 2
TRINGHAM, RUTH
1971 *Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe, 6000—3000 B.C.*, Londra, Hutchinson and Co.
TRUMP, DAVID H.
1966 *Central and Southern Italy Before Rome*, Londra, Thames and Hudson
VASIĆ, MILOJE M.
1932—36 *Preistoriska Vinča*. Belgrad, State Printers
VLASSA, N.
1963 *Chronology of the Neolithic in Transylvania in the light of the Tărtăria settlement stratigraphy*, „Dacia", N.S., 7, p. 485—494
VULPE, R.
1957 *Izvoare: Săpăturile din 1936—1948*, București, Editura Academiei
WEINBERG, S. S.
1962 *Excavations at Prehistoric Elateia, 1959*, „Hesperia", 31, p. 158—209
1965 *The Stone Age in the Aegean*, „Cambridge Ancient History", Cambridge, Cambridge University Press, fascicolul 36
WIŚLAŃSKI, TADEUSZ
1970 *The Neolithic in Poland*, Inst. Hist. Kultury Mat. Polsk. Akad., Varșovia—Cracovia
ZERVOS, CHRISTIAN
1963 *Naissance de la civilisation en Grèce*, Paris, Editions „Cahiers d'Art", Imprimerie Tournon

SPIRITUALITATEA VECHII EUROPE

Prin *Vechea Europă* se înțelege complexul cultural european din neolitic și epoca cuprului *înainte* de infiltrarea vorbitorilor de idiomuri indo-europene dinspre stepa eurasiatică, începînd cu cca 4200 și pînă pe la 2800 î.e.n. Aceștia au impus „vechilor europeni" structura lor socială patriarhală, economia pastorală și un panteon dominat de zeități masculine. Cu toate acestea, tradițiile milenare ale substratului „vechi european" au fost suficient de puternice pentru a afecta, chiar profund, viața spirituală a culturilor europene din epocile ulterioare. Europa occidentală a rămas neatinsă de indo-europeni timp de încă un mileniu. Creta, Thera și alte insule din Marea Egee și din Mediterana au continuat să viețuiască după modelele „vechi europene" pînă pe la 1500 î.e.n.

În termeni cronologici, credințele „vechi europene" ale sud-estului european și bazinului Dunării s-au întins de-a lungul a trei milenii: 6500-3500 î.e.n., adică în neolitic (6500-5500 î.e.n.) și în epoca cuprului (5500-3500 î.e.n.). Apariția culturilor agrare din vestul și nordul Europei a fost considerabil mai tîrzie, în mileniile al V-lea și al IV-lea î.e.n. În nordul Europei, neoliticul a
16 continuat pînă pe la 3000 î.e.n.

Religia Vechii Europe își are rădăcinile în paleoliticul superior. Continuitatea din paleolitic pînă în neolitic este demonstrată prin prac-

ticile și obiectele de cult corespunzătoare care au rămas, în linii mari, aceleași — cu excepția adaptărilor necesare la noile modele culturale, în special trecerea de la o economie bazată pe vînătoare și culesul plantelor la una bazată pe producerea hranei. Un element esențial al expresiei religioase l-a constituit mica figurină feminină stilizată și asociată semnelor și simbolurilor.

Practicile și credințele „vechi europene" au fost reconstituite în primul rînd prin analiza mărturiilor arheologice. Acestea cuprind temple, modele de temple, peșteri și morminte, figurine, măști, vase de cult, precum și simboluri ori semne gravate sau pictate pe toate aceste obiecte. Ceramica decorată, care a început să fie produsă în mileniul al VII-lea î.e.n., atingînd culmea rafinamentului în cel de-al V-lea mileniu, este o sursă de prim ordin pentru interpretarea simbolismului respectiv. Picturile cu reprezentări de scene simbolice s-au dezvoltat în cadrul culturii Cucuteni din Moldova și vestul Ucrainei în intervalul 4500-3500 î.e.n. [3575 Î.E.N./4560-4395 î.e.n.— 2920 Î.E.N./3885-3375 î.e.n.].

Cele mai bogate descoperiri au fost făcute în Europa sud-estică și dunăreană pînă dincolo de Carpați spre nord. Acest areal cuprinde ceea ce constituie azi Grecia, Italia, Iugoslavia, Bulgaria, România, vestul Ucrainei, Ungaria și Cehoslovacia, ca și insulele egeene și mediteraneene. Un al doilea areal reprezentativ în ceea ce privește monumentele de cult este zona central-mediteraneană (Malta, Sicilia, Sardinia) și vestul Europei (Spania, Portugalia, Franța și insulele britanice). Aici, monumentele cel mai bine conservate sînt templele și pereții hipogeelor * ori mormintelor megalitice incizate cu simboluri și imagini ale zeităților, de stelele de piatră și figurinele asociate înmormîntării. În ciuda multitudinii de grupuri culturale și diverse stiluri artistice,

* *Hipogeu* — de la gr. *hypo-* „sub" și *gē* „pămînt", așadar „locuință subterană", de obicei mormînt subteran săpat în stîncă (N.T.).

17 simbolurile și panteonul erau aceleași pe toată această arie vastă. Cultura și imaginile sacre din Anatolia (Turcia modernă) erau îndeaproape înrudite cu acelea din sud-estul european în mileniile VII-VI î.e.n. Sanctuarele de la Çatal Hüyük și sculpturile de la Hacilar, în Anatolia centrală, nu vor fi ignorate în analiza noastră, ele reprezentînd surse de maximă importanță în reconstituirea spiritualității din această perioadă.

1. Simboluri

Imaginile și simbolurile grafice ale Vechii Europe reprezintă gramatica și sintaxa unui fel de metalimbaj prin care ni s-a transmis un întreg sistem de gîndire mitică. Simbolurile și desenele, fie de pe obiectele uzuale ori de pe pereții sanctuarelor sacre, sînt rareori abstracte într-un sens real. Uneori, elementele de desen s-au depărtat într-adevăr de orice s-ar putea descrie drept realism grafic; totuși legătura cu natura rămîne, și ea urmează să fie pusă în evidență prin studierea contextului și asocierilor simbolice. În acest fel sperăm să descifrăm gîndirea mitică care a fost acea *raison d'être* a artei preistorice, precum și fundamentele formelor sale.

Grupuri întregi ale simbolisticii vechi europene se referă cît se poate de insistent la zeițe individualizate la sfera lor de influență, la funcțiile lor ori la animalele sacre. Zeița ce avea în sarcină cosmogonia și hrana este asociată păsărilor de apă, întinderilor de apă, ploii și laptelui. Zeița ce avea în sarcină nașterea și viața este asociată vulvei, seminței, plasei și umidității. Zeița regenerării este inseparabilă de simbolurile uterului, peștelui, batracienilor, șarpelui, fazelor lunii, precum și semnelor spiralate și meandrate. Alte imagini simbolizează forțe periculoase și distructive: oasele, albul și culorile deschise, nuditatea, subțirimea, urîțenia, aspectul sinistru,

ciinii urlători, bufnițele țipătoare și vulturii prădători se grupează în jurul zeiței morții. 18

Glosar de simboluri 19

„V"-uri, căprioare (chevron) — Emblema zeiței-pasăre, derivată probabil din triunghiul feminin. Ca semn, „V"-ul există deja în paleoliticul superior; ca emblemă a zeiței-pasăre este atestat din neoliticul timpuriu și continuă în fazele ulterioare.

Benzi în formă de „M", în zigzag, serpentiforme, striate și „tablă de șah" — Apă, întinderi de apă. Origine în paleolitic.

Ape curgătoare, fascicol de linii ondulate — Apă de ploaie, abundență, succes. Origine în paleoliticul superior.

Pieptene — Asociat cu vulva, cu apele curgătoare, simbol al succesului și abundenței. Atestat în neolitic și în toate perioadele următoare.

Sîni — *Pars pro toto* a zeiței-pasăre în funcția sa de dătătoare a vieții și hranei sau a abundenței. În morminte pot reprezenta puterile regeneratoare ale zeiței. Origine în paleolitic, continuă în toată Vechea Europă. Pe vase, imaginea se prelungește pînă în faza tîrzie a epocii bronzului.

Ochi — Izvor generator cu puteri de regenerare. În neolitic și epoca cuprului, asociați cu imaginea zeiței-bufniță, de regulă înconjurată de un desen acvatic simbolic. Interschimbabili cu încolăcirea șarpelui, soarele și semnul unei cupe.

Gură, rotund, deschis — Izvor, apare pe imaginile zeiței-pasăre în neoliticul timpuriu.

Meandre — Apă, șarpe de apă unghiular. Asociate cu păsările de apă, în special cu rațele, și cu zeița-pasăre. Originea în paleoliticul superior.

Labirint — Pîntecele zeiței, cu funcție regeneratoare. Neolitic.

Plasă — Izvor, umezeală, „apa vieții", pilozitatea pubiană; asociată cu peștele, rombul, semne

uterine și funcțiile dătătoare de viață ale zeiței. Apare în paleoliticul superior, în special asociată reprezentărilor de pești.

Berbec sau coarne de berbec — Animal magic aducător de prosperitate, închinat zeiței-pasăre. Origine în neoliticul timpuriu.

Lînă — Prosperitate. Apare pe greutățile de țesut și pe figurile zeiței-pasăre.

Trei linii — Totalitate, abundență, sursă triplă, izvor triplu. Asociate cu funcțiile de naștere ori dătătoare de viață ale zeiței. Semnificative, din punct de vedere simbolic, din paleolitic.

Vulvă — *Pars pro toto* a dătătoarei de viață sau de fertilitate. Paleoliticul superior, cca 30 000 î.e.n.

Semințe, „lentile" (boabe de linte) — Simbol al nașterii sau al vieții, omolog al vulvei. Începuturile în paleoliticul superior.

Ufer — Pîntecele zeiței, peșteră, mormînt, pește, broască, arici, bucraniu, simboluri ale regenerării. Rădăcini în paleoliticul superior, cu dezvoltări în neolitic.

Roșu — Culoarea vieții.

Ou — Simbol universal al regenerării. Din paleolitic asociat ideii de cosmogonie. Asociat taurului.

Încolăcirea șarpelui — Renaștere, izvor cosmic al vieții, emblema zeiței-șarpe. Încolăcire de mai multe ori — lună plină. Interschimbabilă cu soarele și cu ochii.

Șarpe meandrat pe verticală sau în zigzag (încadrat) — „Coloana vieții". Asociat cu o sursă de apă, umezeală, pîntecele zeiței, copacul. Cunoscut din picturile de pe vasele și sarcofagele minoice.

Șarpe ondulat cu 14—17 încolăciri — Zilele lunii în creștere. Atestat pe ceramica „veche europeană" și pe megaliții vest-europeni.

Spirală, corn, semilună, secure, falus, spirale antitetice sau capete de șarpe, vîrtejuri, desene cu patru colțuri — Semne ale energiei, asociate funcției regenerative, servind ca stimulatoare. Spiralele, semiluna, coarnele și falusurile își

au originea în paleoliticul superior, celelalte în neolitic.

Cercuri concentrice, arcuri multiple, fagure — Semne „vechi europene" ale regenerării.

Taur — Izvor al vieții, apă, lună. Origine în paleoliticul superior; de importanță deosebită începînd cu neoliticul timpuriu, cînd bucraniul a devenit o reprezentare a uterului.

Clepsidră — Două triunghiuri unite la vîrf. Formă subterană nucleară a zeiței regenerării și transformării. Apare cu cap uman, dar cu picioare de pasăre în loc de mîini. Neolitic.

Albină, fluture, alte insecte — Epifanii ale zeiței regenerării și transformării; născute din taur. Neolitic.

Pești, batracieni, arici — Uterul, simbol al regenerării. Epifanii ale zeiței regenerării și transformării.

Mîini și picioare umane — Forță stimulatoare, simboluri ale prezenței zeiței apotropaice (profilactice împotriva răului). Paleoliticul superior.

Picioare sau gheare de pasăre — Simboluri ale zeiței morții și regenerării sub forma unei păsări de pradă.

Gorgoneion (mască) — Fața înspăimîntătoare a zeiței în forma ei asociată cu moartea. Primele atestări în epoca cuprului (mileniul al V-lea î.e.n.).

Os — Simbol al morții, zeița în ipostaza morții. Origine în paleoliticul superior.

Galben, alb (culorile osului) — Culori ale morții.

Vultur și alte păsări de pradă — Epifania zeiței morții și regenerării în Europa. Origine în paleoliticul superior.

Bufniță — Epifania principală a zeiței morții și regenerării în Europa. Origine în paleoliticul superior.

Mistreț — Simbol al morții și regenerării. Origine probabilă în paleoliticul superior.

Pîntece gravid — Simbol al zeiței fertilității pămîntului, Mamei-grînelor, Mamei-glie și Mamei-

morților. Probabil o dezvoltare a zeiței gravide din paleoliticul superior.

Deal, movilă, cuptor — Pîntecele gravid al zeiței fertilității pămîntului. Neolitic.

Urs, cerb sau cerboaică, elan sau căprioară — Arhaici dătători ai vieții, bunici, mame-gravide. Probabil paleoliticul superior.

Două linii — Graviditate, dualitate, mai mult de unu. Începuturile în paleoliticul superior.

Fese, două semințe sau fructe crescute împreună, figuri duble (omizi, șerpi, oameni, falusuri) — Simboluri ale puterii dublului. Paleoliticul superior.

Romb (două triunghiuri unite la bază), alternînd cu triunghi — Graviditate, fertilitatea solului. Neolitic.

Negru — Culoarea fertilității.

Scroafă — Animal **gras** cu creștere rapidă, dedicat zeiței gravide. Neolitic.

2. Zeități

Creația cea mai caracteristică a culturii Vechii Europe este figurina ce reprezintă o zeiță alături de servitorii sau adoratorii ei sau *ex-voto*-uri și amulete cu imaginea sa. Astfel de figurine au fost descoperite pe altare, în cuptoare sau ascunse în nișe special pregătite, ori chiar sub podea. În cazurile ideale, au fost găsite *in situ*, reprezentînd scene miniaturale ale unor activități de cult. Figurine scoase din uz au fost recuperate din gropile de reziduuri. Figurinele variază de la forme articulate pînă la forme total schematizate, ultimul caz fiind un fel de „stenografie" a vechilor europeni. Judecînd după stereotipurile figurinelor care se mențin de-a lungul mileniilor, religia Vechii Europe era politeistă și dominată de zeități feminine. Există cel puțin zece tipuri de figurine feminine antropomorfe sau semi-antropomorfe/semiteriomorfe care diferă prin postură, caractere faciale, măști, acoperăminte pentru cap și simbolurile asociate. Aceste tipuri identificabile au fost

reprezentate și în relief ori pictate pe pereții templelor și peșterilor sau pe vase. Aceste stereotipuri includ:

Zeița-pasăre (fig. 8—13) 20
Apare cu cioc sau nas ascuțit, gîtul lung, sîni femeiești, cu aripi sau proeminențe ce sugerează

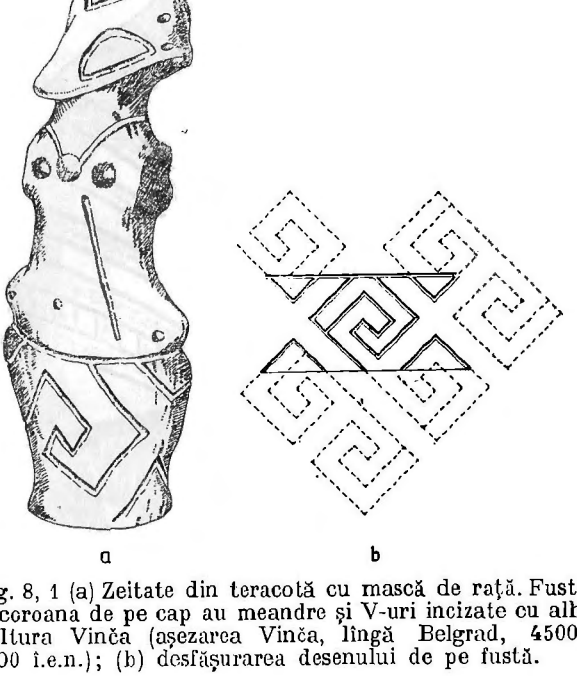

a b

Fig. 8, 1 (a) Zeitate din teracotă cu mască de rață. Fusta și coroana de pe cap au meandre și V-uri incizate cu alb. Cultura Vinča (așezarea Vinča, lîngă Belgrad, 4500-4000 î.e.n.); (b) desfășurarea desenului de pe fustă.

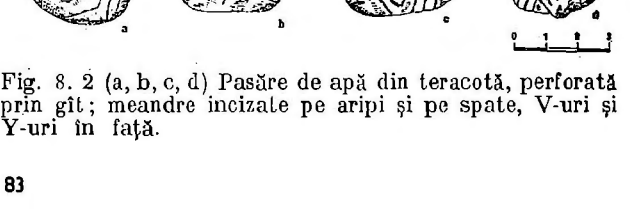

Fig. 8. 2 (a, b, c, d) Pasăre de apă din teracotă, perforată prin gît; meandre incizate pe aripi și pe spate, V-uri și Y-uri în față.

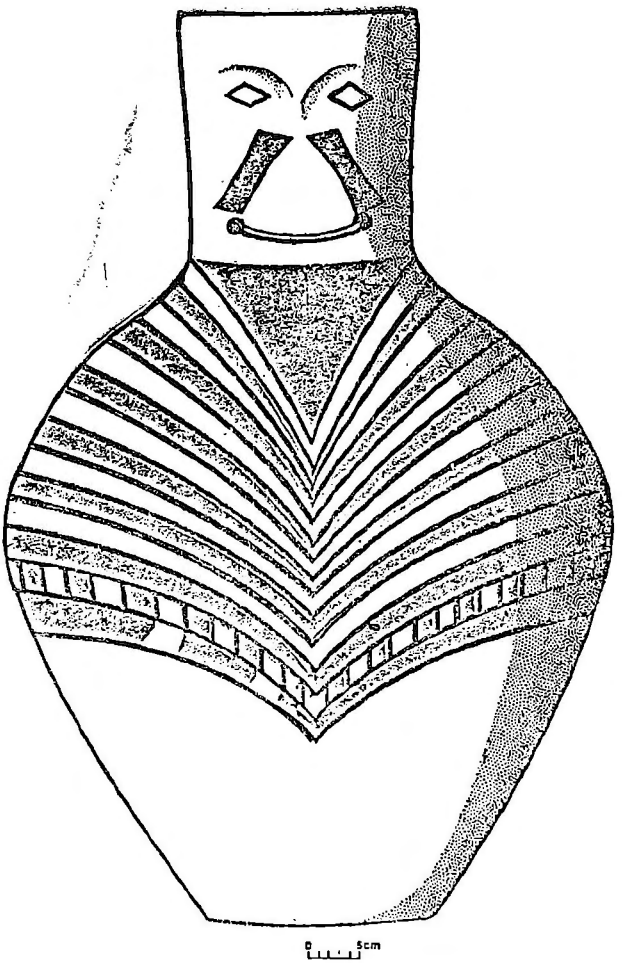

Fig. 9. Legătura dintre *chevron* și zeița-pasăre este clară pe acest vas mare din faza Vinča timpurie pictat cu roșu pe fond crem. Înălțimea: 92 cm (Anza, Macedonia, cca 5200 î.e.n.).

aripile, precum și cu fesele evidențiate, în forma unui corp de rață sau lebădă. Nu are gură, dar uneori este coafată ori poartă coroană. Are o poziție verticală, dar partea superioară a corpului este

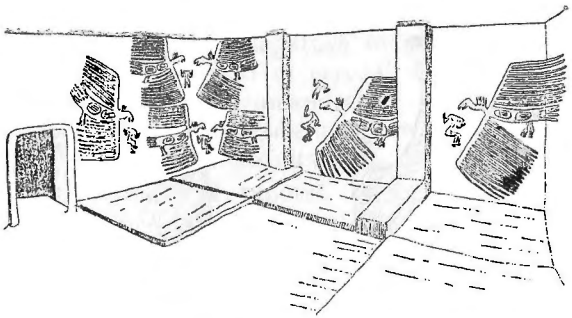

Fig. 10. Vulturul ca zeiță în ipostaza morții, cu aripi înspăimîntătoare ca niște mături, năpustindu-se asupra unor oameni decapitați. Frescă din lăcașul de cult de la nivelul VII, 8, Çatal Hüyük, Anatolia centrală. Prima jumătate a mileniului al VII-lea î.e.n.

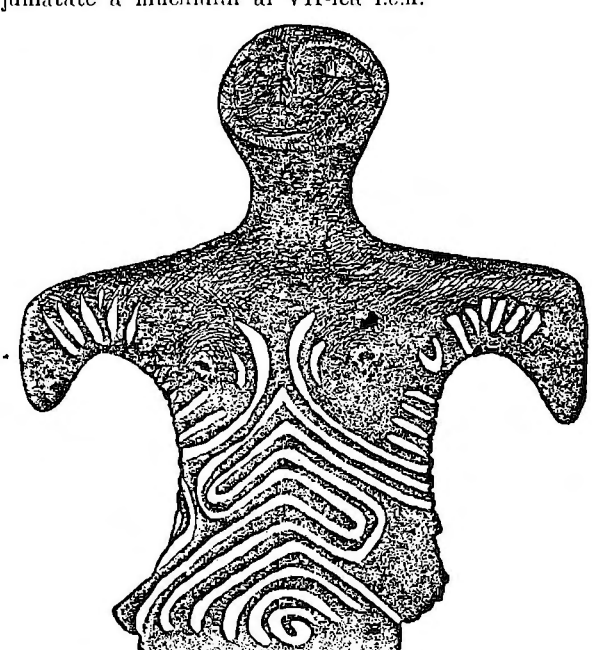

Fig. 11. Figurină aparținînd culturii Vinča, cu mască de bufniță și aripi marcate cu meandre labirintice. Desenul este incizat și încrustat cu alb pe corpul finisat în negru. Cultura Vinča, Gradeșnița, nord-vestul Bulgariei, 5000-4500 î.e.n.

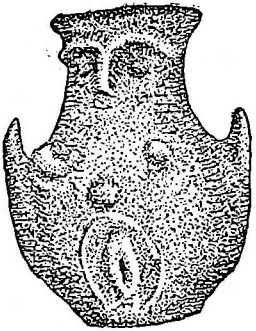

1

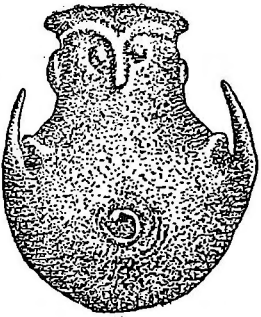

2

Fig. 12. Urnele de înmormîntare în formă de bufniţă sînt tradiţionale în Europa şi Anatolia. Ele au faţa şi sînii zeiţei-bufniţă; regenerarea este accentuată prin detaliile anatomice caracteristice. (1) „Faza verde" de la Poliochni, Lemnos, cca 3000-2500 î.e.n.; (2) Faza epocii bronzului nord-egeeană — vest-anatoliană de la Troia II-III, cca 3000-2500 î.e.n.

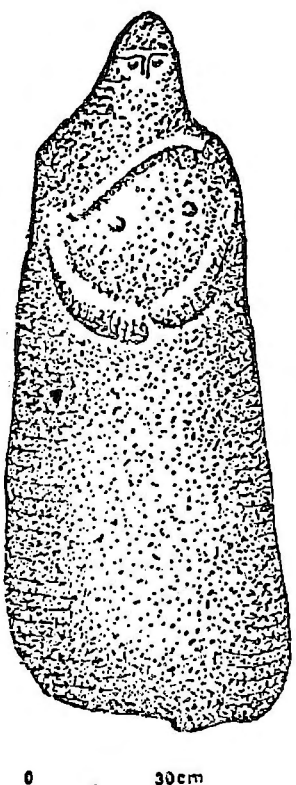

Fig. 13. În Franţa, zeiţa bufniţă este asociată cîrjei sau băţului de păstor care se află, de obicei, perpendicular pe partea superioară a corpului. Mas de l'Aveugle, Collorques, Gard, sudul Franţei; descoperire izolată, provenind probabil dintr-un hipogeu aparţinînd culturii Fontbuxian, prima parte a mileniului al III-lea î.e.n.

aplecată în față, ca la păsări. Este zeița aerului și apei. Pare a exista o legătură între această divinitate și lichidul divin al cerului și pămîntului. Simbolurile sale sînt meandrele și *chevron*-urile ce pot fi găsite pe obiectele asociate ei, fiind folosite și ca decorații ale imaginii sale. Căpriorii repetați și motivul repetat ciocul-și-ochii sînt decorații tipice pe vase. Zeița are adesea sînii exagerați.

Natura zeiței-pasăre este duală. Încă din paleolitic, ea a fost dătătoarea de viață, de abundență și de hrană, iar în continuare, începînd cu neoliticul timpuriu, este „țesătoarea" și „torcătoarea" vieții umane. Pe de altă parte, ea apare în ipostaza morții sub forma vulturului sau a bufniței ori a altor păsări de pradă sau devoratoare de cadavre. Cu toate acestea, are calități de regenerare.

Zeița-pasăre, ori variante ale imaginii sale originare, continuă să fie întîlnite în arta minoică și miceniană, precum și în perioada geometrică a Greciei vechi pînă în perioada clasică, atunci cînd Athena apare în formă de pasăre, uneori cu aripi; atributul său este pasărea.

Zeița nașterii și vieții (fig. 14—16)

Acest aspect al zeiței este prezentat în poziția realistă a nașterii. Zeița e frecvent întîlnită în arta paleolitică și, ulterior, în Vechea Europă, inclusiv în Sardinia și Malta. Vulva și sămînța reprezentate separat au servit probabil ca *pars pro toto* a acestei zeițe ori aveau o calitate amuletică, în special dacă erau reprezentate ca pandantive. Epifaniile sale principale erau: cerbul sau cerboaica, elanul și ursul. O imagine înrudită a Dătătoarei de viață apare sub forma unui recipient pentru apă *(pithos)*, decorat cu „M"-uri, plase, table-de-șah și spirale recurente.

21

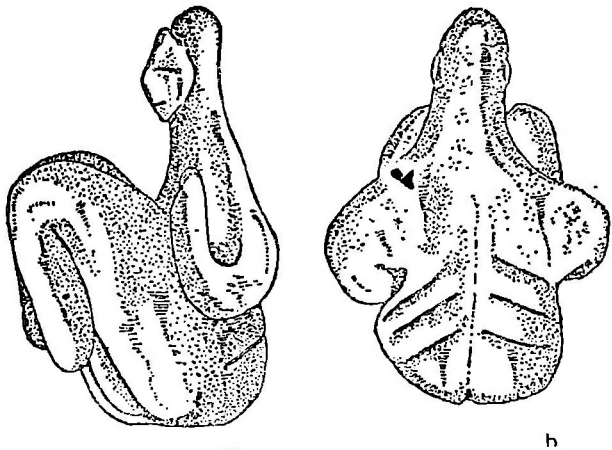

Fig. 14. (a, b). Dăruitoarea vieții în poziția naturală a nașterii. Faza timpurie Sesklo (Achilleion II, Thessalia, Grecia, cca 6300-6200 î.e.n.).

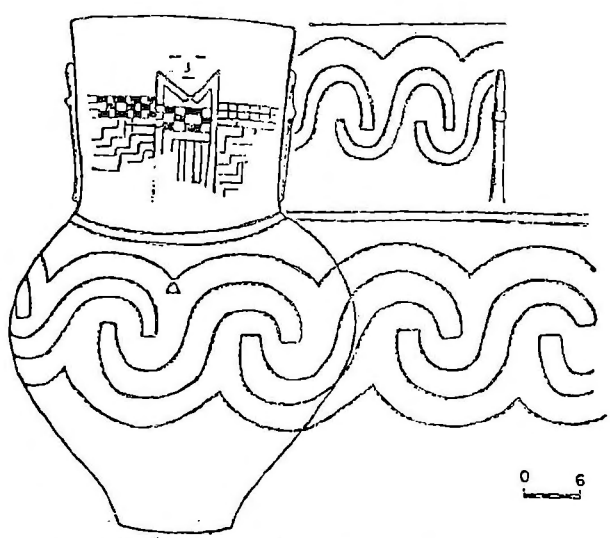

Fig. 15. Dăruitoarea vieții ca vas de apă. Fața se află deasupra unui semn „M". A se remarca fișiile mari de spirale continue, liniile paralele și modelul tablei-de-șah, toate fiind simboluri acvatice. Faza timpurie Vinča (așezarea Vinča, lîngă Belgrad, cca 5200-5000 î.e.n.).

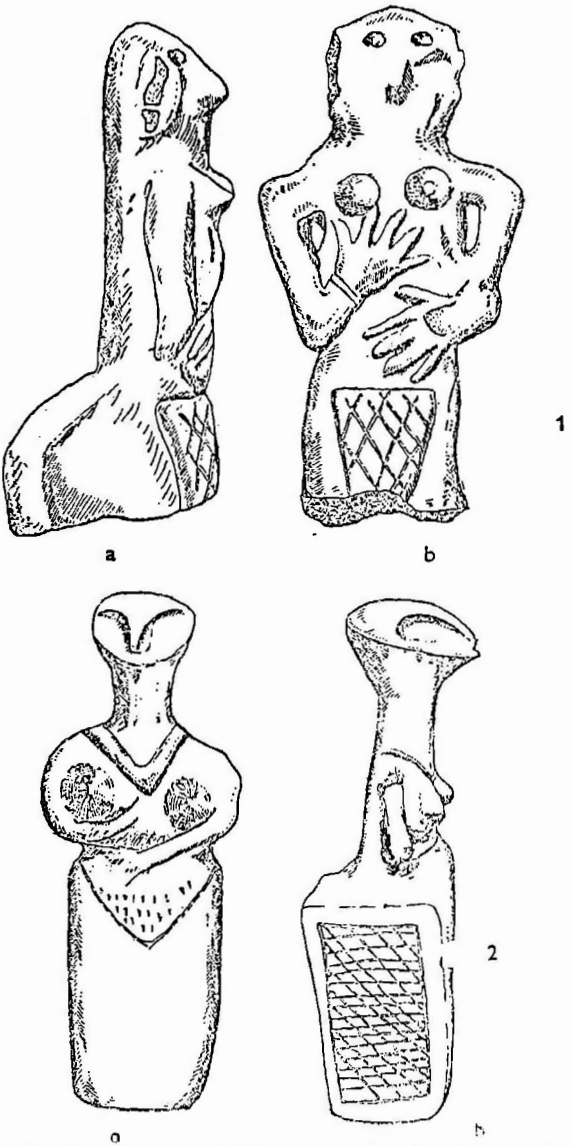

Fig. 16. Dăruitoarea vieții cu un triunghi și un pătrat pubian în formă de plasă simbolizînd apa vieții sau fluidul amniotic. (1, a, b) Cultura Tisa (Tiszafüred-Majoros, Hanyadihalom); (2, a, b) Karanovo IV, cca 5000 î.e.n.

Fig. 17. (a, b, c) O „madonă" aparținînd culturii Vinča-Turdaș, teracotă, cca 5200-5000 î.e.n. A se remarca simbolurile și semnele de pe corpurile mamei și copilului. Rast, sud-vestul României.

22 *Doica și mama ținînd copilul* (fig. 17)
Este reprezentată prin figurine în poziție cocoșată („gheboase") sau, în exemplele mai articulate, ca o madonă cu mască de urs ducînd o traistă pentru prunc. Ea este atestată din neoliticul timpuriu și epoca cuprului pînă în timpurile istorice. Imagini ale mamei apar și sub forma unei păsări ori a unui șarpe.

23 *Nudul rigid — „Moartea" sau Doamna Albă* (fig. 18—19)
Este reprezentată cu brațele strînse la piept și cu picioarele tot strînse ori îngustate la vîrfuri. Este în poziție stînd în picioare, uneori în poziție șezînd. Are un cap alungit sau este mascată avînd uneori un *polos* (sferă) pe cap. Atenția este atrasă de triunghiul pubian mare și supranatural. Imaginea ei redusă este un os (o falangă de os). Imaginile ei sînt făcute din materiale de culoarea osului (simbolizînd moartea), adică marmură, alabastru, piatră sau lut de nuanță deschisă și os. Această ipostază apare începînd din paleoliticul superior, continuă în Vechea Europă cu prelungiri pînă în epoca timpurie a bronzului, în cazul Văii Dunării. Nudurile rigide neolitice sînt rotunde, cele din calcolitic, epoca cuprului și epoca timpu-

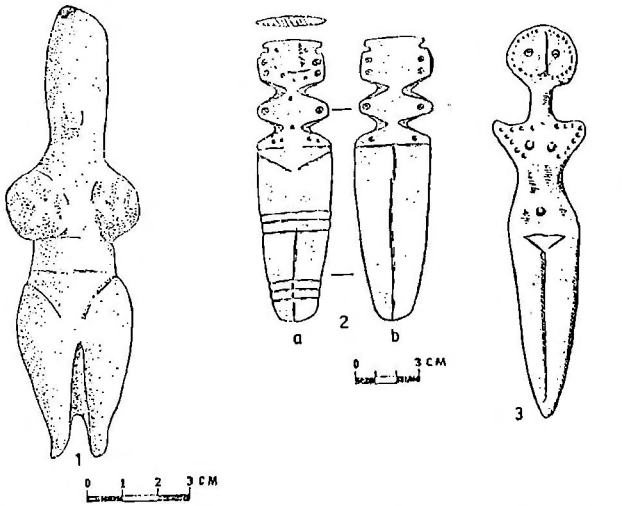

Fig. 18. „Doamna Albă" (moartea) rigidă și nudă din mormintele neolitice și calcolitice. (1) Figurină din marmură albă, neoliticul egeean, Ciclade, cca 6000 î.e.n. (2, a, b) Figurină de os cu mască și picioarele legate. Cultura Karanovo, Ruse, cca 4500 î.e.n. (3) Figurină de lut, una din cele trei găsite într-un mormînt de fată. Cultura Cucuteni tîrzie, necropola de la Vihvatinți, R.S.S. Moldovenească, cca 3500 î.e.n.

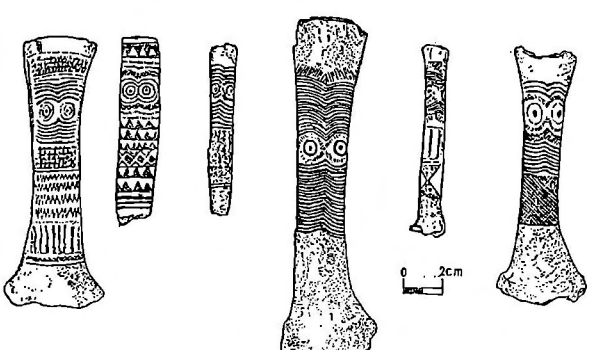

Fig. 19. Falange de os ca figurine. Ochii de bufniță sînt înconjurați de *chevron*-uri, triunghiuri, plase și clepsidre. Așezarea Almizaraque (Almeria, Spania), prima jumătate a mileniului al III-lea î.e.n.

rie a bronzului sînt subțiri și abstractizate (picioarele se reduc la un con, brațele strînse devin un dreptunghi).

Simbolurile și trăsăturile faciale sau masca, pictate ori incizate, sugerează că această zeitate este fie zeița-pasăre în ipostaza păsării de pradă, fie zeița-șarpe în aspectul său de șarpe otrăvitor. Această ipoteză este sprijinită și de perpetuarea imaginii Doamnei Albe sau a „Morții" în folclorul european modern.

24

Zeița-șarpe (fig. 20)

Zeița-șarpe este jumătate femeie, jumătate șarpe în poziție ghemuită, cu brațele și picioarele în formă de șarpe, capul fiind încoronat. Apare în

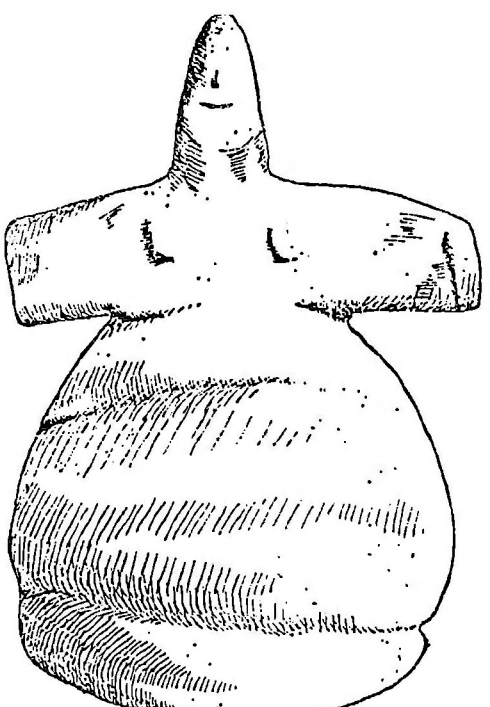

Fig. 20. Zeița-șarpe din neolitic, cca 6000 î.e.n. Marmură albă. Probabil insula Amorgos, în Ciclade.

neoliticul timpuriu și supraviețuiește în epocile bronzului și fierului. Dacă este îmbrăcată, ea poartă un șorț sugerat de o serie de puncte și o cămașă ce se poate recunoaște prin motive tablă-de-șah sau punctate. Șerpii se încolăcesc pe brațele zeițelor-șarpe minoice, le înconjoară talia sau abdomenul, răsar din podoaba capului, așa cum se întîmplă în cazul faimoaselor statuete de faianță și fildeș de la Cnossos. Începînd cu cca 6000 î.e.n., capetele de ofidian (șarpe) cu ochi rotunzi și gură alungită sînt sculptate ori reprezentate pe vase mari din sud-estul european. Capetele de șerpi formează protome pe vase și apar pe mînere, o poziție ce iese în evidență. Încolăcirea șarpelui redată în relief sau pictată pe vase este folosită ca simbol de identificare. Asemenea vase au fost probabil folosite în ritualuri dedicate acestei zeițe.

Zeița-gravidă 25

Este reprezentată naturalist ca un nud cu mîinile pe pîntecul umflat. Partea abdominală a corpului este totdeauna accentuată. Pîntecul gravid era probabil asemuit fertilității pămîntului în epoca de început a agriculturii. Imaginea ei era asociată cu romburi, triunghiuri, șerpi și cu două sau patru linii. Zeița putea fi și o movilă bombată, un cuptor, o peșteră sau un mormînt. Este mama morților. Uterul ei sau întregul corp este mormîntul sau templul. Imaginile duble ale unei figuri mari și ale alteia mici ar putea reprezenta aspectul mamăfiică al zeiței grînelor. Animalul ei sacru în Vechea Europă și în perioadele ulterioare era scroafa. Deși este atestată în paleoliticul superior, imaginea ei nu devine Mama-glie (Terra mater) mai devreme de epoca neolitică, atunci cînd apare încoronată pe tron. Este imaginea dominantă în fazele timpurii ale neoliticului.

Zeița regenerării și transformării (fig. 21—24)

Apare într-o multitudine de forme, cele mai reprezentative fiind: coloana vieții, clepsidra, albina și fluturele, peștele, broasca și ariciul. Toate acestea

Fig. 21. Un arhetip major „vechi european" și anatolian este zeița-broască. Un voal roșu, negru și galben acoperă acest exemplar sculptat în relief; pe piept se află o coloană de romburi, iar în jurul ombilicului cercuri concentrice, simboluri ale regenerării. Neoliticul central anatolian, monumentul VII, 23, Çatal Hüyük, mijlocul mileniului al VII-lea î.e.n.

Fig. 22. Zeița-arici a regenerării și transformării, redată în formă de capac. Cultura Karanovo VI—Gumelnița, Căscioarele, România, cca 4500 î.e.n.

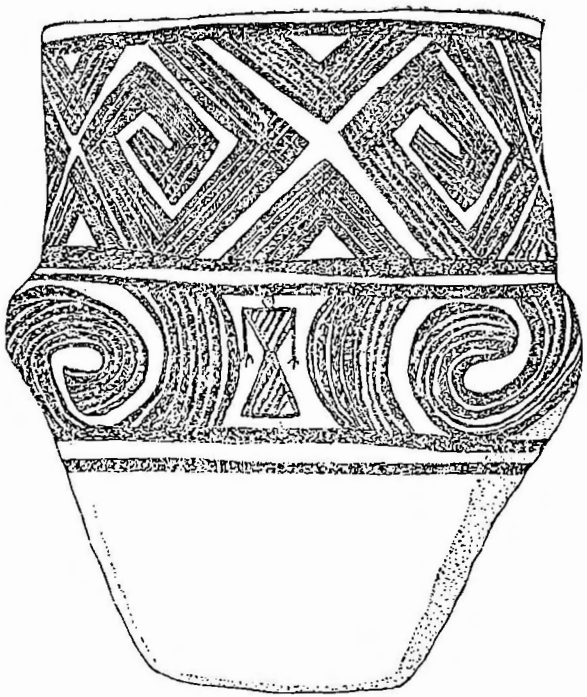

Fig. 23. Zeița în formă de clepsidră „cufundată în ape" sub o fîșie groasă de meandre și mărginită de spirale mari serpentiforme. Vas de la Traian — Dealul Fintînilor, cultura Cucuteni, cca 4000 î.e.n., pictat în alb, roșu și cafeniu închis.

apar în artă ca insecte, ca batracieni și ca hibrizi antropomorfi asemănători zeiței. Clepsidra are uneori cap și picioare omenești.

Zeități masculine, duhurile vegetației 26

Se pot identifica două stereotipuri ale zeităților masculine:

(1) *Bătrînul trist*, reprezentat ca un bărbat calm șezînd pe un scăunaș, cu mîinile pe genunchi. Deoarece aceste figuri apar alături de figurine înfățișînd femei gravide în poziție șezînd (ce reprezintă probabil zeițele vegetației, „babele-hîrci"),

se poate presupune că imaginea înfățișează un zeu al vegetației în descreștere așa cum, în epocile istorice, zeul inului Linos — care își petrece iarna în forma unei semințe — se naște primăvara, moare vara și se reîntoarce în pămînt.
(2) *Un bărbat vînjos ținînd un cîrlig*, figură ce poate fi pusă în legătură cu atestările din epoca istorică: Silvanus, Faunus și Pan, spirite ale pădurii și protectori ai animalelor sălbatice și ai vînătorilor. Această imagine își are foarte probabil originea în paleoliticul superior (figuri jumătate om, jumătate animal).

Alte imagini ale principiului masculin, cum ar fi bărbați dezbrăcați alături de păsări ori măști de animale, erau probabil reprezentări ale unor participanți la ritualuri ori adoratori ai zeiței. Sculpturile reprezentînd un bărbat cu mască de capră din cultura Vinča pot fi forme timpurii ale lui Dionysos, zeul reînnoirilor anuale. Totuși, lipsa unor atestări suficient de frecvente ne împiedică să-l considerăm un stereotip.

Din cele expuse pînă acum se poate aprecia că aceste așa-numite stereotipuri se pot grupa în trei categorii principale. Prima este Creatoarea sau „Atotdăruitoarea", reprezentată ca o pasăre și ca zeiță antropomorfă. Ipostazele sale se referă la funcția de dăruitoare a vieții dar și de curmătoare a ei — moartea. A doua categorie este zeița regenerării și transformării, care reprezintă reînnoirea și renașterea forței vitale ori potențialul embrionic al vieții. A treia categorie este reprezentată de fertilitate și de nemurire, zeița-șarpe și zeița gravidă sau a fertilității pămîntului, care este totodată Mama-glie și Mama morților.

a. „*Atotdăruitoarea*"

27 Zeița-pasăre domină reprezentările religioase în proporție de cel puțin 40% din totalul figurinelor descoperite. Acestor hibrizi de femei-păsări de apă le sînt asociate simboluri acvatice, în special cocori, gîște, rațe și cufundari. Figurinele sînt adesea decorate cu meandre, zigzaguri, linii para-

lele („ploaie" sau „cursuri de apă") ori cu plase și table-de-șah („izvor", „apa vieții"), care sînt simboluri acva-cosmogonice. Ciclul acvatic este esențial în cosmologia Vechii Europe; zeițele primordiale unesc sferele acvatice ale cerului și pămîntului. Este posibil ca imaginile sculptate ori gravate ale femeii-pasăre cu fesele reliefate și în formă de ou ce apar în magdalenian (paleoliticul superior) și continuă în neolitic, să fi fost asociate cu miturile creației: un ou cosmic sau un ou dublu era ouat de o pasăre acvatică mitică.

Creatoarea-atotdăruitoarea are cîteva ipostaze distincte. În primul rînd, ea este cea care dă ploaia, apa și laptele; de asemenea, ea împarte bunurile materiale. Este reprezentată cu sînii exagerați marcați cu linii paralele sau „V"-uri, cu ciocul larg deschis ori cu o gură rotundă și ochii largi (izvorul magic) înconjurați de simboluri acvatice. Animalul său sacru este berbecul, acesta fiind primul animal domesticit (oaia) în sud-estul Europei. Această zeiță este și creatoarea vieții în lumea umană. Este zeița ce asigură nașterea, reprezentată ca parturientă.

Alte imagini ale zeiței dătătoare de viață și totodată protectoare a ei sînt Madona cu mască de animal și Doica. Masca este de urs, pasăre ori șarpe. Pruncul — simbol al vieții tinere — poartă și el mască de animal ori de pasăre sau are formă de șarpe. Asemenea imagini par a fi amintiri ale unor mame străvechi mitice avînd formă de urs, pasăre ori șarpe. Credința în cerbul sau cerboaica supranaturali ce dau viață și în mama-urs a rămas vie în Europa pînă în secolul nostru; sărbătoarea Fetei ursului de la 2 februarie mai era încă ținută în acest secol la Kydonia, în Creta (Thomson 1962). O tînără lăuză era numită „ursoaică" — credință încă vie pînă pe la mijlocul secolului al XX-lea în Lituania, iar în Bulgaria ursul era numit „bunica-ursoaică" (Daunys 1980; Moszyński 1934; Gimbutas f.a.). În sud-estul european sînt bogat atestate sculpturi și vase în formă de urs și de cerb sau cerboaică realizate în mileniile al VI-lea—al V-lea î.e.n. Reprezentări

în lemn și piatră ale elanului (ori ale femelei acestuia) pe la 3000 î.e.n. sînt cunoscute în nordestul Europei.

Așa cum zeița este dătătoarea de viață și păzitoarea vieții tinere, ea este și cea care împarte moartea. În această ipostază, ea este reprezentată în nud și rigidă, cu un mare triunghi pubian, cu brațele încrucișate și purtînd o mască mare, înfricoșătoare. Accentul pus pe vulvă și nu pe sîni sugerează că aspectul ei hrănitor este acum secundar, deoarece ea este pîntecul primordial în care toți se reîntorc la moarte. Uneori ea este o simplă falangă de os ori un cilindru de piatră încrustat cu ochi supranaturali de bufniță, cum este cazul mormintelor megalitice din Portugalia. Osul este simbolul morții, culoarea osului — galben sau alb — este culoarea morții. Figurinele sugerînd ipostaza zeiței ca aducătoare de moarte sînt de regulă executate din piatră sau lut de culoare deschisă, din marmură, din alabastru ori din os. Animalele ei sacre sînt bufnița, vulturul și alte păsări mari sau păsări de pradă, precum și mistrețul sau cîinele. Bufnița este imaginea dominantă în monumentele mortuare și stele din Franța, Peninsula Iberică și Irlanda. Imaginea ei sub forma unei urne apare pe la 3 000 î.e.n. în zona cuprinsă între Ungaria și Troia (fig. 12: 1,2).

Aspectele dăruirii și curmării vieții se îmbină în zeița morții. Din timpurile neolitice, ea a devenit păzitoarea torsului și țesutului. Simbolurile ei se întîlnesc pe fusaiole și pe greutățile războiului de țesut. Metaforic, ea devine „torcătoarea și țesătoarea vieții" umane. Cuprinzînd cele trei aspecte ale morții— nașterea, viața și moartea —, ea apare ca o zeiță triplă, corpul său fiind însemnat cu trei puncte sau cu trei linii. Aceasta este originea zeiței triple din timpurile istorice și a celor trei Parce din mitologiile greacă, romană, baltică, slavă, germanică, celtică și din alte mitologii europene.

b. *Zeița regenerării și transformării*

28 Ca imagine a reînnoirii forței vitale, zeița apare

în formă de clepsidră (uneori cu cap și mîini sau cu picioare de pasăre), de albină sau de fluture, înconjurată de simboluri ale devenirii și energiei: semiluni, coarne, cîrlige, ouă despicate (semicercuri), utere, vîrtejuri și spirale. Pentru a reda forța însuflețitoare a naturii, zeița este înconjurată de semne convolute sau de animale-masculi ca semne ale puterii fizice (țap, cîine). O albină, un fluture sau o plantă apar între coarnele unui taur sau dintr-un bucraniu. Mitul că albinele roiesc dintr-un taur ucis (sacrificat), mit cunoscut în Grecia și Roma, are cu siguranță o vechime mult mai mare. Un frumos exemplu al acestui simbolism este zeița în formă de clepsidră, cu cap de albină și antene, așa cum este reprezentată pe un cap de taur aparținînd culturii Cucuteni, datat la începutul mileniului la IV-lea î.e.n. Alte reprezentări provin din pictura minoică de pe vase. Taurul era un izvor al vieții, asociat cu simbolismul uterului, apei și oului. Sculpturile și picturile de tauri sînt decorate de obicei cu cercuri concentrice și cu ovoide (fig. 24).

„Coloana vieții" poate lua locul zeiței. Aceste coloane sînt decorate cu spirale, motive ale șarpelui sau plase ce simbolizează apele cosmice sau apa vieții — izvorul întregii vieți. Șarpele și copacul pot fi și ei o „coloană a vieții". Asemeni zeiței pe care o reprezintă, coloana poate fi înconjurată de spirale, coarne, vîrtejuri, utere, semiluni sau alte semne ale fazelor lunii.

Zeița regenerării și transformării poate lua numeroase chipuri ale lumii animale. Cele mai bine atestate în Vechea Europă sînt peștele, broasca și ariciul, toate fiind în preistorie omologate uterului zeiței și apărînd frecvent ca simboluri funerare. Pe toată perioada Vechii Europe, ca și mai tîrziu, sînt atestate imagini jumătate femeie, jumătate pește sau broască sau arici.

Zeița-pește antropomorfizată este splendid reprezentată în zona culturii Lepenski Vir, la Porțile de Fier, în nordul Iugoslaviei, datată între mijlocul mileniului al VII-lea și începutul mileniului al VI-lea î.e.n. În timpul săpăturilor din

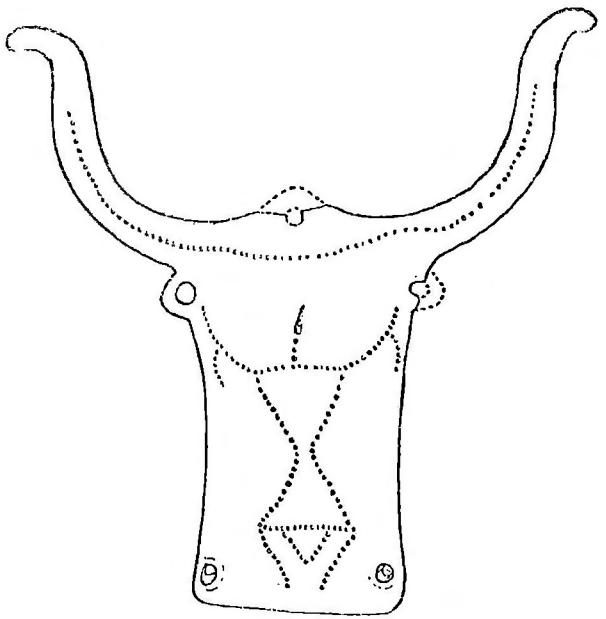

Fig. 24. Viaţa răsărind dintr-un taur sacrificat este adesea reprezentată ca o zeiţă în epifania sa ca albină. Acest lucru se poate lega de credinţa în naşterea spontană a insectelor din cadavrul unui taur. Aici, silueta punctată a zeiţei-albină este redată pe un cap de taur confecţionat dintr-o bucată de os. Faza Cucuteni B, Bilce Zlote, valea Siretului superior, cca 3700-3500 î.e.n.

anii 1965-1968, au fost scoase la lumină 54 de sculpturi mari în piatră aflate în podeaua din mortar de var a caselor mortuare (Srejović 1972). Majoritatea erau de două ori mai mari decît un cap uman şi sculptate în bolovani de rîu modelaţi natural în formă de ou. Unele sînt nedecorate, altele sînt gravate cu desene labirintice şi acvatice, iar 15 dintre ele prezintă caracteristici de jumătate om, jumătate peşte. Ochii lor larg deschişi şi gura deschisă cu colţurile uşor lăsate în jos sînt în mod izbitor asemănătoare celor de peşte. Cîteva din aceste sculpturi sînt incizate, sub partea reprezentînd figura, cu benzi interconectate de romburi şi cu coloane de căpriori (*chevron*-uri)

ori zigzaguri. Asociația peşte-uter continuă în perioada minoică şi clasică a Greciei. Această asociație deosebită este evidentă atunci cînd peştele este plasat în pîntecul zeiței, așa cum este Artemis reprezentată pe un vas beoțian datat în jur de 700-675 î.e.n. (Ruckert 1976: Pl. 8).

Credința într-un „pîntece călător" în Egipt, Grecia, Roma şi în folclorul european actual (Ekenrall 1978; Deonna 1952) coboară în timp pînă în epoca neolitică, în care apare înfățișat un soi de animal jumătate femeie, jumătate broască. Această creatură este reprezentată sculptată în marmură sau nefrit ori în lut, de regulă cu vulvă şi uneori cu cap uman. Figuri cu brațele întinse apar în relief pe pereții sanctuarelor de la Çatal Hüyük, în centrul Anatoliei, în cursul mileniului al VII-lea î.e.n. (Mellaart 1963: Pl. 13). Într-un lăcaş sacru (VII, 23) o asemenea zeiță-broască este acoperită cu un desen în formă de fagure, iar ombilicul ei apare însemnat cu cercuri concentrice, deasupra cărora se înalță o coloană formată din mai multe romburi (Mellaart 1963) — simboluri ce leagă această figură de tema regenerării. Acelaşi lucru este confirmat de prezența unor bucranii sau coarne de taur în fiecare sanctuar. Pe o amforă minoică de la Phaistos (începutul mileniului al II-lea î.e.n.), sub semnul uterului este reprezentată o broască (Zervos 1962-63: Fig. 346). Pînă în secolul nostru chiar, în sudul Germaniei sînt atestate cazuri în care femei cu afecțiuni uterine dăruiau Sf. Fecioare imagini ale unei broaşte (Gulder 1962).

În credințele populare, ariciul întinerește şi înfrumusețează, vindecă rănile şi influențează viața sexuală. Sfere cu țepi confecționate din lemn şi vopsite în roşu, produse în Tirol în secolul nostru şi găsite depozitate în morminte şi biserici, erau numite „utere" (Gulder 1962). Legătura cu uterul şi, de aici, cu regenerarea este confirmată şi de cuvîntul german *Igel*, ce înseamnă uterul unei vaci care rămîne umflat după fătare şi este acoperit de negi. Simbolul poate coborî în timp pînă în paleoliticul superior. În cîteva peşteri

(La Pileta în Spania, Font-de-Gaume în Franța) s-au găsit semne asemănătoare unor utere cu proeminențe ascuțite (utere de animal?). În Vechea Europă, prezența zeiței-arici este bine atestată. Figurinele de arici și vasele cu butoni și cu fața zeiței pe capac sînt atestate în multe grupuri culturale din mileniul al V-lea î.e.n. În întreaga epocă a bronzului și a fierului, figurinele de teracotă reprezentînd un arici apar în inventarul de mormînt.

c. *Zeități ale fertilității*

29 Simbolurile preistorice ale fertilității sînt simboluri ale nemuririi ce sugerează perpetuarea vieții și păstrarea forțelor vitale permanent amenințate de moarte. Simbolurile fertilității sînt legate de anotimpuri și reprezintă natura în regres sau în renaștere. Șarpele este nemuritor, căci își schimbă pielea și, fiind o creatură care hibernează, apare la începutul primăverii. În mod asemănător, Mama-glie apare primăvara ca o zeiță tînără în toată splendoarea sa și devine toamna o hîrcă; dar graviditatea sa rămîne sacră. Zeitățile masculine sînt alegorizate în chip de duhuri ale vegetației, care răsar și apoi se sting.

Reprezentările de șerpi sînt cunoscute din paleoliticul superior. Pe unele piese de artă mobiliară din magdalenianul mijlociu (13 000-11 000 î.e.n.), șarpele este redat în asociere cu păsări, plante și linii triple, ceea ce ne arată că acesta a jucat un anumit rol în ritualurile de primăvară și vară și că a fost un simbol sezonal înainte de zorii agriculturii (Marshack 1972: 223).

Între 6500 și 3500 î.e.n. în sud-estul Europei, precum și în Creta minoică, figurinele ori zeița-șarpe au fost descoperite în sanctuarele domestice, ceea ce atestă venerarea lor constantă și importanța lor pentru fertilitate ori pentru bunăstarea clanului și a familiei. În aceste funcții, zeița-șarpe era interschimbabilă cu zeița-pasăre. Se poate presupune că în preistorie în case ori la temelia caselor erau ținuți șerpi vii ca simboluri ale perpetuării vieții, tot așa cum ei mai erau încă

ținuți la începutul acestui secol în Lituania (Gimbutas 1958).

Zeița-șarpe era un alt aspect al sorții dătătoare de viață, dar și aducătoare de moarte. În mitologia letonă, în cîntece atestate în secolul al XIX-lea, apare zeița Marșa sau Mara, înfățișată cel mai adesea ca un șarpe negru, culoarea neagră fiind culoarea fertilității (Biezais 1955: 325-343). Prezența sa aduce fertilitate vacilor. Ea este numită „Soarta vacilor" sau „Mama laptelui". Hera „cea cu chip de vacă", cum o numește Homer, este un alt descendent probabil al zeiței-șarpe din preistorie. Ofrandele votive din templele ei includ șerpi din teracotă, animale cornute și viței. Judecînd după credințele păstrate, se poate considera că în perioada timpurie a domesticirii animalelor zeița-șarpe era în mod specific asociată fertilității vacilor. Șarpele din credințele „vechi europene" este aducător de bine, nu de rău, așa cum se întîmplă în simbolistica indo-europeană și creștină. Totuși, zeița-șarpe apare și în ipostaza morții, ca șarpe veninos.

Pămîntul gravid, Dăruitoarea de pîine sau Mama grînelor sînt aspecte care au apărut la începutul erei agricole, supraviețuind pînă în zilele noastre ca Mama-glie ori Mama grînelor. Imaginea sa este aceea a unei femei gravide împodobite cu romburi, cu șerpi și două ori patru linii. La începutul epocii neolitice (mileniul al VII-lea î.e.n.) ea apare încoronată și pe tron. Imaginile duble ale unei figuri mari alături de alta mică și însemnate cu două linii peste mască pot reprezenta fie două surori, fie mama și fiica, fie aspectele matur și tînăr al zeiței grînelor. Animalul ei sacru este scroafa.

Mama gravidă poate fi și o movilă, un cuptor, o peșteră ori un mormînt. Este mama morților, mormîntul fiind pîntecele ei. Formele monumentelor megalitice din Europa occidentală sînt bazate pe ideea unei redări a organelor de reproducere sau a întregului corp al Mamei.

În timp ce principiul feminin era considerat creator și etern, cel masculin era privit ca spon-

tan și efemer. Acesta din urmă este reprezentat simbolic prin animale-masculi, cum este cazul celor care străjuiesc pe zeița fertilității și regenerării pământului, prin forme falusoide — care pot apărea ca suporturi sau ca toarte ale cupelor de vin — și prin bărbați itifalici cu măști de animale, în special bărbați-țap și bărbați-taur. Aceștia din urmă pot fi adoratori ai zeiței sau forme timpurii ale lui Dionysos, zeul regenerării anuale.

Printre stereotipurile înregistrate în timp și spațiu, există un singur zeu al vegetației în declin, Bătrînul pașnic și trist, reprezentat ca un bărbat așezat pe un scaun cu mîinile pe genunchi. Aceste figuri apar alături de figurine așezate reprezentînd femei gravide sau bătrîne (zeițe ale recoltei), ca în necropola de la Cernavodă aparținînd culturii Hamangia, datată pe la 5000 î.e.n. (Berciu 1967: Pl. 3-5; Gimbutas 1982: Pl. 247-250).

Într-un singur caz pînă acum, figurina unui bărbat cu exact aceeași postură ca și alții aparținînd culturii Sesklo din Thessalia (cca 6000 î.e.n.) are sîni feminini (Colecție particulară, Tloupos, Larissa. Nepublicat). Acest lucru sugerează existența unor divinități hermafrodite din seria zeilor vegetației în declin.

O sculptură remarcabilă este aceea a unui om șezînd ce ține un cîrlig în mîna dreaptă împodobită cu brățări (descoperire făcută la Szegvár-Tüsköves, sud-estul Ungariei, și datată pe la 5000 î.e.n. — Gimbutas 1982: Pl. 46, 47). Imaginea amintește pe aceea a zeului roman Silvanus, stăpînul pădurilor și pășunilor, descris în mod tipic cu o cîrjă pastorală în mînă. El este înrudit și cu zeul preelenic Cronos, ale cărui reprezentări îl arată ca pe un bătrîn ținînd în mînă un obiect curb. Este foarte probabil că acesta din urmă avea antecedente în Vechea Europă. Pe de altă parte, zeul pădurii din neolitic și epoca cuprului este un probabil descendent al „sălbaticului" din paleoliticul superior ce poartă o mască de animal și, așa cum este cazul de la Trois Frères din Franța, este reprezentat alături de animale.

În rezumat, se poate aprecia că zeitatea Creatoare-Atotdăruitoare creează lumea, o încarcă cu energie, o susține cu lichidul dătător de viață și împarte moartea la momentul oportun. Zeița regenerării este promisiunea de viață apărută miraculos din moarte și cîrmaciul timpului ciclic. Ei îi aparține darul transformărilor.

Tărîmul zeițelor este cerul, pămîntul și lumea sub-pămînteană. Conceptul de principiu divin feminin este manifestat în formă umană, animală și abstract-simbolică. Manifestările lui sînt pretutindeni, venerarea lui fiind legată de ciclul infinit al vieții, morții și renașterii. Simbolismul „vechi european" era construit pe principiul că viața pe pămînt este o transformare eternă.

Fertilitatea este așadar numai una din multiplele funcții ale zeiței. Este incorect să numim zeițele din paleoliticul superior și din neolitic „zeițe ale fertilității", așa cum se mai face în literatura de specialitate. Fertilitatea pămîntului, astfel cum a fost prezentată mai sus, a devenit o preocupare primordială numai în era producerii hranei. Ca atare, trebuie precizat că nu aceasta era funcția principală a zeiței și că nu are nimic de-a face cu sexualitatea. Zeițele epocilor paleolitică și neolitică erau în primul rînd creatoare ale vieții, nu Venere sau frumuseți, și în mod hotărît nu soții ale zeităților masculine. Celălalt termen generic pentru zeițele preistorice este „Zeiță-mamă", ceea ce de asemenea constituie o denumire confuză. Este adevărat că avem imagini ale mamelor și protectoarelor vieții tinere și că exista Mama-glie și Mama morților, dar restul imaginilor feminine nu pot fi incluse prin generalizare în termenul „zeițe-mamă". Spre exemplu, zeița-pasăre și zeița-șarpe nu sînt totdeauna mame, așa cum nu sînt multe alte imagini ale regenerării și transformării.

Principiul masculin, apărînd ca animal sau ca falus, servește la regenerarea puterilor zeiței. Divinitatea masculină este un zeu al vegetației în declin și, într-o altă formă, un zeu al pădurii

familiar nouă, așa cum s-a întrupat mai tîrziu în Pan, Silvanus ori Faunus.

3. Altare, sanctuare și temple

Multe din informațiile ce le avem despre credințele Vechii Europe provin din sanctuare. Acestea au fost găsite fie ca modele, fie în interiorul caselor sau independente, demonstrînd legăturile strînse dintre viața laică și cea sacră, în special sub aspectul funcțiilor îndeplinite de femei.

31 a. *Altare domestice*
Începînd cu anii 6500-6000 î.e.n., zeițele-pasăre și zeițele-șarpe apar ca divinități domestice, fiind plasate pe altare din piatră din colțul sacru al casei. Figurinele zeiței gravide sînt asociate vieții din curtea interioară unde avea loc măcinarea grînelor și coptul pîinii. Cuptoarele boltite au adesea platforme special destinate figurinelor, vaselor de cult și opaițelor. Cele mai vechi atestări, în acest sens, provin dintr-o așezare neolitică timpurie de la Achilleion lîngă Pharsala în Thessalia, aparținînd culturii Sesklo, cca 6500-5900 [sec. 66/64—59-58] î.e.n. (săpături efectuate în anii 1973-74 de noi, împreună cu Shan Winn și Daniel Shimabuku). Începînd cu cca 6000 î.e.n., altarele domestice se dezvoltă ca sanctuare cu două încăperi, una mai mare, iar cealaltă mai mică — prima fiind templul propriu-zis, cealaltă un atelier pentru producerea obiectelor de cult (fig. 25).

32 b. *Peșteri*
Urmărindu-se tradiția strămoșilor din paleoliticul superior, oamenii Vechii Europe au folosit peșterile drept sanctuare. Un exemplu tipic este peștera Scaloria din sud-estul Italiei, datată la mijlocul mileniului al VI-lea î.e.n. (săpături efectuate de noi, împreună cu Shan Winn, în anii 1978-80). Este vorba de o peșteră superioară mai mare, legată

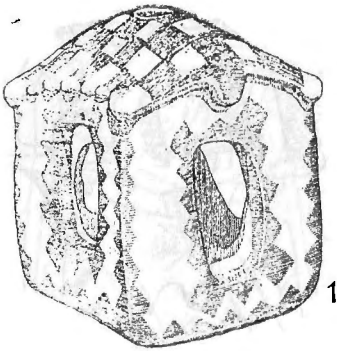

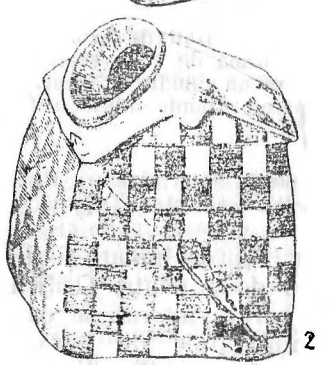

Fig. 25. Modele în lut ale unor temple aparţinînd culturii Sesklo, Thessalia, cca 6100–6000 î.e.n. (1) Crannon (Douraki sau Khalkiades); (2) Myrrini, Karditsa). Înălţimea modelului de jos: 8,7 cm.

printr-un tunel îngust de o altă peşteră mai mică avînd un bazin natural cu apă. În peştera superioară, la trecerea spre peştera inferioară, s-au găsit 137 schelete, probabil victime sacrificate. Peştera conţinea stalagmite, stalactite şi ceramică decorată cu semiluni, şerpi, motive vegetale şi oviforme. Aceste simboluri arată că peştera era un sanctuar dedicat zeiţei regenerării.

c. *Modele de temple*

În sud-estul Europei s-au descoperit aproximativ 50 modele în lut ale unor temple (Gimbutas 1980). Ele se află cel mai adesea în apropierea unui altar. Este foarte probabil că modelele erau ofrande închinate zeiţei căreia îi era dedicat altarul respectiv. În general, modelul este destul de mic, putînd fi ţinut în mînă, şi este dec ora

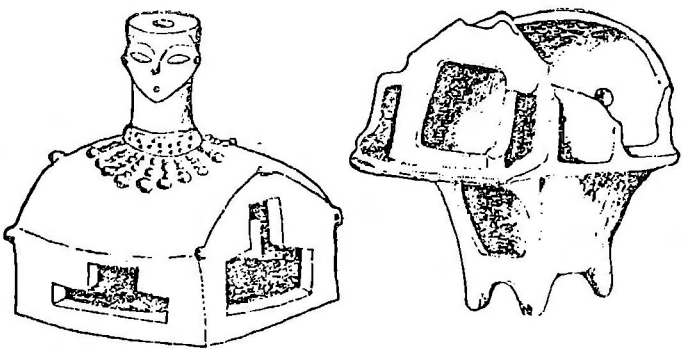

Fig. 26. Model de templu în lut (reconstituit) de la Porodin, Macedonia, cu intrări largi în formă de T inversat pe toate laturile și cu masca zeiței pe un cilindru în acoperiș. Asemenea modele erau, se pare, ofrande aduse zeiței venerate în templu.

Fig. 27. Model tipic al unui templu cu două niveluri, Rozsohuvatka, Ucraina de vest, cultura Cucuteni-Tripolie.

cu simboluri. Modelele sînt dreptunghiulare și au, de regulă, un acoperiș cu două pante. Orificii plasate în acoperiș și în pereții laterali le dau aspectul unor cotețe miniaturale de păsări.

Un model de templu găsit la Porodin, în Macedonia, este tot în forma zeiței-pasăre (fig. 26). Construcția reprezintă corpul unei zeițăți cu gîtul ridicîndu-se din acoperiș ca un coș gros și cilindric ce are în vîrf trăsăturile mascate ale unei zeițe-pasăre cu ochii mari. Un colier înconjoară gîtul-coș al corpului-templu. Modelele de acest tip au uneori orificii triunghiulare sau în formă de „T" inversat.

Există și alte modele de temple ale zeiței-pasăre, aparținînd culturilor Vinča [4302 Î.E.N./5335-4955—4550-4155 î.e.n.] și Tisa [cca 4300 Î.E.N./5000 î.e.n.] din mileniile VI-V î.e.n., ce au tot formă de pasăre. Penajul este indicat prin numeroase incizii în părțile laterale. Orificiile rotunde din partea superioară anterioară sînt flancate de inscripții, poate o invocație sau o dedicație. Aceste orificii sînt intrări simbolice în zeiță în manifestarea ei ca pasăre. Uneori aco-

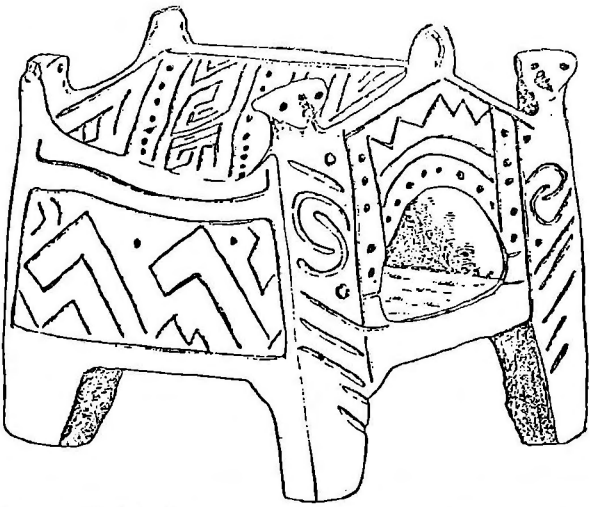

Fig. 28. Model de templu (teracotă) împodobit cu semne sacre și cu simboluri. Frontonul și colțurile acoperișului poartă capete mascate. Cultura Vinča, așezarea Gradešnița, nord-vestul Bulgariei, cca 5000-4500 î.e.n. Înălțimea 14,5 cm.

perișurile sînt decorate cu capete de animale, de exemplu berbeci, sau cu capul mascat al unei zeități la fiecare colț și pe fronton.

Modelele de temple cu două niveluri ne oferă informații privitoare la planul arhitectonic al monumentelor reale. Unul, descoperit la Căscioarele, în România (cultura Karanovo [Gumelnița]), datat pe la mijlocul mileniului al V-lea î.e.n. [3670-3450 Î.E.N.; sec. 46-40 î.e.n.], prezintă patru temple separate dispuse deasupra unei substructuri ample. Fiecare templu are un portal cu o arcadă mare; baza prezintă zece deschideri circulare. Partea superioară a substructurii formează o terasă în jurul templelor, care fie putea găzdui o adunare, fie servea ca suprafață înălțată pentru practicarea ceremoniilor rituale.

Alte modele ne dau anumite indicații despre ritualurile practicate în temple (fig. 27, 28). Un model fără acoperiș de la Popudnia, în vestul Ucrainei (faza Cucuteni tîrzie), prezintă un

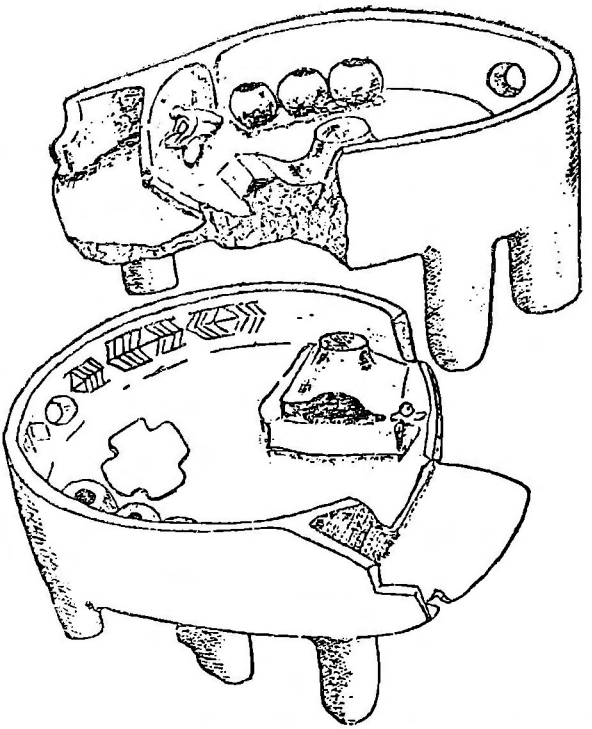

Fig. 29. Model în lut, fără acoperiș, al unuia dintre cele mai complexe monumente „vechi europene" datat în prima jumătate a mileniului al IV-lea î.e.n. Acest monument de la Popudnia, Ucraina de vest, cuprinde un cuptor, o platformă în formă de cruce, vase mari, o scenă de pregătire a pîinii sacre cu o figurină care frămîntă pîinea (sus) și o altă figurină șezînd lîngă cuptor.

ansamblu compus dintr-o încăpere principală și un vestibul pe patru suporți cilindrici. În interior, la dreapta unui cuptor dreptunghiular mare, pe o platformă înălțată, se află o figurină feminină cu mîinile pe piept. Lîngă peretele exterior, o altă figurină feminină macină grîne. Aproximativ în centrul încăperii se află o suprafață elevată, în formă de cruce (fig. 29).

d. *Temple reale*

În ultimul timp a crescut numărul templelor descoperite aparținînd mileniilor VI-V î.e.n. Acestea erau de tipul unei case dreptunghiulare sau al unei construcții cu două niveluri. Cel mai renumit, pînă acum, este templul cu coloane de la Căscioarele (faza Karanovo V [cultura Boian, faza Spanțov], cca 5000 î.e.n. [4030-3070 Î.E.N.: sec. 48-45 î.e.n.]). Acesta este un dreptunghi mare (10 × 16 m) împărțit în două încăperi. Pereții sînt pictați în roșu cu spirale, arcuri și ovoide crem. Pe peretele de vest se află un medalion rotund din teracotă, un șarpe încolăcit pictat în roșu și conturat cu crem. În centrul încăperii se află două coloane goale pe dinăuntru, înalte de cca 2 m, decorate cu un desen serpentiform unghiular. Coloana mai groasă este înconjurată de trei stîlpi mai mici. Lîngă ea s-a găsit scheletul unui adult în poziție chircită.

Un alt templu aparținînd aceleiași perioade a culturii Karanovo, descoperit la Radingrad (lîngă Razgrad, în nord-estul Bulgariei), era o construcție cu două niveluri — la parter se afla un atelier de ceramică, etajul fiind un sanctuar. La nivelul inferior s-au găsit un cuptor mare și o platformă de lut acoperită cu unelte pentru lustruirea și decorarea vaselor, pietre plate pentru sfărîmarea ocrului, precum și vase arse și nearse. Sanctuarul de la etajul superior conținea un altar mare dreptunghiular din lut, un război de țesut vertical, figurine, modele de temple și vase umplute cu mărgele de lut — toate aflate în apropierea altarului.

La Sabatinovka, o așezare aflată pe valea Bugului inferior, s-a descoperit un templu din faza Cucuteni timpurie (cca 4800-4600 î.e.n.). Sanctuarul ocupă 70 m², iar pereții din împletitură lipită cu lut s-au păstrat bine. Altarul de lut, lung de 6 m, era la capătul încăperii, plasat în lungul peretelui. S-au găsit 16 figurine așezate pe tronuri miniaturale puse pe altar, lîngă care se afla un tron în mărime naturală (pentru preoteasă?). Toate figurinele erau de același tip — feminin, fără brațe, cu ochii rotunzi și cu fesele

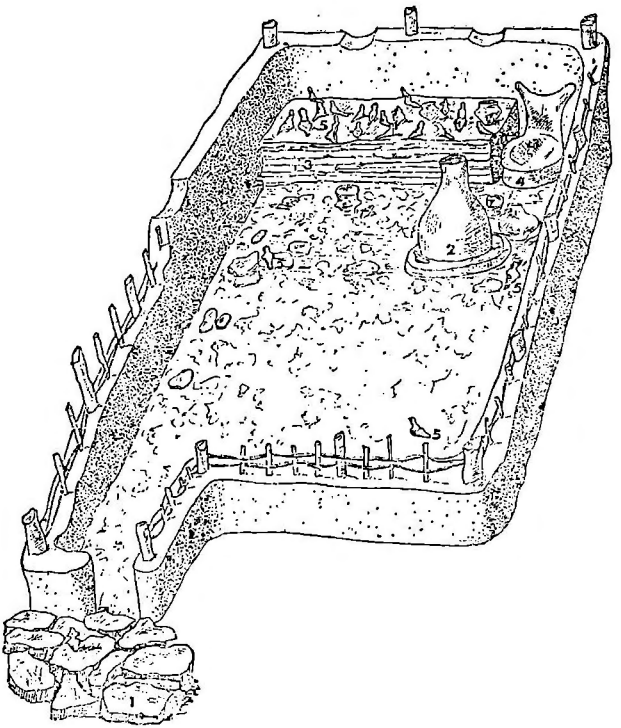

Fig. 30. Un monument sacru de la Sabatinovka, R. S. S. Moldovenească, datat la jumătatea mileniului al V-lea î.e.n. (cca 4700-4500 î.e.n.). Această construcție ocupa 70 m² și includea: (1) podea din dale de piatră; (2) cuptor; (3) podium; (4) scaun de lut; (5) figurine; (6) grup de vase lîngă cuptor. Aceste sanctuare reflectă modele miniaturale de temple găsite adesea în interiorul celor reale și erau scena unor ritualuri timpurii „vechi europene"

masive, pentru a ajuta la stabilizarea poziției șezînd. Una avea brațe de șarpe, ținînd un pui de șarpe sau un falus. Alte figurine au fost găsite în apropierea cuptorului și pietrelor de măcinat, ca și la intrarea pardosită cu piatră (fig. 30-31).

Zeița-șarpe și simbolul șarpelui erau imagini dominante în aceste lăcașuri. Se practicau mistere ale morții și renașterii, precum și riturile de

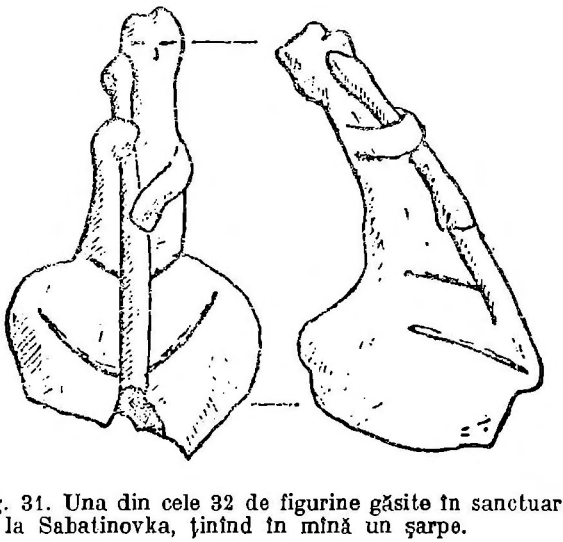

Fig. 31. Una din cele 32 de figurine găsite în sanctuarul de la Sabatinovka, ţinînd în mînă un şarpe.

iniţiere. În general, caracteristicile principale ale oricărui templu sînt altarul, cuptorul pentru pîine, pietrele de măcinat şi vasele-*pithoi**. Războaiele de ţesut verticale sînt de asemenea frecvente.

4. Practicile religioase

Modelele de temple şi sanctuarele reale oferă multe puncte-cheie pentru înţelegerea practicilor religioase ale Vechii Europe (fig. 32). Exista un număr de ritualuri, fiecare avînd *paraphernalia*** specifice.

a. Măştile 35

Moştenite din paleoliticul superior şi adaptate ritualurilor din neolitic, măştile cele mai vechi

* Recipiente mari folosite în epoca istorică pentru depozitarea vinului (sing. *pithos*) (N.T.).

** De la gr. *para* „lîngă; dincolo" şi *pherne* „zestre; dar" — *pherein* „a duce, a purta". Aşadar, *paraphernalia* înseamnă „accesorii de cult" (N.T.).

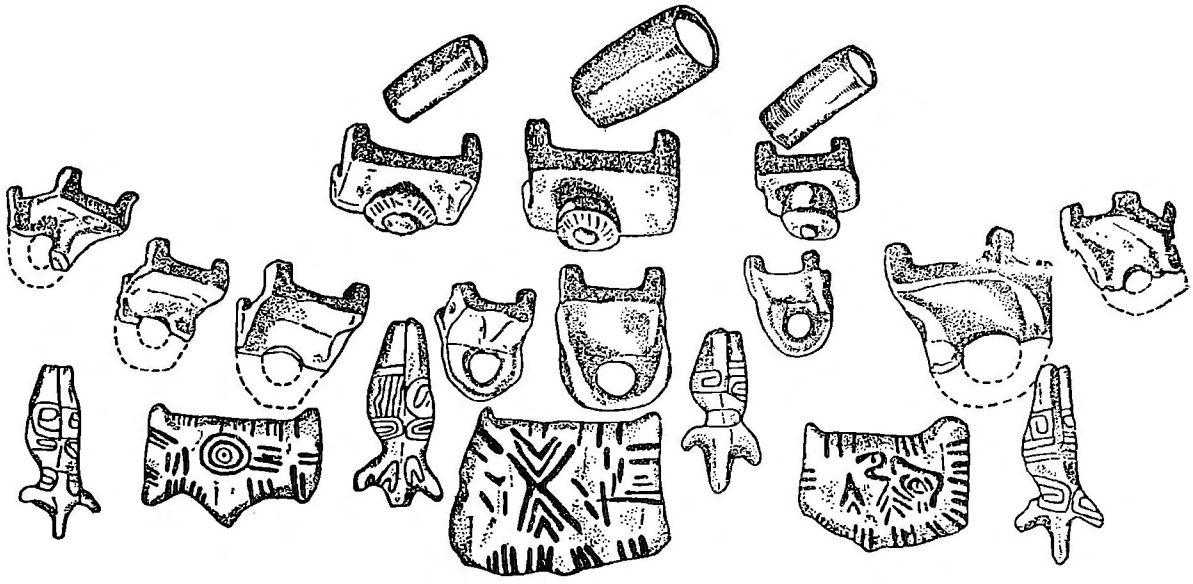

sînt în general atestate ca modelate în relief pe figurinele cu gît cilindric sau pe gîturile unor vase mari. Acestea sînt romboidale, ovale sau aproximativ triunghiulare. Uneori sînt interschimbabile, așa cum s-a atestat în așezarea Achilleion din Thessalia, datată pe la 6300-6000 î.e.n.

În epoca cuprului, măștile sînt atestate într-o mai mare varietate de forme, inclusiv pentagonale, și sînt decorate geometric cu incizii și picturi. Unele au perforații și o coroană aplatizată pentru atașarea podoabelor, cum ar fi penele sau florile. Se pare că erau supuse unor anumite transformări, legate poate de ciclurile anotimpurilor, prin folosirea unei ornamentații corespunzătoare.

36

b. Practici religioase

Dovezile arheologice ne permit să reconstituim cîteva din practicile religioase importante din Vechea Europă:

— Măcinarea rituală a grînelor și coacerea pîinii sacre, apoi poate ofrande cu felii din această pîine aduse zeiței fertilității pămîntului (așa cum va deveni uzual în timpurile istorice) și împărțirea în comun a hranei între participanții la ritual.

— Libații ceremoniale și, poate, împărțirea băuturii.

— Țeserea de pînză pentru templu și a veșmintelor de ceremonie ori dedicate zeiței.

— Dansuri sau mișcări rituale cu acompaniament de instrumente muzicale, în special tobe.

— Folosirea măștilor la ritualuri și, poate, în spectacole rituale; îngroparea ceremonială a măștilor zeiței morții.

Fig. 32. Un ansamblu interesant de obiecte miniaturale de ritual ne dă informații privitoare la asocierea zeiței cu muzica. S-au găsit trei tobe cilindrice alături de figurine cu patru aripi și marcate cu „V"-uri, meandre, șuvoaie și linii paralele, mese miniaturale cu vase acoperite cu capace, opt scaune, trei paravane pentru altar pictate cu simboluri pe ambele fețe. Faza Karanovo VI, Ovcearovo, nord-estul Bulgariei, mijlocul mileniului al V-lea î.e.n. Acest ansamblu reprezintă probabil reconstituirea ritualului regenerării, asociat cu rituri sezoniere sau funerare.

— Prezentarea figurinelor de lut și a modelelor de temple ca ofrande votive.
— Lustrații sau abluțiuni rituale.
— Invocații, adresate probabil zeiței-pasăre aducătoare de ploaie de către femei goale ce țineau în mîini vase mari; de asemenea, ceremonii ce implicau folosirea unor vase perforate.
— Înscenarea unor ceremonii specifice pe băncile altarului prin folosirea obiectelor miniaturale de cult: mese, scaune, tobe, figurine și paravane de altar.
— Sacrificii de animale domestice, în special de tauri, berbeci și porci sau de ființe umane, în peșteri și în templele cu coloane.
— Dirijarea ritualurilor și ceremoniilor de pe un tron, probabil de către o preoteasă.

37

c. Paraphernalia

Toate aceste activități necesitau o cantitate considerabilă de accesorii de cult. Se foloseau diverse tipuri de vase pentru felurite ritualuri. Cele mai uzuale erau vasele antropomorfe reprezentînd zeița în diverse ipostaze: vase ornitomorfe sau zoomorfe cu aspect de cerb sau căprioară, porc, taur, berbec și cîine; recipiente rotunde, pătrate sau triunghiulare; vase de libație și rhyton-uri (unele cu ciocuri în formă de gură de pește sau plisc deschis). Lumina era dată de opaițe, iar în vase speciale se ardeau esențe parfumate. Mesele de altar și lespezile de piatră erau folosite pentru reprezentarea miniaturală a unor spectacole sacre.

Preponderența figurinelor feminine descoperite în sanctuare sugerează că activitățile religioase cădeau în mare parte, dacă nu exclusiv, în sarcina femeilor. Bărbații participau, de exemplu, ca dansatori mascați în animale, dar copleșitoarea majoritate a figurinelor reprezintă femei preocupate de activități de cult pe care le dirijau de pe tron. Mai mult, ritualurile reflectă sarcinile zilnice laice ale femeilor — cele mai importante fiind prepararea pîinii, fabricarea ceramicii și țeserea pînzei. Acest fapt va fi dat multă demni-

tate femeilor și muncii îndeplinite de ele, va fi dat puterea de identificare cu activitatea lor. Toate acestea constituie elemente ce nu trebuie desconsiderate.

În procesul de sacralizare a vieții lor creatoare, femeile au elaborat multe practici religioase ce ne-au devenit familiare în epocile mai tîrzii. Iată, de pildă, patru elemente foarte importante ce se regăsesc în dezvoltarea istorică a ritualului: aerul (esențe parfumate), pămîntul (pîinea și obiectele de lut), focul (opaițele și cuptoarele) și apa (lichidul din vase). Erau de asemeni integrate în ritual muzica și dansul, ofrandele sacrificiale, măștile, lustrațiile și riturile ce implicau pîinea și băutura.

5. Perpetuări în epocile indo-europeană și creștină

Transformarea Europei datorită infiltrării populației indo-europene patriarhale și pastorale a kurganelor dinspre răsărit în Europa central-estică în mai multe valuri (cca 4200-4000, cca 3400-3200 și cca 3000-2800 î.e.n.) a avut proporții și consecințe extraordinare pentru istoria ulterioară a Europei.

Rezultatul impactului dintre credințele „vechi europene" și formele străine indo-europene este vizibil în detronarea zeităților „vechi europene", în dispariția templelor, a accesoriilor de cult și a semnelor sacre și în reducerea drastică a imaginilor religioase în artele vizuale. Această sărăcire a început în Europa central-estică și a afectat treptat întreaga Europă centrală. Insulele egeene, Creta și regiunile mediteraneene centrale și vestice au continuat tradițiile „vechi europene" încă alte cîteva milenii; dar nucleul acestei civilizații — cuprins între arcul carpatic, Grecia și Italia — a fost distrus.

Procesul de indo-europenizare a Europei nu a fost, totuși, o înlocuire a unei culturi cu alta, ci o hibridare treptată a două culturi și sisteme

simbolice diferite. Nu s-a produs o totală dezrădăcinare a imaginilor și simbolurilor sacre „vechi europene". Aceste caracteristici, extrem de rezistente în istorie, erau prea adînc implantate în psihicul uman. Ele ar fi putut pieri doar o dată cu totala exterminare a populației feminine.

Incursiunile grupurilor de războinici călări indo-europeni și avînd arme ascuțite periculoase (pumnale din cupru-arsenic) sînt evidențiate de cercetările arheologice ca fiind nu masive ci, mai ales, persistente. Cheia succesului lor în cucerirea și convertirea populației locale la sistemul lor social a constat, pe cît se pare, în superioritatea armamentului lor, în sistemul lor de împărțire în clase și în centralizarea puterii în mîinile șefilor de trib.

38 Religia „veche europeană" centrată pe cultul zeităților feminine a devenit clandestină și a fost continuată de populația subjugată, în primul rînd de bunica și de mama familiei. Cîteva dintre vechile tradiții, în special cele legate de ritualurile nașterii și morții ori fertilității pămîntului, au continuat în cîteva regiuni chiar pînă în zilele noastre fără schimbări radicale. În alte zone, acestea au fost asimilate de ideologia indo-europeană. În Grecia antică, asimilarea zeităților „vechi europene" în panteonul indo-european a dus la crearea unor imagini stranii, chiar absurde ori grotești. Un atare proces este vizibil în mod izbitor în transformarea zeiței Athena, zeița-pasăre a Vechii Europe, într-o figură militarizată cu platoșă și coif. Credința în nașterea ei din capul lui Zeus — zeul suprem al indo-europenilor stabiliți în Grecia — arată cît de departe a mers metamorfozarea: de la o zeiță partenogenetică* pînă la nașterea ei dintr-un zeu. Zeițele partenogenetice și asexuale (născute din sine, fără ajutorul inseminării masculine) s-au modificat treptat în mirese, soții și fiice, devenind „erotizate", legate prin principiul iubirii sexuale ca urmare a

* Gr. *parthenos* „fată, fecioară" și *genos* „naștere, zămislire". (N.T.).

sistemului social patriarhal și patriliniar al indo-europenilor. Zeița greacă Hera, moștenitoarea probabilă a zeiței-șarpe „vechi europene", a devenit soția lui Zeus. Mai mult, Zeus va seduce sute de alte zeități feminine și nimfe pentru a se impune. Pretutindeni în Europa, Mama-glie și-a pierdut capacitatea de a da viață plantelor fără unirea cu zeul tunetului — numai după primul tunet iarba începe să crească, iar apa se purifică.

Născătoarea și dătătoarea de viață, Soarta ori cele trei Parce, au rămas remarcabil de independente și influente în multe zone ale Europei. La fel Artemis la greci, Brigit la irlandezi și Laima la baltici nu au preluat trăsăturile vreunui zeu indo-european și nici nu au fost căsătorite cu vreun zeu. Zeița baltică Laima apare în cîntări de factură mitologică împreună cu Dievas — zeul indo-european al luminii cerești — pentru a binecuvînta cîmpiile și viața oamenilor, nu ca soție a acestuia, ci ca o zeiță cu puteri egale. Procesul de asimilare a zeițelor pre-indo-europene în ideologia indo-europeană a avut loc la date diferite și cu intensitate diferită.

În perioada creștină, Născătoarea și Mama-glie au fuzionat cu figura Sf. Fecioare. Nu este astfel surprinzător că venerarea Fecioarei în țările catolice o întrece pe cea a lui Isus. Ea este încă asociată cu apa vieții, cu izvoare miraculoase tămăduitoare, cu florile, fructele și recoltele. Este pură, puternică și dreaptă. Ea este încă Marea Mamă. În sculpturile populare ale Maicii Domnului ea este uriașă și puternică, ținînd în poală un Crist miniatural.

Multe dintre zeițele străvechi au continuat și continuă să existe în basmele populare, în credințe și cîntecele mitologice într-o varietate de ipostaze. Zeița-pasăre și zeița dătătoare de viață (cu chip antropomorf) continuă să apară ca Soarta, ori ca o zînă, dar și ca o rață, o gîscă ori un berbec ce aduc noroc și bunăstare. În funcția de profet, ea este un cuc. Ca mame primordiale, sînt cunoscute sub forma unei căprioare supranaturale (mitologia irlandeză) sau

unor ursoaice (mitologiile baltică și slavă). În funcția de aducătoare a morții, zeița devine vultur, bufniță, pelican sau orice altă pasăre mare sau de pradă. Ca ipostază antropomorfă a morții, ea devine o Doamnă Albă uriașă, înfricoșătoare, nesățioasă, care este capabilă să treacă prin uși, fiind uneori precedată ori însoțită de un câine alb.

Zeița-șarpe cu chip uman a dispărut din credințe în cea mai mare parte, cu excepția unui șarpe încoronat, simbol al înțelepciunii și nemuririi. Venerarea șarpelui de casă ca simbol al fertilității, nemuririi și fericirii continuă pînă în secolul XX.

Zeița lunară a regenerării și transformării a devenit o vrăjitoare a nopții și magiei care provoacă distrugeri și coșmaruri, dar are totodată puteri tămăduitoare și regeneratoare. Ea este supraveghetoarea puterii ciclice a vieții. Ea împiedică dezvoltarea plantelor, înnoadă spicele de secară și scutură păstăile de mazăre. Ea seacă laptele vacilor. Asemeni zeiței Hecate la greci, Babei Iaga la slavi și zeiței Ragana la baltici, ea poate fi o femeie frumoasă sau o creatură de coșmar. Ipostazele ei principale sînt broasca, ariciul, șoarecele, peștele și fluturele ori molia. Ea poate zbura, iar adăpostul ei stă pe picioare de găină.

Cultura Vechii Europe a fost matricea unor credințe și practici mult ulterioare. Rafinamentul, frumusețea și forța tradițiilor sale religioase sînt o parte esențială a moștenirii culturale europene. Credința în puterea elementului feminin, adaptarea la ciclurile naturale, îmbinarea sacrului cu profanul și celebrarea vieții și regenerării au multe lucruri de spus pînă azi.

Referințe

ARNAL, JEAN
1976 *Les statues-menhirs, hommes et dieux*, Paris, Editions des Hespérides

ATZENI, ENRICO
1978 *La Dea Madre nelle culture prenuragiche*, Sassari, Gallizzi
BERCIU, DUMITRU
1967 *Romania Before Burebista*, Londra, Thames and Hudson
BIEZAIS, HARALDS
1955 *Die Hauptgöttinnen der alten Letten*, Uppsala
CAMERON, D. O.
1981 *Symbols of Birth and of Death in the Neolithic Era*, Londra, Kenyon-Deane
CRAWFORD, O.G.S.
1957 *The Eye Goddess*, Londra, Phoenix House
DAMES, MICHAEL
1976 *The Silbury Treasure. The Great Goddess Rediscovered*, Londra, Thames and Hudson
D'ANNA, A.
1977 *Les statues-menhirs et stèles anthropomorphes du midi méditerranéen*, Paris, Editions du Centre National de la Recherche Scientifique
DAUNYS, STASYS
1980 *Pirties tradicinės apeigos Adutiškio apylinkėje*, „Kraštotyra" (Vilnius), 10, p. 61—64
DEONNA, W.
1952 *La femme et la grenouille*, „Gazette des beaux-arts", Sér. 6, 40; p. 229—240
DUMITRESCU, HORTENSIA
1968 *Un modèle de sanctuaire découvert dans la station énéolithique de Căscioarele*, „Dacia", 12, p. 381—394
DUMITRESCU, VLADIMIR
1970 *Edifice destiné au culte découvert dans la couche Boian-Spanțov de la station-tell de Căscioarele*, „Dacia", 15, p. 5—24
1974 *Arta preistorică în România*, București.
GIMBUTAS, MARIJA
1958 *Ancient Symbolism in Lithuanian Folk Art*, Philadelphia, American Folklore Society, vol. 49
1977 *Varna: A Sensationally Rich Cemetery of the Karanovo Civilization, About 4500 B.C.*, „Expedition", 19, 4, p. 39—46.
1980 *The Temples of Old Europe*, „Archaeology", decembrie, p. 41—50
1982 *The Goddesses and Gods of Old Europe, 6500—3500 B.C. Myths and Cult Images*, Londra, Thames & Hudson.
f.a. *Sacred Images and Symbols of Old Europe*, Harper and Row (sub tipar).
GALDER, ALVIS
1960—1962 *Die urnenfelderzeitliche „Frauenkröte" von Traissau in Niederösterreich*, „Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akad. der Wiss", X, p. 1—157.

KALICZ, NÁNDOR
1970 *Clay Gods. The Neolithic Period and Copper Age in Hungary*, Budapesta, Hereditas, Corvina Press
KANDYBA, O.
1937 *Schipenitz. Kunst und Geräte eines neolithischen Dorfes*, Viena şi Leipzig, Bücher zur Ur- und Frühgeschichte, V
MARSHACK, ALEXANDER
1972 *The Roots of Civilization. The Cognitive Beginnings of Man's First Art, Symbol and Notation*, New York
McMANN, JAMES S.
1964 *Earliest of Neolithic Cities: Delving Deep Into the Neolithic Religion of Anatolian Çatal Hüyük.* Partea II. *Shrines of the Vultures and the Veiled Goddess.* „Illustrated London News", 244, p. 194—197
1967 *Çatal Hüyük: A Neolithic Town in Anatolia*, New York, McGraw-Hill
MOSZYNSKI, K.
1934 *Kultura ludowa Slovian*, II. Cracovia
RADUNCEVA, ANNA
1976 *Prehistoric Art in Bulgaria from the Fifth to the Second Millenia B.C.*, „B.A.R."
RÎBAKOV, B. A.
1965—66 *Cosmogony and Mythology of the Agriculturalists of the Eneolithic*, „Soviet Anthropology and Archaeology", IV, 2, p. 16—35; 3: p. 33—51 (Traducere din rusă, publicat inițial în „Sovetskaia arheologiia" 1965, 1 şi 2)
RUCKERT, ANNE
1976 *Frühe Keramik Böotiens* (Beiheft zur Halbjahresschrift „Antike Kunst" 10), Franke Verlag, Berna.
SREJOVIĆ, DRAGOSLAV
1972 *Europe's First Monumental Sculptures: New Discoveries at Lepenski Vir.* „New Aspects of Antiquity". ed. M. Wheeler, Londra, Thames & Hudson
THEOCHARIS, DEMETRIOS
1973 *Neolithic Greece*, Atena, National Bank of Greece
THIMME, JÜRGEN, ed.
1976 *Art and Culture of the Cyclades*, Ediție engleză în traducerea lui Pat Getz-Prezios, Karlsruhe
THOMSON, GEORGE
1961—1962 *The Arkidiotissa „Kretika Chronika"*, 15—16, Partea 3, p. 93—96
TWOHIG, ELIZABETH SHEE
1981 *The Megalithic Art of Western Europe*, Oxford, Clarendon Press
UCKO, PETER J.
1968 *Anthropomorphic Figurines of Predynastic Egypt and Neolithic Crete, with Comparative Material*

from the Prehistoric Near East and Mainland Greece, Londra, Andrew Szmidla

WINN, SHAN M. M.

1981 *Pre-Writing in South-Eeastern Europe: The Sign System of the Vinča Culture, 4000 B.C.*, Calgary, Western Publishers

ZERVOS, CHRISTIAN

1962—63 *Naissance de la civilisation en Grèce*, I—II, Paris, Editions „Cahiers d'art"

MORMINTELE MEGALITICE DIN EUROPA OCCIDENTALĂ ȘI IMPLICAȚIILE LOR

Recent au apărut cîteva cărți dedicate studierii mormintelor megalitice din diverse regiuni ale Europei occidentale, monumentelor izolate de mari dimensiuni, simbolurilor gravate pe acestea și ritualurilor de înmormîntare. Scopul prezentului studiu este să examineze contribuția acestor lucrări la înțelegerea semnificațiilor religioase ale mormintelor, templelor și stelelor megalitice.

În ultimii 20 de ani, cunoștințele noastre privind datarea monumentelor megalitice s-au schimbat radical datorită utilizării radio-carbonului. Teoriile difuzioniste anterioare au fost abandonate. Este clar acum că megaliții vest-europeni provin dintr-o epocă anterioară piramidelor egiptene și că nu au avut precursori în Orientul Apropiat. Arheologii acceptă acum teza unei evoluții locale. Megaliții au fost construiți în decursul a cel puțin 3000 de ani, între mileniile V și II î.e.n. Dacă a existat o difuziune de idei, aceasta s-a produs de-a lungul litoralului atlantic, spre interior (fig. 33).

Mormintele megalitice sînt subdivizate din punct de vedere tipologic în dolmene, dolmene cu culoar, morminte-curte și alei acoperite (fig. 34—36). În Malta și Gozo există temple cu pereți rezistenți făcuți din lespezi imense de piatră. Planul acestor temple relevă abside în relief. Inițial se considera că evoluția acestor monu-

Fig. 33. Răspîndirea mormintelor megalitice în Europa occidentală.

mente a fost de la formele simple la forme mai complicate, dar noua cronologie a arătat că în anumite zone, de exemplu în Franţa, cîteva din construcţiile mai complicate provin dintr-o epocă anterioară simplelor alei acoperite. Aşa cum afirmă Giot: „Arbori genealogici pot fi elaboraţi numai ca amuzament ori ca exerciţiu pentru o regiune anumită" (Giot 1981: 22).

Forma de bază, un pasaj scurt ori lung şi o încăpere circulară cu acoperişul sprijinit pe console (boltă în retrageri succesive), este datată spre sfîrşitul mileniului al V-lea î.e.n. în Bretagne. Modificările sau variaţiile arhitecturale nu au dus la modificări funcţionale.

Caracterul monumental al unora din aceste morminte este cu adevărat impresionant. După reconstituirile de la Barnenez (Giot 1980) şi

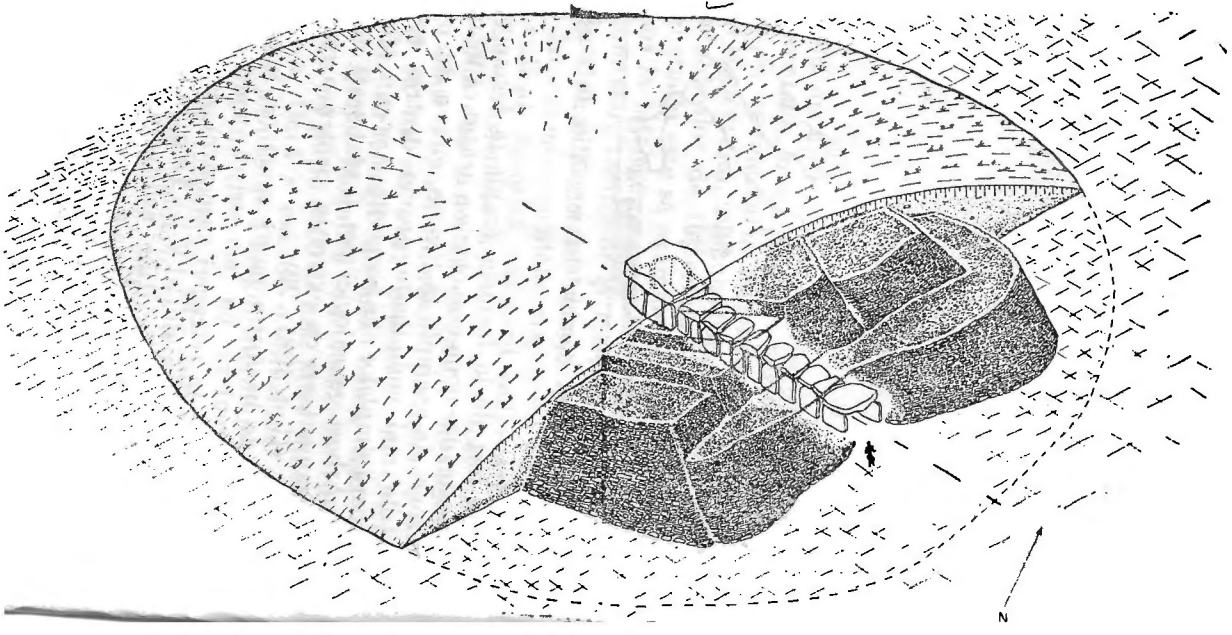
N

Newgrange (O'Kelly 1982) nu poate exista îndoială că aceste monumente au fost construite cu același scop cu care sînt construite catedralele din timpurile noastre. Renfrew observă judicios că „nu era absolut nici o nevoie să se ridice un monument masiv pentru a se rezolva o problemă atît de simplă cum este îngroparea morților... Acestea au fost cu certitudine monumente publice" (Renfrew 1975: 288).

Să ne oprim o clipă la unul din cele mai impresionante monumente, cel de la Newgrange. Lucrarea lui Michael O'Kelly (1982) este un raport definitiv asupra săpăturilor făcute la acest mare monument din valea rîului Boyne, la nord de Dublin. Lucrarea prezintă rezultatele a 13 campanii în teren efectuate de regretatul M. J. O'Kelly între 1962 și 1975. Newgrange este o movilă de pietre cu un diametru de 260 picioare*, o înălțime de 40 de picioare și conținînd circa 300 000 de tone de pietre. Movila este delimitată de 97 borduri de piatră de mari dimensiuni. Fațada reconstruită de la intrare, în cuarț alb, atinge o înălțime de 8 picioare deasupra pietrelor de bordură. Camera mortuară are un acoperiș înalt de 20 de picioare sprijinit pe console. Accesul se face printr-un culoar lung și îngust, de asemeni acoperit cu lespezi de piatră. Înaintea săpăturilor lui O'Kelly se credea că monumentul aparține fazei timpurii a epocii bronzului (cca 2400 î.e.n.), dar acum se apreciază că a fost construit înainte de 3000 î.e.n. Lespezile mari de piatră sînt gravate cu o mare gamă

Fig. 34. Vedere axonometrică a sanctuarului funerar Gavrinis, pe o insulă din golful Morbihan, Bretagne. Ilustrația prezintă structura interioară a dolmenului cu culoar, cairn-ul de piatră și tumulul de pămînt. Douăzeci și trei de lespezi de piatră ale culoarului erau bogat împodobite cu motive simbolice (după Charles-Tanguy Le Roux, *Gavrinis et les îles du Morbihan*, 1985, Guides Archéologiques de la France).

* 1 picior este egal cu 0,3048 m, sau 1 m este egal cu 3,28084 picioare. (N.T.).

de simboluri: triunghiuri, romburi, clepsidre, arcuri, spirale duble și triple, forme ondulate (serpentiforme) și zigzaguri. Toate sînt analizate separat de Claire O'Kelly, coparticipantă la săpături.

Reconstrucția marilor monumente arată că s-a acordat o mare atenție pereților exteriori și fațadelor. Săpăturile efectuate în alte zone indică, de altfel, că în afara mormintelor megalitice, pare a fi existat o mare varietate de construcții din lemn la fel de importante ca și cele din piatră. Gropi pentru stîlpi, indicînd prezența unor construcții din lemn, s-au găsit în movile joase din Bretagne, Marea Britanie și Danemarca. În multe locuri, o casă trapezoidală era plasată deasupra unei camere mortuare. În Marea Britanie s-au descoperit urme ale unei fațade de lemn, ale unei porți aflate la extremitatea anterioară a movilei, precum și împrejmuiri-palisadă (Madsen 1979).

Resturile de așezări din mormintele-curte irlandeze au făcut pe mulți specialiști să creadă că mormintele megalitice nu sînt locuri de îngropăciune, ci lăcașuri sacre unde se depuneau ofrande (Ashbee 1978: 85). Și totuși, în încăperile megalitice s-au găsit schelete, atît cu ocazia săpăturilor mai vechi, cît și a celor mai recente. Unele morminte conțineau pînă la 350 de schelete dezarticulate, altele doar cîteva, pînă la 20. Scheletele au fost găsite în compartimente unde fuseseră depuse după descompunerea corpurilor. Împărțirea mormintelor în compartimente și rolul acestora au fost studiate cu precădere în Suedia și în regiunea Macklenburg, R.D.G. (Kaelas 1981: 82-84, cu referiri la Strömberg 1971 și Schuldt 1966 și 1972). S-a constatat că scheletele din prima perioadă de înmormîntare nu sînt niciodată întregi, ci totdeauna dezarticulate, atît în compartimente, cît și în camerele mortuare neîmpărțite. Teoria „osuarelor" — ce are mai bine de un secol vechime — a fost reconfirmată de noile dovezi.

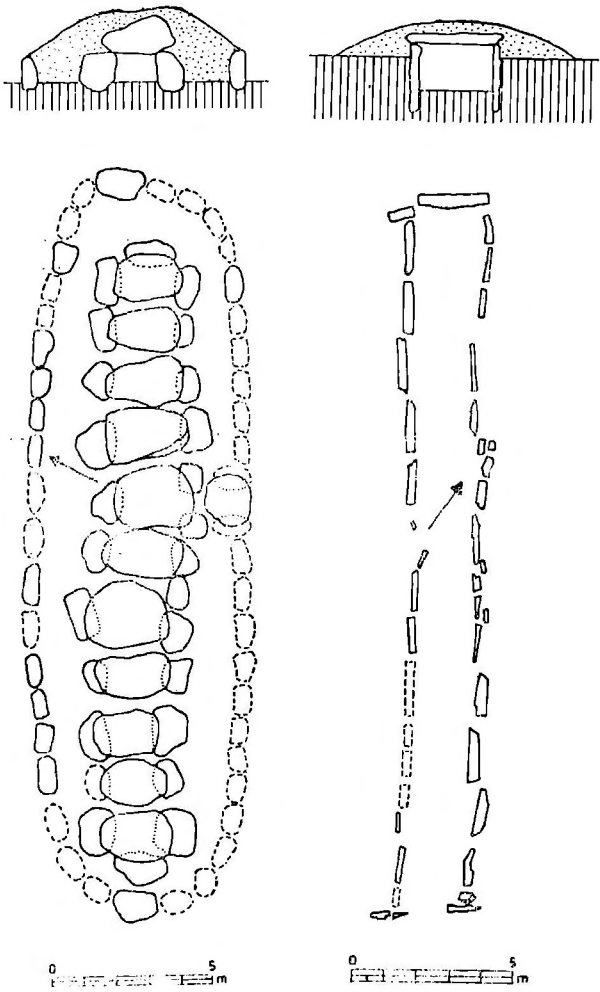

Fig. 35. Alei acoperite din Germania occidentală, zona Münster.

1. Lîngă Wersen, districtul Tecklenburg.
2. Etteln, districtul Büren.

(După K. Günther, *Steinzeit und ältere Bronzezeit in Münster*, Münster, Westfalen, 1971).

Cum era pregătit corpul înainte ca oasele să fie depuse în osuar? Existau probabil locuri speciale sau suprafețe rituale centrale unde avea loc descompunerea corpului înainte ca scheletul să fie așezat definitiv în mormînt. O asemenea posibilitate o reprezintă construcțiile neobișnuite de la Tustrup și Ferslöv în Danemarca (Kaelas 1981: 84). Cu toate acestea, nu avem vreo dovadă că aceste construcții au fost folosite ca locuri inițiale de înmormîntare. În ele s-au găsit multe vase rafinate și alte obiecte specifice care sugerează faptul că erau folosite ca lăcașuri de cult (Becker, în Daniel și Kjaerum 1973: 75-79). Este mult mai probabil că trupurile erau ținute în case mortuare în afara intrării către groapa de trecere. Urme ale unor asemenea construcții s-au găsit în nord-vestul și zona centrală a Iutlandei, datînd din perioada culturii paharelor pîlniate (TRB) din prima fază a neoliticului mijlociu. Din faza de sfîrșit a neoliticului mijlociu s-au descoperit morminte de lungimea unui om așezate perechi sau în rînduri, în imediata vecinătate a unei case mortuare (Kaelas 1981: 84, cu referiri la Jörgensen 1977). Cairn-urile (tumulii) lungi din Marea Britanie au dezvăluit construcții din lemn sau din piatră cu podele din scînduri care sînt considerate a fi fost case mortuare (Masters 1981). În aceste construcții s-au găsit depozite de mangal, pămînt negru, oase arse, un craniu de copil și unelte din silex; toate acestea sugerează dezvoltarea accentuată a ritualurilor de înmormîntare. Cercetări recente au arătat că structurile megalitice și tumulii lungi serveau de regulă ca locuri de ritual și ca osuare. Ceremoniile funebre nu erau simple și este posibil ca nu toate ritualurile să fi fost legate de înmormîntare; unele erau, poate, rituri de inițiere.

Există din ce în ce mai multe dovezi că reprezentanții civilizației megalitice practicau excarnația — cu alte cuvinte, morții erau expuși păsărilor de pradă pe cînd se aflau în casele mortuare. Altfel spus, zeița-pasăre venea la cei morți deghizată în vultur, în bufniță sau în altă

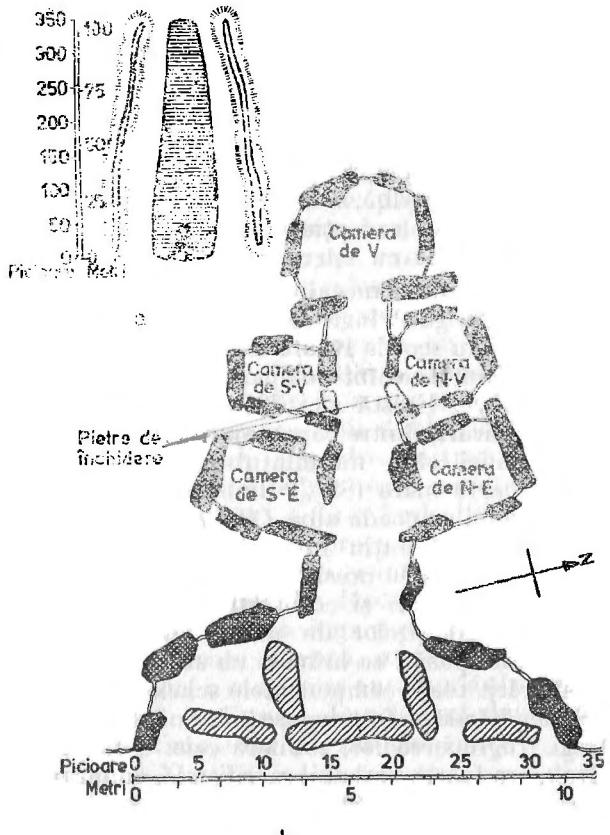

Fig. 36. Tumul lung de la West Kennet (a) cu un mormînt cu camere la un capăt (b). Unul din cele mai mari morminte din Anglia, situat la mai puţin de 1 km de satul West Kennet, Wales (după R.J.C. Atkinson, *Stonehenge and Avebury*, 1959).

pasăre de pradă. Existenţa unei zeiţe-pasăre este bine atestată în neolitic şi calcolitic. În mormintele de la Çatal Hüyük din Anatolia Centrală, care datează din mileniul al VII-lea î.e.n., zeiţa-vultur este reprezentată ca un vultur cu picioare omeneşti şi aripi supranaturale, ciugulind din cadavre (Mellaart 1967). În nordul Irak-ului, la

Zawi Chemi Shanidar, s-a descoperit un foarte interesant depozit de oase de păsări mari într-o așezare protoneolitică, datată prin analiza cu radio-carbon la 10 870±300 B.P., 8920±300 Î.E.N. (Solecki 1981). S-au identificat cel puțin 17 păsări din cinci specii: patru din specia vulturul-bărbos, un vultur pleșuv, șapte din specia vulturul de mare cu coada albă, o dropie și patru din specia vulturul sur. Cu excepția dropiei, toate aceste păsări se hrănesc cu stîrvuri.

Și în mormintele megalitice din neoliticul vest-european s-au găsit îngropate păsări mari. Săpături recente au scos la iveală un asemenea depozit masiv într-un mormînt compartimentat, la Isbister, Orkney*. Există aici 725 de oase identificabile de păsări, dintre care majoritatea au aparținut perioadei cînd mormîntul era în uz. Un procent foarte mare (88%) din aceste oase sînt ale vulturului cu coada albă *(Haliaetus albicilla)*, reprezentînd cel puțin 14 păsări. Celelalte oase sînt de bufniță-cu-urechi-scurte, pescăruși cu spatele negru, ciori și corbi (Hedges 1983: vezi descrierea rămășițelor de păsări în Branwell). Toate aceste păsări se hrănesc cu stîrvuri. Faptul că s-au găsit toate componentele scheletelor sugerează că păsările au fost depuse în formă de cadavre întregi. Îngroparea lor, similară celei descoperite în Irak, era foarte probabil sacrificială, ca ofrandă pentru zeița morții, care în insulele scoțiene nu era imaginată ca vultur — deoarece nu există vulturi în Scoția — ci sub forma altor păsări mari, care impresionează atunci cînd zboară cu aripile larg desfăcute, cum ar fi acvila mică, pescărușul mare, bufnița, cioara ori corbul, ca în cazul descris de la Isbister.

Metamorfozarea zeiței într-un vultur este bine cunoscută din Egipt și Grecia. Zeița egipteană Neith era uneori reprezentată ca vultur.

---

* Orkney este denumirea cîtorva insule ce formează un comitat, aflate în largul coastelor de nord-est ale Scoției. Capitala: Kirkwall (N.T.).

Zeița Mut are cap de vultur *. În *Odyscea*, Athena se preschimbă o dată în vultur. În Țara bascilor, credința în zeița-vultur a fost semnalată pînă în anul 1922.

Zeița-bufniță este cel mai bine reprezentată în arta megalitică din Europa occidentală. Imaginea ei apare pe stele (cf. Arnal 1976; D'Annà 1977), săpată pe lespezi de piatră, pe pereții hipogeelor, pe plăci miniaturale de șist, pe pietre cilindrice și falange de os, pe vase, acestea fiind depozitate în dolmene cu culoar megalitice (sute de asemenea cazuri sînt cunoscute în urma săpăturilor lui Leisner în dolmenele cu culoar din Portugalia: Leisner 1943, 1965). Adesea, numai ochii rotunzi și sprîncenele zeiței sînt înfățișate alături de simboluri ca: linii duble, linii triple, triunghiuri, zigzaguri, clepsidre. În trecut, aceste reprezentări ale zeiței-bufniță erau numite „zeițe-ochi" („*eye-goddesses*" — Crawford 1957), deoarece ochii lor erau foarte proeminenți. Existența unor figurine cu ochii mari și rotunzi descoperite la Tell Brak, în Siria, l-a făcut pe Crawford să creadă că zeița a fost importată din Orientul Apropiat. Cu toate acestea, zeița-bufniță este, înainte de toate, o moștenire autohtonă. Imaginea ei s-a păstrat în Europa de-a lungul unui mare interval de timp, din paleoliticul superior pînă în secolul XX.

Simbolismul atît de bogat reprezentat în 39
monumentele megalitice nu a fost nici corect descris, nici corect interpretat pînă azi. Prima lucrare care tratează despre gravurile și picturile găsite pe pereții mormintelor megalitice, menhirelor și stelelor este lucrarea Elizabethei Twohig (1981). Cele două volume ale lucrării cuprind toate zonele Europei occidentale, incluzînd practic toate semnele, simbolurile și imaginile găsite pînă acum. Ilustrațiile, în tehnica desenului liniar, sînt reproduse cu acuratețe și cu o documentație completă. Lucrarea este de mare folos specialiștilor în mitologia și credințele construc-

* *Mut* însemna în egipteană „vultur" (N.T.).

torilor de megaliți din neolitic, deși autoarea nu a încercat o interpretare a simbolurilor.

Doi ani mai tîrziu apare lucrarea lui Martin Brennan (1983). Spre deosebire de Twohig, Brennan încearcă să descifreze simbolurile, calculele lunare și pozițiile lunare ori solare ale monumentelor megalitice. Din ansamblul analizei întreprinse de el, foarte convingătoare este ipoteza că unele simboluri — semiluna, cercurile ori arcurile de cerc concentrice, serpentiformele și zigzagurile cu 13-17 sau 29-30 de coturi — sugerează o preocupare pentru ciclurile temporale, în mod concret pentru fazele lunii, cu alte cuvinte pentru luna calendaristică bazată pe fazele lunii. Consider că faptele observate de Brennan își au corespondent în simbolismul ciclului temporal reprezentat prin desenele vaselor aparținînd culturilor Cucuteni, Karanovo, Vinča-Turdaș și altor culturi din centrul și sud-estul european, în mileniul al V-lea î.e.n. Serpentiforme similare cu 14-17 coturi se pot găsi și pe vasele descoperite în România. Subdivizarea timpului în patru, șase, opt sau douăsprezece unități se constată și în Europa de vest și de sud-est. Prezența asociațiilor lunare în monumentele megalitice nu este surprinzătoare, deoarece zeița căreia îi erau dedicate monumentele era o zeiță a lunii, supraveghetoarea și stăpînitoarea energiei vitale provenind din ciclurile lunare. Lucrarea lui Brennan aruncă o nouă lumină asupra problemelor legate de simbolismul lunar și de calculul fazelor lunii, făcîndu-ne să le înțelegem mai bine. Asociațiile privitoare la fazele soarelui și alte probleme astronomice discutate în lucrarea amintită sînt mai puțin justificate.

Cînd cineva din afară vine cu o lucrare conținînd idei opuse celor curente, este întîmpinat cu tăcere de arheologi. Mă gîndesc la cele două lucrări ale lui Michael Dames (1976, 1977). Ambele au fost puțin citate de specialiștii care se ocupă de megaliți. Demersul lui Dames este acel al unui istoric de artă, dar se bazează pe o bună cunoaștere a vechilor credințe și a credințelor populare din Marea Britanie. În analiza sa privitoare la monu-

mentul de la Silbury Hill (Wiltshire, în sud-vestul Angliei), datat în prima jumătate a mileniului al III-lea î.e.n., Dames arată că în neoliticul britanic dealul era o metaforă pentru pîntecele zeiței însărcinate. Întreaga construcție enormă, înconjurată de un șanț, creează figura zeiței în poziție șezînd — așa cum este ea înfățișată de figurinele epocilor neolitică și a cuprului din sud-estul european. Vîrful circular este ombilicul zeiței, *omphalos*-ul, unde se află concentrată puterea ei de a da viață. Trebuie amintit că pînă în secolul XX în multe părți ale Europei, venerarea Mamei-glie era celebrată pe vîrfuri de munte încoronate de pietre mari. După părerea lui Dames, pe care o împărtășesc, mormintele megalitice și, în mod similar, templele din Malta, erau construite în forma trupului zeiței, ceea ce avea ca rezultat așa-numitele aspecte „cruciforme" sau „dubluovale" ale mormintelor și templelor. Peștera naturală cu conotațiile ei specifice despre pîntecele zeiței a fost, foarte probabil, sursa de inspirație în crearea unor construcții monumentale deasupra solului. Intrarea într-un mormînt megalitic este îngustă. Se poate intra fie tîrîș, fie ghemuit, printr-un pasaj îngust din piatră. Gura acestui pasaj este susținută pe ambele părți de un perete din pietre de bordură care formează o curte anterioară. O atare construcție poate fi recrearea intrării înguste și dificile în pîntecele mamei. „Mormintele-curte" irlandeze au un clar contur antropomorfic. „Curtea" marchează conturul interior al picioarelor desfăcute ale figurii antropomorfice; încăperile sau o construcție în formă de coridor de lîngă aceasta și ducînd spre centrul movilei au conotațiile specifice pîntecelui. Același principiu apare în diverse zone și perioade. De exemplu, *Tombe di giganti* din Sardinia, constînd dintr-o încăpere alungită în care se intră prin centrul unei fațade semicirculare (Castaldi 1969), nu diferă ca simbolism de „mormintele-curte" irlandeze. Princi-

1

2

3

4

Fig. 37. (1, 2, 3, 4) Planul așa-numitului „mormînt-curte". Multe dintre morminte au contur de corp uman (reprezentînd zeița). Neoliticul irlandez, prima parte a mileniului al III-lea î.e.n. (după R. De Valera, *The Court Cairns of Ireland*, „Proceedings of the Royal Irish Academy", 60, 1960, 2, p. 9—140.

piul că templele și mormintele au fost construite după chipul și asemănarea corpului și pîntecelui zeiței ne dă cheia înțelegerii construcțiilor megalitice. Acest principiu coboară în timp pînă în paleolitic, cînd trecerile înguste, zonele ovale și nișele din peșteri erau însemnate ori complet pictate în roșu (Leroi-Gourhan 1967: 174). Culoarea roșie simboliza, foarte probabil, culoarea organelor regeneratoare ale Mamei-glie. Pe lespezile gropilor de trecere s-au descoperit și urme de vopsea roșie. 41

Construcțiile megalitice în sine și simbolurile săpate ori pictate pe lespezi și pe figurine ne dezvăluie natura religiei ginocentrice* vechi europene (pre-indo-europene), precum și sistemul ei simbolic. Este ciudat că numeroși specialiști refuză să vadă legăturile acestor construcții cu zeița (cf. Fleming 1969; Whitehouse 1981) care a inspirat ridicarea megaliților. Aceste monumente sînt o parte integrantă a credințelor celor care au construit megaliții. Zeița care i-a inspirat se află în ipostaza morții (distrugerii) și regenerării. Toate simbolurile săpate pe megaliți sînt simboluri ale energiei sau nașterii: triunghiuri, vulve, clepsidre sau fluturi, șerpi, spirale, cîrje, securi, arce concentrice. Celălalt aspect al zeiței legat de arhitectura megalitică este Mama-glie gravidă, reprezentată prin dealuri și încăperi circulare cu acoperișul susținut de console (fig. 37).

Lucrările analizate

JEAN ARNAL
1976 *Les statues-menhirs, hommes et dieux*, Paris, Editions des Hespérides

* Axată pe cultul femeii și pe rolul central al acesteia (N.T.).

MARTIN BRENNAN
1983. *The Stars and the Stones: Ancient Art and Astronomy in Ireland*, Londra, Thames&Hudson
MICHAEL DAMES
1976 *The Silbury Treasure. The Great Goddess Rediscovered*, Londra, Thames&Hudson.
1977 *The Avebury Cycle*, Londra, Thames&Hudson.
A. D'ANNA
1977 *Les statues-menhirs et stèles anthropomorphes du midi méditerranéen*, Paris, Editions du Centre National de la Recherche Scientifique
P. R. GIOT
1980 *Barnenez, Carn, Guennoc*, Rennes
JOHN W. HEDGES
1983 *Isbister. A Chambered Tomb in Orkney*, „BAR", British Series, 115
MICHAEL O'KELLY
1982 *Newgrange. Archaeology, Art and Legend*, Londra, Thames&Hudson
COLIN RENFREW (editor)
1981 *The Megalithic Monuments of Western Europe.* Articole de Chapman, Giot, Masters, Kaelas, O'Kelly, Trump, Whitehouse şi alţii, Londra, Thames&Hudson.
ELIZABETH SHEE TWOHIG
1981 *The Megalithic Art of Western Europe*, Oxford, Clarendon Press

Alte referinţe:

ASHBEE, P.
1978 *The Ancient British.* Norwich.
BECKER, C. J.
1973 „Problems of the Megalithic 'Mortuary Houses' in Denmark", în *Megalithic Graves and Rituals*, editată de G. Daniel şi P. Kjaerum, Copenhaga, p. 75—79
CASTALDI, E.
1969 *Tombe di Giganti nel Sassarese*, „Origini", III, p. 119—274
CHAPMAN, ROBERT W.
1981 „The Megalithic Tombs of Iberia", în *Renfrew* 1981, p. 29—42
CLARKE, GRAHAME
1977 „The Economic Context of Dolmens and Passage Graves in Sweden", în *Ancient Europe and the Mediterranean*
CRAWFORD, O. G. S.
1957 *The Eye Goddess*, Londra, Phoenix House
DANIEL, G. E.
1958 *The Megalithic Builders of Western Europe*, Londra
1960 *The Prehistoric Chamber Tombs of France*, Londra

DANIEL, G.&KJAERUM, P. (editor)
1973 *Megalithic Graves and Rituals*, Copenhaga
FLEMING, A.
1969 *The Myth of the Mother Goddess*, „World Archaeology", I, p. 247—261
JAZDZEWSKI, KONRAD
1973 „The Relations Between Kujavian Barrows in Poland and Megalithic Tombs in Northern Germany, Denmark and Western European Countries", in *Daniel&Kjaerum*, 1973
LEISNER, G.; LEISNER, V.
1943 *Die Megalithgräber der Iberischen Halbinsel: Der Süden*, Berlin
LEISNER, V.
1965 *Die Megalithgräber der Iberischen Halbinsel: Der Westen*, Berlin
LEROI-GOURHAN, ANDRÉ
1967 *Treasures of Prehistoric Art*, New York, Harry N. Abrams.
MADSEN, T.
1979 *Earthen Long Barrows and Timber Structures: Aspects of the Early Neolithic Mortuary Houses in Denmark*, „Proceedings of the Prehistoric Society", XLV; p. 301—320.
MELLAART, JAMES S.
1967 *Çatal Hüyük: A Neolithic Town in Anatolia*, New York, McGraw-Hill
RENFREW, COLIN
1975 *Megaliths, Territories and Populations*, In „Acculturation and Continuity in Atlantic Europe".
SOLECKI, R. L.
1981 *An Early Village Site at Zawi Chemi Shanidar*, Malibu, Undena Publications.

ÎNCEPUTUL EPOCII BRONZULUI ÎN EUROPA ȘI INDO-EUROPENII, 3500—2500 î.e.n.

Introducere

Determinarea celei dintîi manifestări a metalurgiei bronzului în Europa trebuie să țină seama de cronologia și arealul de răspîndire ale celei mai timpurii tehnologii de prelucrare a cuprului din Europa și Asia, de rezultatele ultimelor studii metalografice, de o evidență a schimbărilor etnice și de un consens general privind folosirea termenilor de „calcolitic" („eneolitic"), „epoca cuprului" și „epoca bronzului".

În primul rînd trebuie să amintim că noile tehnici de datare (în special datările calibrate cu radio-carbon) oferă un instrument pentru înțelegerea dimensiunilor cronologice ale celei mai vechi civilizații europene dezvoltate în Peninsula Balcanică, în estul Europei centrale și în sudul Italiei. Această civilizație a durat cam trei mii de ani, de la cca 6500 la 3500 î.e.n. (vezi studiile precedente). De-a lungul acestor milenii de evoluție către o viață civilizată, metalurgia fusese descoperită în Europa, probabil independent în diferite locuri. Aceasta a fost o metalurgie a cu-
42 prului avînd ca centru Carpații, Munții Dinarici și Balcanii.

În al doilea rînd, trecerea de la epoca cuprului (perioada în care s-a folosit cuprul, fără însă a se găsi urme de folosire a acestui metal în aliaje)

la epoca bronzului (perioada cînd obiecte din cupru curat au fost înlocuite cu aliaje din cupru-arsenic sau cupru-cositor) în zona dunăreană, pontică și mediteraneană a Europei a avut loc în perioada cuprinsă între 3500 și 2500 î.e.n. Aceste datări sînt considerabil anterioare celor tradiționale, în jur de 2000 î.e.n., care au fost folosite de arheologi înainte de introducerea noilor tehnici de datare și de săpăturile ample de după al doilea război mondial efectuate în tell-uri stratificate. 43

Această trecere reprezintă o continuitate a tradițiilor metalurgice ale celei mai vechi civilizații europene. O nouă tehnică inovatoare a apărut — un aliaj de cupru și arsenic produs în mod intenționat —, care sugerează influența din Transcaucazia, unde începuturile aliajelor de cupru cu arsenic pot fi urmărite înapoi în timp pînă în mileniul al V-lea. Mai mult decît atît, este important de subliniat faptul că această nouă tehnologie coincide cu apariția armelor din metal.

În al treilea rînd, nu trebuie scăpat din vedere faptul că armele din metal dur, mai ales pumnalele, s-au găsit în morminte regale și pe înălțimi fortificate prezentînd elemente tipice ale riturilor de înmormîntare și ale acropolelor indo-europenilor sau populației kurganelor. 44

Și, în sfîrșit, terminologia.

Nu există reguli fixe pentru folosirea termenilor „calcolitic" *(chalcos* „cupru" și *lithos* „piatră", în greacă) sau „eneolitic" *(aes, aeris* „cupru", *aenus* „de cupru", în latină*)*, „epoca cuprului" și „epoca bronzului".

Terminologia curentă este următoarea: termenul „neolitic" se folosește pentru perioada de la cca 7000 la 3500 î.e.n. în sud-estul Europei, fără să se țină seama de faptul că obiectele de aur și cupru au apărut începînd cu 5500 î.e.n. Termenul „eneolitic" desemnează perioada de la 3500 la 2000 î.e.n. în estul Europei centrale; totuși, această perioadă este numită și „epoca bronzului timpuriu" în culturile strîns înrudite din Bulgaria și din zona egeeană. „Calcolitic" este termenul folosit pentru a desemna întregul mi-

45 leniu al III-lea î.e.n. în Italia. Confuzia terminologică mai continuă încă, deoarece nu s-au luat hotărîri colective privind criteriile de delimitare a acestor perioade.

Examenul metalurgic al uneltelor din metal din Peninsula Balcanică, Europa centrală și mediteraneană, din R.S.S. Rusă și Caucaz, a fost realizat de curînd, iar rezultatele au fost publicate (Junghans, Sangmeister și Schröder, 1968; Selimhanov, 1960; 1962; 1965; Cernîh, 1965; 1966). Pentru prima oară a devenit posibil să se vorbească despre compoziția obiectelor din metal folosite în anumite perioade și regiuni geografice și deci este indispensabilă ajustarea vechii terminologii la noile cunoștințe privind cuprul și bronzul.

Recunoașterea arsenicului în cupru ca element de aliaj și nu ca impuritate poate fi cheia rezolvării disputei privind locul unde a început epoca bronzului. De fapt, orice aliaj de cupru intenționat produs ar trebui înțeles ca „bronz", nu numai aliajul de cupru cu cositor. S-a stabilit deja că aliajul de cupru cu arsenic, care precede aliajul cupru-cositor, a fost produs în mod intenționat. Studii privind amestecul cupru-arsenic au dovedit că un amestec de arsenic și cupru poate genera un metal de duritate și rezistență echivalente celor obținute la bronzul bazat pe cositor (Charles, 1967).

Considerăm că rapida răspîndire a metalurgiei bronzului pe continentul european s-a datorat mobilității indo-europenilor. Apariția armelor din bronz — pumnale și halebarde — împreună cu securi subțiri și ascuțite din bronz, cu buzdugane și securi de luptă din piatră semiprețioasă și cu vîrfuri de săgeată din silex, coincide cu rutele de răspîndire ale populației kurganelor. Numele de „kurgan" este o denumire generică pentru complexul cultural care a cauzat o schimbare radicală în Europa, și noi presupunem că el reprezintă cultura indo-europeană a mileniilor V, IV și III î.e.n.

Vechiul centru european carpato-danubian al metalurgiei cuprului și aurului, cca 5500—3500 î.e.n.

În Europa, primele tehnologii de prelucrare a metalelor apar în mileniul al VI-lea î.e.n., fiind datorate unor populații ce trăiau în zona Carpaților, mai exact în regiunea delimitată de Carpații românești și Munții Dinarici. Acest areal este denumit „centrul carpato-danubian". Nu avem nici o dovadă că în această perioadă exista aliajul de cupru cu cositor sau arsenic.

Obiecte din obsidian, cochilii de scoici și 46
silex găsite pe tot cuprinsul Europei central-răsăritene și în Peninsula Balcanică atestă un comerț intens cu aceste obiecte în schimbul minereului de cupru.

Începuturile metalurgiei sînt încă obscure, dar au fost de mult puse în legătură cu apariția cuptoarelor și tehnicii de utilizare a lor. Chiar religia poate să fi fost un factor catalitic, deoarece obiectele cele mai vechi din cupru au fost identificate ca inventar cultic. Figurinele din aur și folosirea brățărilor din cupru și a pandantivelor din aur pot de asemenea să fi fost legate de îndeplinirea ritualurilor sau de ofrande. Brățări apar pe figurinele înfățișînd zei sau preoți pe la 5000 [5435-4950—4550-4155 î.e.n.] în culturile Vinča timpurie și Tisa. De exemplu, o figurină de lut ce reprezintă un zeu mascat în poziție șezînd, găsită la Tüzköves în sud-estul Ungariei, este împodobită cu brățări și cu o „seceră" mare curbată peste umăr. O seceră similară din cupru a fost descoperită în Ungaria (fig. 38).

Mărgele din cupru, pandantive și podoabe sînt atestate în straturile Starčevo tîrzii (de exemplu la Obre I, la nord-vest de Sarajevo, în Iugoslavia, datate prin analiza cu C 14; anul calendaristic: cca 5400 î.e.n. [4 determinări C 14: cea mai înaltă sec. 63—61 î.e.n., cea mai joasă sec. 53—51 Î.E.N.], prin săpăturile efectuate în 1967/68 de către A. Benac și autoarea articolului

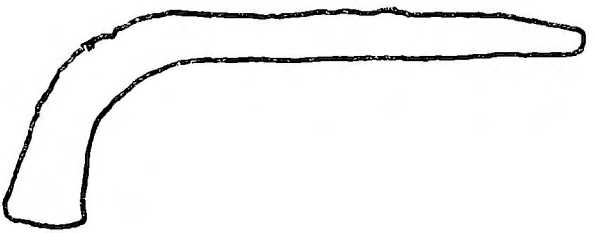

Fig. 38. O seceră (sau un sceptru) de cupru, obiect izolat găsit la Zerszentmihály, zona Balaton, vestul Ungariei. Lungime 54 cm, cca 5000 î.e.n.

de față). Aceasta este cea mai timpurie datare de pînă acum a cuprului în Peninsula Balcanică.

Minele de cupru descoperite aproape de Belgrad au fost datate cu ajutorul obiectelor ceramice ca aparținînd perioadei Vinča timpurii (Jovanović 1971). Datările cu radio-carbon rectificate pentru așezările tip Vinča timpurie indică perioada 5300—4800 î.e.n. Obiectele de cupru din partea răsăriteană a Balcanilor (complexele Boian timpuriu, Hamangia și Cucuteni timpuriu [Precucuteni] pot de asemenea să fie datate în mileniul al V-lea î.e.n. [circa 5000—4500].

Astfel, în timpul mileniului al V-lea și în prima parte a mileniului al IV-lea, cuprul a intrat în uz general pentru lucrarea sulelor, acelor de cusut, acelor dublu spiralate, cîrligelor de undiță, uneltelor cu muchii ascuțite, securilor late și a securilor cu orificii pentru coadă (fig. 39—41). Folii de cupru și aur apar de asemenea în producerea figurinelor și a inelelor de podoabă antropomorfice (cf. tezaurul de la Karbuna: Sergeev 1962; tezaurul de la Hotnița găsit într-un lăcaș sacral: Angelov, 1959; alte pandantive: H. Dumitrescu, 1961).

Toporul de piatră întîlnit în a doua jumătate a mileniului al VI-lea a fost urmat, în ultima parte a mileniului al V-lea, de securi de cupru cu orificiu pentru mîner. Primele mostre de metal indică o strînsă înrudire cu forma topoarelor din piatră (fig. 40, 41, 42, 44). Către sfîrșitul etapei

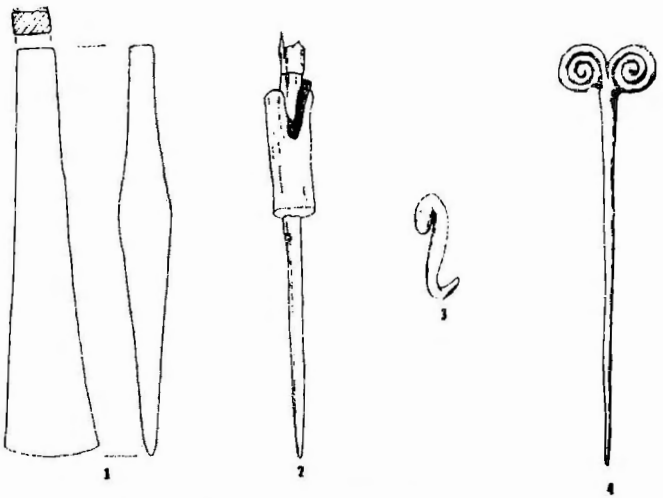

Fig. 39. Secure (1), sulă (2), ac de pescuit (3) şi ac cu cap dublu-spiralat (4), toate din cupru, descoperite într-o locuinţă de la Ruse. Civilizaţia est-balcanică, complexul Gumelniţa, sfîrşitul mileniului al V-lea î.e.n.

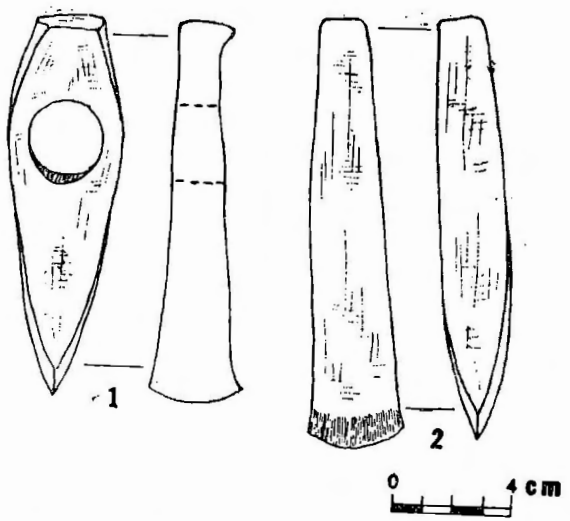

Fig. 40. (1,2) Securi de cupru din depozitul de la Cărbuna, R.S.S. Moldovenească. Civilizaţia timpurie Cucuteni-Tripolie. Sfîrşitul mileniului al V-lea î.e.n.

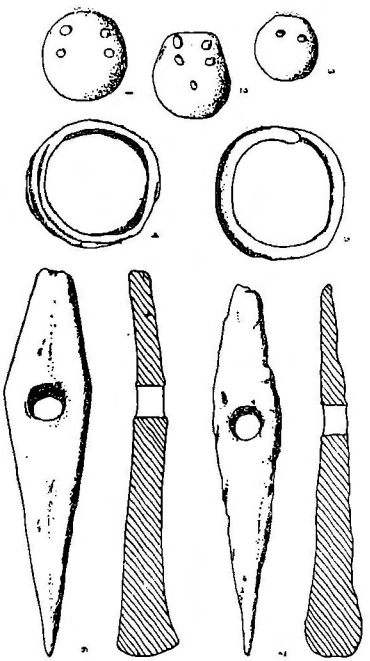

Fig. 41. Securi (6 — 7) şi brăţări din cupru (4—5) alături de podoabe din aur (1—3), necropola de la Tibava, Slovacia de vest, complexul Tisza-polgár, cca 4000 î.e.n.

Vechii Civilizaţii Europene toporul simplu cu orificiu pentru mîner a fost urmat de o secure-teslă mult mai perfecţionată (fig. 42). Secure-a-teslă a fost datată în prima jumătate a mileniului al IV-lea î.e.n. [post 3500 Î.E.N./4500—4000 î.e.n.]

Producerea de unelte specializate cum sînt securile şi securile-teslă a reprezentat un progres „în serie", iar existenţa meseriaşilor nu mai poate fi pusă la îndoială. Analizele metalografice au demonstrat că aceste securi erau turnate într-o matriţă deschisă. Topoarele cu gaură transversală de înmănuşare nu erau produse prin sfredelire, ci prin turnarea unui „miez" rotund care apoi era fixat în matriţă mai înainte ca arama să fie

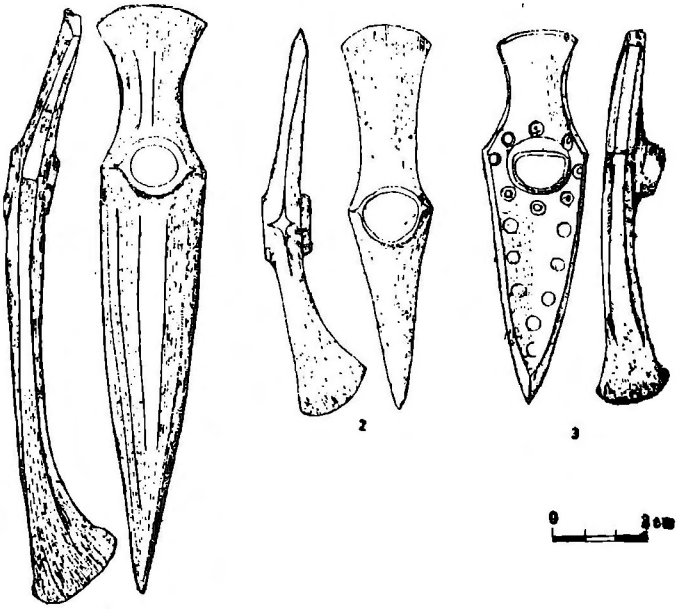

Fig. 42. Securi-tesle din cupru aparţinînd grupului Bodrogkeresztúr din Europa central-estică. 1. Glîmbocata (Sibiu); 2. Jászladány, nord-estul Ungariei; 3. Handlová, Slovacia.

în stare de fuziune. După aceasta, unealta era adusă prin forjare la forma dorită (Charles 1970). Topoarele-teslă din Vechea Europă erau unelte folosite la prelucrarea lemnului şi nu securi de luptă sau simboluri ale unei puteri divine, aşa cum sînt cunoscute în cultura proto-indo-europeană şi în cea indo-europeană istorică.

Tehnologia de prelucrare a cuprului a apărut încă din mileniul al VII-lea în Anatolia, la Çayönu, în sud-estul Turciei (această aşezare a fost datată prin analiza cu radio-carbon la 6900 î.e.n.) şi la Çatal Hüyük, în centrul Anatoliei, în jurul anului 6000 î.e.n.

Din cauza numărului redus de obiecte din cupru în zona de contact — Cicladele şi litoralul

47 grecesc — este improbabil ca metalurgia cuprului din Vechea Europă să provină din Anatolia. În stadiul actual al cercetărilor se admite ipoteza unei dezvoltări autonome.

Centrul caucazian al metalurgiei bronzului

Regiunea transcaucaziană (fig. 43) conține mai mult de 300 de surse de minereu de cupru și a fost centrul metalurgiei bronzului. Aici s-au găsit cele mai vechi aliaje artificiale de cupru și arsenic. Pumnale mici romboidale și sule cu secțiune transversală de formă dreptunghiulară au fost descoperite în așezarea Kül-Tepe I, aproape de de Nakicevan, în sudul lacului Sevan din Azerbaidjan; acest strat Kül-Tepe I este sincron culturii Halafa din Mesopotamia (Kușnareva-Ciubinișvili 1970: 39, 50). Datarea cu radio-carbon pentru acest strat indică: 5770 ± 90 B.P., 3820± 90 Î.E.N. (LE 477). Datările calibrate indică mijlocul mileniului al V-lea î.e.n. Cîteva așezări contemporane din Armenia (Tekhut) și din Azerbaidjan (Geoi Tepe lîngă lacul Urmia) au furnizat un număr mic de sule, dălți, cuțite, pumnale și mărgele. În urma analizării obiectelor din metal de la Kül-Tepe I și Tekhut s-a depistat un conținut de arsenic de pînă la 5,4% *(Id:* 55*)*. Reziduurile de cupru și ciocanele din piatră folosite la prelucrarea cuprului au fost găsite în aceste așezări împreună cu obiecte din metal (*Id:* fig. 5, 19).

Activitățile metalurgice par a se fi intensificat puternic în timpul perioadei următoare, reprezentată de Kül-Tepe II și de alte așezări. Cronologia este indicată de următoarele datări cu radiocarbon care, odată calibrate la date reale, sugerează o perioadă cuprinsă între 3700 și 3300 î.e.n. Kül-Tepe: 4880±90 B.P., 2930±90 Î.E.N. (LE 63); Amiramis-Gora: 4835±180 B.P., 2885±180 Î.E.N. (TB 4);

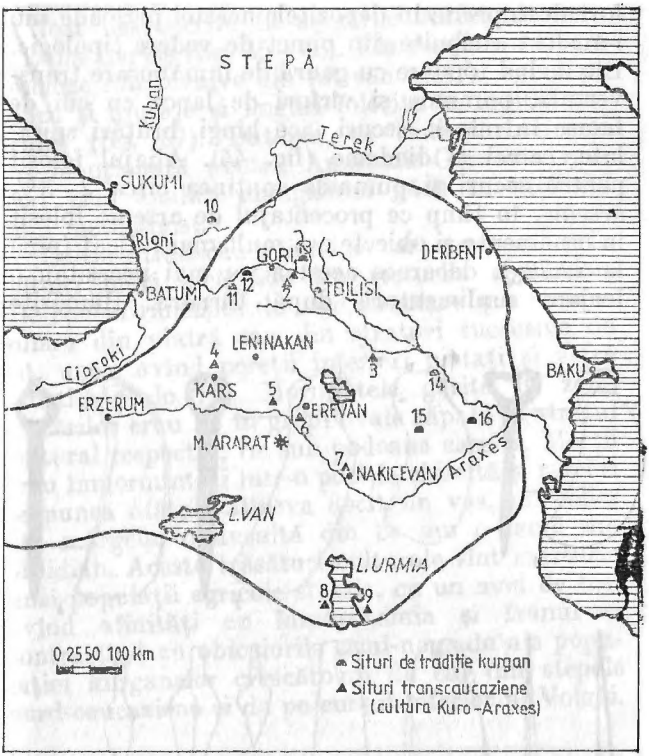

Fig. 43. Cultura caucaziană (Kuro-Araxes) din mileniile V—IV î.e.n. şi cele mai timpurii aşezări kurgan la sud de munţii Caucaz.
Cele mai importante aşezări ale culturii caucaziene: 1, 1. Cizanaant Gora; 2. Kvaţhelebi; 3. Baba-Derviş; 4. Amiramis Gora; 5. Tekhut; 6. Şengavit; 7. Kül-Tepe; 8. Geoi Tepe; 9. Ianik-Tepe. Cimitire şi aşezări kurgan: 10. Sacikere; 11. Tkiavi; 12. Beştaşeni; 13. Samgori; 14. Mingeciaur; 15. Stepanakert; 16. Uci-Tepe.

Kvaţhelebi: 4760±90 B.P., 2810±90 Î.E.N. (LE 157);
Geoi Tepe: 4524±146 B.P., 2574±146 Î.E.N. (P 199).

Această perioadă este numită „cultura Kuro-Araxes" în literatura sovietică. Aproximativ 250 de arme, unelte şi ornamente din bronz au

fost descoperite în depozitele acestei perioade sau i-au fost atribuite din punct de vedere tipologic. Ele includ topoare cu gaură de înmănușare transversală, pumnale și vîrfuri de lance cu cui de fixare în mîner, securi, ace lungi, brățări spiralate, cercei și diademe (fig. 44). Aliajul folosit pentru securi și pumnale conținea circa 2—3% arsenic, în timp ce procentajul de arsenic folosit în ornamente și obiecte era mult mai ridicat (pînă la 22,7%), deoarece acestea nu mai necesitau o forjare suplimentară după turnare. Rămășițe

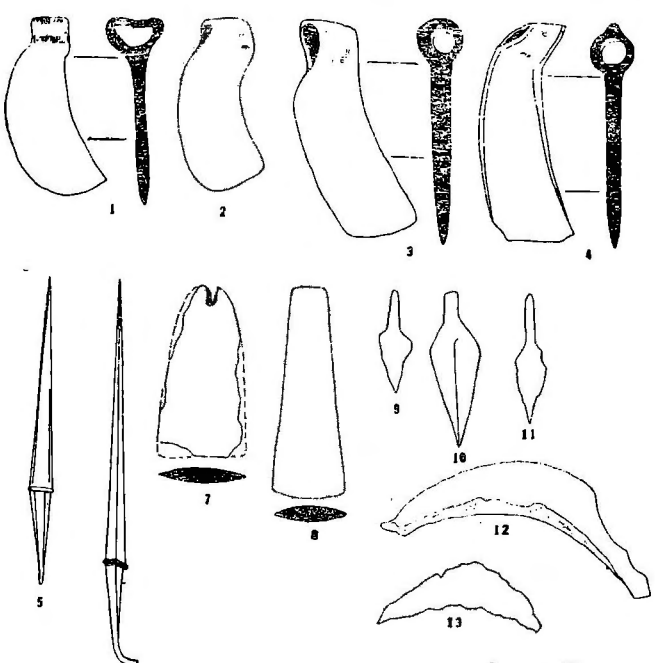

Fig. 44. Securi cu orificii pentru mîner, (1—4), securi plate (7—8), lame ascuțite pentru pumnal (9—11), sule (dreptunghiulare în secțiune 5—6) și seceri (12—13) din Transcaucazia (Kvațhelebi, Kül-Tepe, Amiramis Gora, Geoi Tepe, Elar, Tbilisi). Cultura Kuro-Araxes, perioada Kül-Tepe II. A doua jumătate a mileniului al IV-lea î.e.n.

de ateliere metalurgice și de cuptoare pentru topit au fost descoperite în așezările Amiramis-Gora și Baba-Derviș (fig. 45—46). Ele conțineau tipare deschise sau bivalve din lut sau piatră, zgură de cupru și ajutaje și linguri folosite la topitul cuprului (fig. 47). Datarea cu radio-carbon mai sus menționată pentru Amiramis-Gora s-a realizat prin analiza mangalului găsit în atelierul unui metalurgist.

Cultura transcaucaziană se caracterizează prin tell-uri mari alcătuite din resturile așezărilor. Ele conțin rămășițe de case circulare sau rectangulare din piatră sau din straturi succesive de lut, unele avînd pereții interiori pictați și vetre sofisticate de lut. Mormintele găsite în zona așezărilor erau fie în gropi ovale săpate în stratul cultural respectiv, fie sub podeaua caselor. Morții erau înmormîntați într-o poziție chircită și rareori se punea alături altceva decît un vas, un colier din mărgele, o unealtă din os sau o lamă din obsidian. Aceste trăsături culturale sînt mărturia unei populații agricole stabile, cu un mod de trai avînd afinități cu Mesopotamia și Iranul și contrastînd cu obiceiurile semi-nomade ale populației kurganelor crescătoare de cai din stepele nord-caucaziene și de pe cursul inferior al Volgăi.

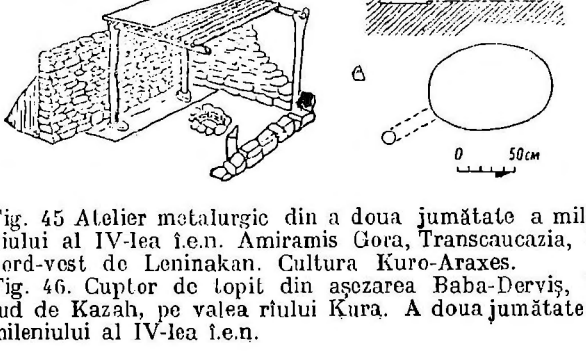

Fig. 45 Atelier metalurgic din a doua jumătate a mileniului al IV-lea î.e.n. Amiramis Gora, Transcaucazia, la nord-vest de Leninakan. Cultura Kuro-Araxes.
Fig. 46. Cuptor de topit din așezarea Baba-Derviș, la sud de Kazah, pe valea rîului Kura. A doua jumătate a mileniului al IV-lea î.e.n.

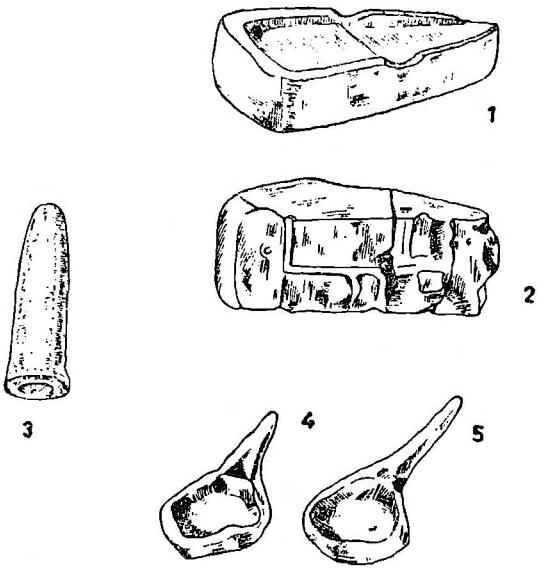

Fig. 47. Matrițe, Kül-Tepe II (1—2); duză, Baba-Derviș (3) și linguri de turnare (Chizanaant Gora (4—5) folosite în metalurgia din Transcaucazia. Cultura Kuro-Araxes, a doua jumătate a mileniului al IV-lea î.e.n.

Cultura transcaucaziană este considerată ca fiind precursoarea hurriților atestați istoric în mileniul al II-lea î.e.n. și a regatului Urartu din epoca timpurie a fierului. Din punct de vedere lingvistic, aceste populații au fost incluse în familia proto-caucaziană sau kartveliană (Djaparidze 1962).

Infiltrația kurgan (indo-europeană) la sud de Caucaz și transmiterea metalurgiei transcaucaziene spre vest

În zona de stepă de la nord de Marea Neagră nu existau minereuri de cupru. Totuși, cele mai vechi obiecte de metal descoperite în gropile

kurgan și pe înălțimile fortificate sînt similare, atît ca tipologie cît și în ceea ce privește conținutul de arsenic, artefactelor din bronz găsite în Transcaucazia (Cernîh, 1966: 58 sq. 99 sq.). Acest fapt ne conduce spre ipoteza că populațiile kurgan de călăreți ce trăiau în stepă cunoșteau tehnologia prelucrării metalelor, care exista în mileniile al V-lea și al IV-lea î.e.n. la sud de Munții Caucaz. Probabil că nu mai tîrziu de anul 3500 î.e.n. ele au învățat tehnicile metalurgice de la transcaucazieni și, curînd după aceasta, au început să exploateze minereurile din Caucaz.

Formele de unelte caracteristice pentru centrul metalurgic caucazian au fost: securea cu gaură de înmănușare transversală și teacă, pumnalul cu limbă la mîner sau lama de halebardă cu cui de fixare și sula tetraedrică cu proeminență în partea superioară (fig. 48). Tipuri similare sau derivate ale acestora au fost curînd produse la nord de Munții Caucaz, răspîndindu-se pe o mare suprafață în sudul R.S.S. Ruse, în Ucraina, în nordul Mării Egee, în întreg bazinul dunărean și, ulterior, pe tot cuprinsul cîmpiei nord-europene.

Așezări „kurgan" la sud de Munții Caucaz

Infiltrarea tehnologiei de prelucrare a metalelor în rîndul populației kurganelor trebuie să se fi datorat la început sosirii acestora în valea rîului Kura din Azerbaidjan și în Gruzia. Mormintele kurgan apăreau ca un fenomen nou pentru Transcaucazia. Prezența acestora la sud de lanțul caucazian este trădată de o serie de movile (kurgane tipice pentru stepele din bazinul Volgăi, la nord de Caucaz) în stepa Milska, aproape de Stepanakert și la Astarinsk, pe pantele muntoase din Karabah (Kușnareva și Ciubinișvili, 1970: 82—85). Una din rutele lor de răspîndire de la nord pare să fi fost de-a lungul litoralului Mării Caspice, la est de Caucaz.

Cel mai impresionant tumul este nr. 3 de la Uci-Tepe, în stepa Milska (fig. 49). Este o movilă de pămînt cu o înălțime de 17 m și un diametru

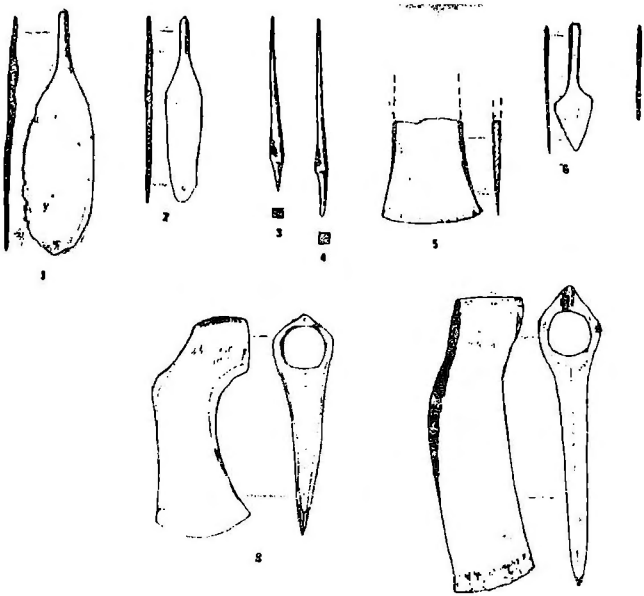

Fig. 48. Arme și unelte (derivate din prototipuri caucaziene) găsite la nord de Marea Neagră și în cîmpia Dunării. 1, 2, lame (de halebardă?); 3, 4, sule; 5, fragment dintr-o secure plată; 6, 7, lame de pumnal cu cui de fixare din stratul superior al fortăreței de la Mihailovka, Niprul inferior, Ucraina; 8, secure cu orificiu pentru mîner de la Brestovac, nordul Iugoslaviei; 9, secure cu orificiu pentru mîner de la Brațigovo, Bulgaria. Toate exemplele sînt aliaje de cupru-arsenic.

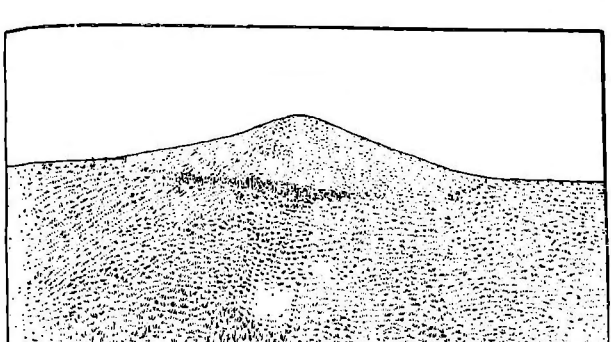

de 130 m și acoperă în interior un cairn de 2 m înălțime și 25 m în diametru. Dedesubtul acestor pietre se afla un mormînt dreptunghiular măsurînd 13,80 m/1,50 m, cu o adîncime de 2,6 m. În epoca medievală mormîntul a fost jefuit, dar, din fericire, s-au păstrat încă două rînduri de grinzi arse care acopereau groapa. De aici au fost luate mostre de lemn și cărbune de lemn, care au fost supuse analizei cu radio-carbon. Datele obținute sînt următoarele:
— o bucată de cărbune de lemn, 4830±230 B.P. sau 2887±230 Î.E.N. (LE-30);
— o bucată de lemn, 4500±120 B.P. sau 2550± 120 Î.E.N. (LE-305).
Vîrsta reală obținută prin calibrarea datărilor cu C 14 este cuprinsă între 3700 și 3400 î.e.n. [3970-3270? și 3570-3070?].

Nu există dubiu că impunătorul mormînt de la Uci-Tepe a aparținut unui conducător de vază care deținuse o putere considerabilă; construirea unui asemenea mormînt necesita un grup numeros și organizat de muncitori. Și kurganele descoperite în Gruzia aveau încăperi spațioase din lemn (Samgori, Bedeni). Un caz de înmormîntare, descoperit la Bedeni, era însoțit de obiecte din aur și argint *(Id.:* 166*)*.

Se poate presupune din cele amintite mai sus că aristocrația „kurgan" se stabilise deja în valea Kuro-Araxes la mijlocul mileniului al IV-lea î.e.n. Totuși, kurganele de la Uci-Tepe nu sînt cele mai vechi din zonă. Cele de la Stepanakert au fost considerate, prin metode de clasificare tipologică, ca aparținînd unei faze încă și mai vechi *(Id.:* 62*)*. Una din movilele de la Stepanakert, nr. 119, reprezintă un alt mormînt care se presupune că ar fi aparținut unei căpetenii puternice. O asemenea condiție socială este indicată de prezența a treizeci și șase de schelete ale unor victime, probabil sacrificate, dispuse pe o platformă rotundă de lut, deasupra gropii centrale, în mijlocul movi-

Fig. 49. Kurganul Uci-Tepe, înălțimea 17 m, stepa Milska, Azerbaidjan.

lei. Bărbatul din centrul mormîntului era echipat cu un pumnal de bronz și o ghioagă de piatră. Movila nr. 125 de la Stepanakert a dezvăluit un aranjament sacrificial similar, pentru o căpetenie echipată cu un pumnal de bronz, o ghioagă de piatră, cinci vîrfuri de săgeată din silex, un inel spiralat pentru păr dintr-o placă de aur, treizeci de lame din obsidian și un nucleu (bulgăre de silex) — (fig 50). La capul și picioarele acestui bărbat se aflau schelete de capre (Gummel 1948).

Un sat kurgan descoperit la Mingeciaur, pe malul rîului Kura, era alcătuit din patru case mici semi-subterane sub-dreptunghiulare. Acestea contrastează cu casele circulare sau amplu dreptunghiulare și construite deasupra solului din cultura transcaucaziană Casele de la Mingeciaur erau construite pe stîlpi de lemn. Pereții lor aveau circa un metru înălțime și erau acoperiți cu lemn. Podeaua era din lut și un strat de pietriș, iar în centru se aflau mai multe vetre săpate și gropi

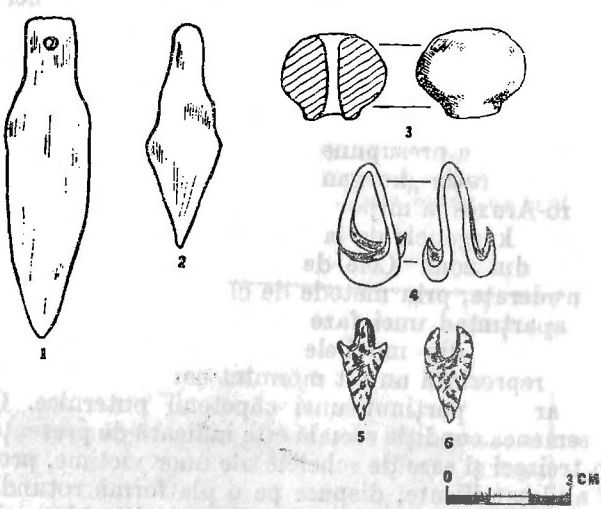

Fig. 50. 1, 2. Pumnale de bronz; 3, cap de ghioagă din piatră; 4, buclă pentru păr din foaie de aur; 5, 6, vîrfuri de săgeată din silex. Mormintele regale sau de războinici de la Stepanakert, Azerbaidjan.

de reziduuri umplute cu oase de animale și de pești (Aslanov, Vaidov și Ione 1959: 22).

În Gruzia (în zona de vest a Transcaucaziei), necropole kurgan au fost descoperite în cadrul culturii transcaucaziene în regiunile: Gori (Tkiavi), Tbilisi (Samgori), Trialeti (Paravanskoe, Ozero, Zelionîi Kurgan) și Sacikere (Koreti, Nacerkezevi, Țartis-Gora) (fig. 43). Acestea sînt contemporane cu mai multe faze ale culturii Kuro-Araxes (Kușnareva și Ciubinișvili 1970: 62).

Populația kurgan nou venită în Gruzia și Azerbaidjan avea să adopte repede tehnicile metalurgice ale transcaucazienilor. Aceste cunoștințe metalurgice le-au transmis de la sud la nord de Caucaz și de acolo către Nipru, către Europa centrală și Balcani.

Cele mai timpurii obiecte din metal de tradiție caucaziană la nord de Munții Caucaz și Marea Neagră

Înainte de jumătatea mileniului al IV-lea î.e.n. obiectele din metal sînt puțin cunoscute la nord de lanțul Munților Caucaz și de Marea Neagră. Pumnalele și securile cu gaură de înmănușare transversală erau făcute din silex și piatră tare, dar formele lor imitau evident obiectele corespunzătoare din metal din Transcaucazia. Unul dintre cele mai vechi pumnale din metal, lung de 11 cm și cu limbă la mîner a fost descoperit în așezarea Lugovo din Ceceno Ingușetia, în partea de nord-est a Caucazului. El a fost găsit alături de un schelet culcat pe spate sub un strat de pietre (Munciaev 1961: 143, fig. 17). Acest mormînt aparține probabil fazei Kurgan II (4000—3500 î.e.n.). La Petro-Svistunovo, într-o necropolă de pe malul Niprului, în regiunea pragurilor, s-a găsit un toporciocan din cupru (Bodianski 1968: fig. 3, 1). Cea mai apropiată analogie cunoscută de Bodianski este cea de la Rugudja, în zona muntoasă a Daghestanului din Caucazul de est. Nu s-a făcut

analiza spectrografică a acestei securi. În așezare s-a mai găsit un remarcabil pumnal din silex, de formă romboidală, având 9,8 cm lungime și vădit imitînd un pumnal din metal. Alte obiecte descoperite au fost: vîrfuri, securi și cuțite de silex, precum și brățări, mărgele și tuburi de colier din cupru, un recipient din alabastru pentru ars mangal, un pandantiv din cochilie de cardium *, coliere din colți de mistreț ș.a. Petro-Svistunovo aparține perioadei Kurgan II, care este sincronă cu faza finală a culturii Nipru-Doneț și cu civilizația Cucuteni (Tripolie) din Ucraina de vest. Aceasta este perioada cînd elemente ale culturii Kurgan — camere mortuare construite din lemn sau din lespezi de piatră în morminte cu puț *(shaft-graves)* ce cuprind schelete așezate pe spate cu picioarele strînse și stropite cu ocru — apar nu numai în regiunea Niprului, ci și la vest de Marea Neagră, în arealele culturilor Cucuteni, est-balcanică și chiar Tisza-Polgár ce aparțineau Vechii Europe (Gimbutas 1970: 178-9). Gropile războinicilor cuprindeau, de regulă, capete și vîrfuri triunghiulare de săgeată și de suliță confecționate din silex, topoare subțiri și ascuțite din silex (imitații ale securilor plate din bronz), capete de ghioagă sferice sau în formă de pară sau sceptre din piatră în formă de cap de cal.

În perioada următoare, Kurgan III (3500 — începutul mileniului al III-lea î.e.n.), la nord de Caucaz și în întreg arealul nord-pontic se întîlnesc frecvent pumnale, topoare late și sule confecționate din cupru-arsenic. Prezența lor este atestată în stratul II al fortăreței de la Mihailovka lîngă Herson, pe cursul inferior al Niprului.

În cursul mileniului al III-lea î.e.n., prelucrarea metalelor în zona de la nord de munții Caucaz, în văile rîurilor Kuban și Terek, s-a bazat pe zăcămintele și tradițiile transcaucaziene (Iessen 1935; Markovin 1960, 1963; Selimhanov 1960, Cernîh 1966). Mai mult, cultura Kurgan nord-caucaziană

* Moluscă cu cochilia ovală și subțire (N.T.).

a influențat masiv întreaga regiune nord-pontică pînă la Volga în nord-est și cursul mijlociu al Niprului în nord-vest. Analizele spectrografice ale obiectelor de metal din complexele mormintelor cu groapă *(pit grave)*, mormintelor catacombe și cele de pe Niprul mijlociu au arătat că acești oameni au importat metal din Caucaz și au imitat formele armelor, uneltelor și ornamentelor din metal (Cernîh 1966: 58-72).

Analiza spectrografică a obiectelor din bronz găsite în mormintele regale de la Maikop, Țarskaia (Novosvobodnaia) și Kostromskaia de pe valea rîului Kuban din Caucazul de nord-vest, excavate de N. I. Veselovski la sfîrșitul secolului al XIX-lea, a arătat că o parte din obiectele din bronz cu arsenic cuprindeau pînă la 4,4% nichel. Acest conținut ridicat de nichel nu este tipic zăcămintelor de cupru din Transcaucazia, ceea ce conduce la ideea că materialul respectiv a fost importat fie din Anatolia, fie din Orientul Apropiat (Cernîh 1965: 101). Tipologia produselor găsite în aceste comori regale sugerează legături strînse cu Anatolia centrală, Mesopotamia și Iranul (Childe 1936; Gimbutas 1956). Topoarele plate, topoarele cu gaură de înmănușare transversală, precum și pumnalele cu limbă la mîner ca acelea de la Țarskaia (Novosvobodnaia) redate în fig. 51, sînt atestate în număr mare în partea de nord-vest a Caucazului la mijlocul mileniului al III-lea î.e.n. și se crede că au fost produse în ateliere locale (Popova 1963: 43).

O altă cale de răspîndire a obiectelor din bronz din Transcaucazia trebuie să fi fost prin Anatolia centrală spre Marea Egee, așa cum indică pumnalele cu limbă la mîner (Stronach 1957: fig. 2,1). Se cunosc numai cîteva fragmente de asemenea pumnale în Anatolia de vest care pot preceda perioada Troia I: un mic fragment de pumnal găsit la Emborio, pe insula Chios (Hood 1965), și fragmente dintr-un pumnal cu o nervură mediană din stratul „calcolitic" de la Beyçesultan în Anatolia de sud-vest (Lloyd și Mellaart 1962:

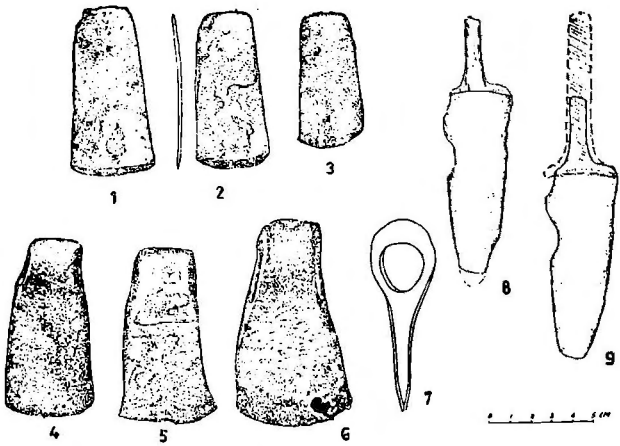

Fig. 51. Securi plate (1-3), securi cu găuri pentru mîner (4-7) și pumnale (8-9) din movila (kurganul) nr. 1, casa mortuară de piatră nr. 1, Țarskaia-Novosvobodnaia, valea rîului Kuban, nord-vestul Caucazului.

281, fig. F 8, 14). Materialul disponibil din această perioadă este deocamdată mult prea limitat pentru a se putea trage concluzii. Pumnalele de la Beyçesultan și Emborio pot foarte bine proveni dinspre
48 nord-vest, prin nordul Mării Egee, din cultura Usatovo-Ezero din Bulgaria, România și vestul Ucrainei. Pumnalele din epocile ulterioare — mijlocul mileniului al III-lea și mai tîrziu — din vestul Anatoliei indică deci contacte directe cu Transcaucazia și cu Orientul Apropiat, prin Anatolia.

Pumnale și alte obiecte din bronz pe bază de arsenic și cositor în mormintele kurgan și înălțimile fortificate de la vest de Marea Neagră, în cîmpia Dunării și în nordul Mării Egee

Înainte de, sau pe la, 3 000 î.e.n. în vestul Ucrainei, Moldova și în cîmpia cursului inferior și mijlociu al Dunării au apărut pumnale, hale-

barde, sule, topoare plate și topoare cu gaură de înmănușare transversală confecționate din cupru-arsenic. Ele au fost găsite alături de securi de luptă din piatră, capete de ghioagă, inele spiralate din argint sau cupru și vîrfuri de săgeată din silex, fie în mormintele regale sau ale războinicilor, fie în înălțimi fortificate.

Pumnale în mormintele regale ale tradiției kurgan situate la nord-vest de Marea Neagră

Mormintele cu puț acoperite cu lemn, camerele cu cupolă de pietre și tumulii de pămînt sînt atestați în toate arealele amintite mai sus. Mormintele regale se deosebesc printr-un inventar de înmormîntare deosebit de bogat. Pumnale din cupru-arsenic și inele de buclă ori cercei de argint, cupru sau aur sînt atestate într-o manieră foarte asemănătoare celor găsite în amintitele morminte ale conducătorilor populației kurganelor din Azerbaidjan. Exemple edificatoare de morminte aparținînd tradiției kurganelor la nord-vest de Marea Neagră sînt cunoscute la Usatovo lîngă Odessa (două necropole) și la Sukleia lîngă Tiraspol (Passek 1949: 195 sq.; săpăturile de la Sukleia au fost efectuate de I. A. Stempkovski în anii 1896-97; la Usatovo de M.F. Boltenko în anul 1929 și de O.F. Lagodovskaia în anul 1937) (fig. 54: 10, 11).

Movilele regale erau înconjurate de ziduri de sprijin din blocuri mari de calcar galben decorate cu reliefuri sau gravuri reprezentînd cai, cerbi, cîini, oameni și /sau zei, precum și cu motive geometrice. Astfel este movila nr. 3 din necropola de la Usatovo, cu un diametru de 36 m și înălțimea de 1,2 m. Mormîntul conducătorului era în centru și avea o intrare cu trepte. Scheletul era așezat pe spate cu picioarele strînse în sus. Un pumnal de bronz placat cu argint avînd o lamă triunghiulară, o nervură mediană și limbă de fixare lată cu trei găuri pentru nituri (fig. 52)

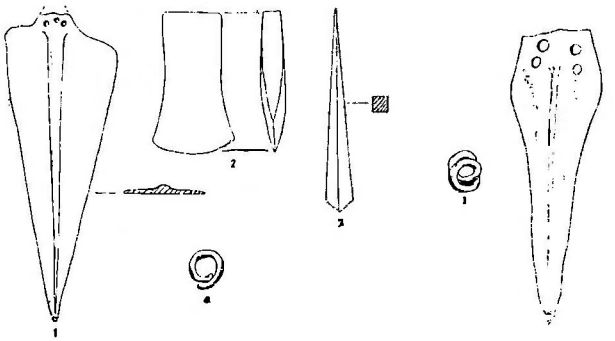

Fig. 52. 1, Pumnal de bronz placat cu argint; 2, secure plată; 3, sulă; 4, inel spiralat din cupru dintr-un mormînt regal de la Usatovo, movila nr. 3.

Fig. 53. 1, Buclă pentru păr din argint şi 2, pumnal de bronz cu patru găuri pentru nituri dintr-un mormînt kurgan regal de la Sukleia lîngă Tiraspol, vestul Ucrainei.

se afla lîngă mîna stîngă a mortului — acesta ţinuse pumnalul în mînă. Un topor plat din bronz, un vas mare împodobit cu şnurul şi o mică strachină pictată în stil cucutenian (Tripolie) se găseau la capul lui. Groapa mai conţinea o sulă de bronz cu secţiunea transversală pătrată, un inel de buclă sau cercel spiral din cupru şi un dinte mare de animal domesticit, probabil de cal. Puţul mortuar fusese acoperit cu lemn şi apoi cu un strat de lut. Deasupra se afla o movilă din pietre în formă de cupolă. Sub pietre, într-o parte a movilei regale, s-au găsit două schelete, probabil victime sacrificate. Mormîntul kurgan nr. 9 a fost construit în mod asemănător şi conţinea un mormînt cu puţ central care, totuşi, nu avea un inventar bogat. În schimb, într-o cutie de lemn depusă deasupra gropii se aflau un pumnal de bronz, un topor, o sulă şi doi dinţi de cal. Mormîntul kurgan nr. 11 era cel mai mare dintre toate. Era înconjurat de blocuri mari de calcar aşezate orizontal pe cinci rînduri. Movila din pietre în formă de cupolă, cu un diametru de 14 m, acoperea mormîntul central aflat într-un puţ adînc. Din

păcate, mormîntul a fost jefuit în antichitate. La marginea mormîntului central se afla îngropată o femeie, probabil soția conducătorului respectiv. Inventarul mormîntului acesteia includea cercei sau inele de buclă din argint, o sulă mare din bronz, coliere din mărgele de piatră neagră și de os, un vas decorat cu motive-șnur și un alt vas pictat de tip Cucuteni. Movila regală din necropola de la Sukleia era de asemeni înconjurată de un cromleh și avea o groapă centrală. Acest mormînt a dezvăluit un pumnal de bronz și o spirală de argint cu capetele îngroșate, de același tip cu cel găsit la Usatovo (fig. 53).

În necropolele de incinerație din grupul Sofievka, așa cum este cazul așezării Cervonii Hutor de pe malul Niprului lîngă Kiev, probabil dintr-o perioadă ceva mai tîrzie decît Usatovo, și Sukleia, mormintele bogate cuprindeau și pumnale, halebarde (fig. 55), spirale de cupru, securi de luptă din piatră și cuțite de silex. Pumnalele placate cu argint și spiralele de argint au aparținut, evident, numai conducătorilor importanți. Inventarul mormintelor regale rămîne același chiar în fazele tîrzii ale epocii bronzului și în diverse regiuni geografice.

Cronologia complexului Usatovo este indicată prin următoarele datări cu radio-carbon ale cărbunelui de lemn și oaselor de animale din două așezări:

Usatovo:

4330 ± 60 B.P., 2380 Î.E.N. (UCLA 1642 A) [3340-2860 î.e.n.];

Maiaki:

4400 ± 100 B.P., 2450 Î.E.N. (Bln 629) [3370-2880 î.e.n.];

4375 ± 60 B.P., 2425 Î.E.N. (UCLA 1642 b) [3360-2895 î.e.n.];

4375 ± 60 B.P., 2425 Î.E.N. (UCLA 1642 g) [3360-2895 î.e.n.];

4340 ± 65 B.P., 2390 Î.E.N. (Lab. Leningrad) [3350-2880 î.e.n.].

Date calibrate (reale): 3000—3400 î.e.n.

Au fost analizate opt obiecte de metal — pumnale, un topor plat, o daltă, o halebardă — din așezările de la Usatovo. Toate erau făcute din aliaje cu arsenic în proporție de 0,90-1,90% (Cernîh 1966: 57, nr. 387-394). Această compoziție se deosebea în mod clar de cea din așezările de tip Tripolie (Cucuteni) din vestul Ucrainei și R.S.S. Moldovenească, ce era din cupru pur (Cernîh 1966: 58). Tradiția caucaziană metalurgică trebuie să fi ajuns în această regiune o dată cu populația kurganelor. Multe din obiectele din bronz de la Usatovo au corespondente apropiate în Transcaucazia. Una dintre lamele din așeza-

Fig. 54. Necropole Kurgan, fortăreţe şi alte aşezări cu elemente ori influenţe kurgan de la nord şi vest de Marea Neagră şi în cîmpiile Dunării şi Mariţei, precum şi în zona nord-egeeană, 3500—2500 î.e.n.

1. Černin
2. Evminka
3. Sofievka
4. Krasnîi Hutor
5. Mihailovka
6. Kolodistoe
7. Serizlievka
8. Olişanka
9. Usatovo
10. Odessa
11. Sukleia
12. Krasnogorka
13. Ternovka
14. Parkany
15. Tudorovo
16. Şabalat
17. Horodiştea
18. Glăvăneştii Vechi
19. Corlăţeni
20. Suceava
21. Valea Lupului
22. Holboca
23. Folteşti
24. Stoicani
25. Brăiliţa
26. Baia Hamangia
27. Hîrşova
28. Casimcea
29. Cernavodă
30. Gubăneşti
31. Ploieşti-triaj
32. Crivăţ
33. Glina
34. Gumelniţa
35. Verbiţa
36. Pleniţa
37. Sălcuţa
38. Seaca de Cîmpie
39. Pécel
40. Budakalász
41. Nagyarpád
42. Sarvaš
43. Vučedol
44. Hisar
45. Šuplevec
46. Kriţana
47. Aghia Mamas
48. Sitagroi
49. Dikili Taş
50. Iaşa Tepe
51. Sv. Kirilovo
52. Karanovo
53. Veselinovo II
54. Ezerovo
55. Ezero (Dipsis)
56. Mihailici
57. Poliochni
58. Troia
59. Thermi

rea Veremiie, grupul Sofievka, are o paralelă cvasi-identică în Gruzia (Tavadze şi Sakvarelidze 1959: Pl. III, 1-3). Pumnalele cu limbă la mîner şi lamele de halebardă din complexul de la Usatovo nu au paralele exacte în Caucaz şi este posibil să fi fost produse locale.

Nervura mediană constituie un element de importanţă funcţională deoarece adaugă tărie lamei pumnalului. Poziţia cronologică a complexului Usatovo şi frecvenţa relativă a pumnalelor cu nervură mediană din Ucraina de vest (cf. fig. 52, 1; 53, 2; 55, 1) şi din România sugerează faptul că acestea erau prototipuri ale pumnalelor cu nervură mediană din zona Mării Egee, aşa cum sînt cunoscute din aşezarea Zygouries de lîngă Corint, în Peloponeş (Blegen 1928: 182, Pl. XX, 25) şi din aşezările Platanos şi Pyrgos din Creta (Zervos 1956: Pl. 192, 193; Junghans, Sangmeister, Schröder 1968: 9368, 9383), care au fost atribuite perioadei heladice timpurii II

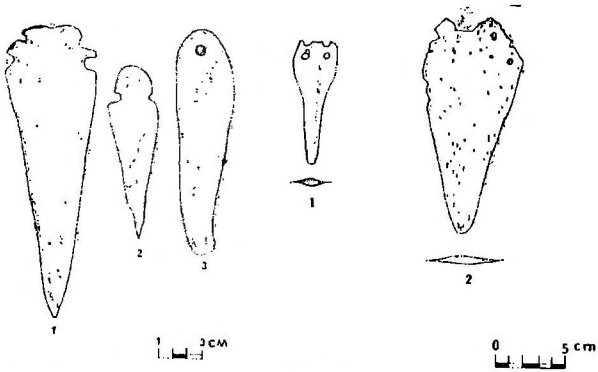

Fig. 55. 1, Pumnal; 2, halebardă; 3, lamă din mormintele de cremaţie de la Cervonîi Hutor, pe malul Niprului, lîngă Kiev.

Fig. 56. Lame din bronz pentru pumnal de la (1) Lovas, nordul Iugoslaviei (bronz-cositor) şi (2) Budakalász, Budapesta (bronz-arsenic).

şi perioadei minoice timpurii II, cca 2600-2300 î.e.n. Această inovaţie a nervurii mediane s-a răspîndit în întreaga cîmpie a Dunării (cf. fig. 57, 1) şi, de aici, spre Italia. Analiza spectrografică a arătat că pumnalele cu nervuri mediane sînt făcute dintr-un aliaj cupru-arsenic.

Acumularea de arme şi unelte pe înălţimi fortificate

Un ansamblu de înălţimi fortificate (acropole) a apărut în cîmpiile Dunării şi Mariţei, precum şi în nordul Mării Egee şi vestul Anatoliei. Acestea sînt evident înrudite în caracteristici cu înălţimile fortificate de la nordul Mării Negre, cum sînt cele de la Mihailovka şi Skela în zona cursului inferior al Niprului (Lagodovska-Şapoşkinova şi Makarevici 1962). Fortificaţiile erau amplasate pe înălţimi protejate natural, înconjurate de rîuri şi mlaştini sau în vîrful unor movile înalte — iniţial tell-uri neolitice „vechi europene". Acestea serveau drept centre tribale în maniera citade-

lelor miceniene. Obiectele din metal și ceramica rafinată indică faptul că cei mai iscusiți meșteri, inclusiv cei ai populațiilor subjugate, locuiau în fortificație.

Printre acropolele remarcabile și săpate sistematic sînt: Troia I în nord-vestul Turciei (Blegen et al. 1950-58); Mihalici, Ezero și Karanovo în cîmpia Mariței din Bulgaria centrală (săpături efectuate de V. Mikov, G. Georgiev și N. Merpert: Mikov 1948; Georgiev și Merpert 1966; Merpert 1971); Sitagroi în cîmpia rîului Drama din nordestul Greciei (Renfrew 1970); Vučedol și Sarvaš lîngă Vukovar pe Sava în nord-estul Iugoslaviei (Schmidt 1945); Nagyarpád lîngă Pécs în sudvestul Ungariei (săpături efectuate de Bandi în 1966, nepublicate); Jevišoviče în Moravia (Medunová-Benešová 1972) (fig. 54, 3: 5, 27, 29, 32, 33, 41-45, 48-59). 49

Aproape toate fortificațiile indică o locuire îndelungată; cronologia lor este stabilită prin metode stratigrafice, tipologice și datări cu C_{14}. Anii calendaristici sînt cuprinși în intervalul 3500-2300 î.e.n. (vezi Anexa 1).

Orașele „vechi europene" și vest-anatoliene, cum ar fi Poliochni în Lemnos și Thermi în Lesbos, par a fi fost transformate în citadele. Zonele lor centrale erau ocupate de clasa stăpînitoare, iar orașele erau împrejmuite de fortificații masive. Zidurile de apărare sînt identificate cu a doua perioadă de la Poliochni (Poliochni albastru), ceea ce echivalează cu începutul perioadei Troia I (Bernabó-Brea 1955; 1964), iar la Thermi cu perioada III (Lamb 1936: 24). Fortificațiile au 50
fost extinse și întărite în perioadele următoare.

În așezările amintite, precum și în orașele fortificate s-au găsit pumnale de bronz, lame de halebardă, topoare plate ascuțite, topoare cu gaură de înmănușare transversală, sule cu secțiune transversală patrulateră cu protuberanță la mijloc, dălți, securi de luptă și capete de ghioagă din pietre semiprețioase, vîrfuri de săgeată din silex. În fortificația de la Crivăț, amplasată pe

malul Argeşului în sudul României, s-au descoperit o secure cu orificiu pentru mîner, o secure plată şi o lamă de pumnal cu patru orificii pentru fixarea mînerului şi nervură mediană lată (fig. 57). Tot aici s-a găsit şi o copie miniaturală din lut a unui vehicul cu patru roţi (Berciu 1966: 529-535).

Producţia locală este dovedită şi de matriţele din lut, unele bivalve, care s-au găsit la Thermi, Troia, Poliochni, Ezero şi Sarvaš (fig. 58). La Thermi, una dintre matriţele din lut era pentru un pumnal cu nervura mediană. În turbăria de lîngă Ljubljana, în nord-vestul Iugoslaviei, s-au găsit de asemenea matriţe bivalve din lut pentru topoare cu gaură transversală şi pentru topoare plate (Muzeul de arheologie din Ljubljana).

Prezenţa bronzului pe bază de cositor s-a evidenţiat în stratul Troia I (un inel din bronz-cositor), la Thermi (un ac cu 13,10% cositor şi o brăţară din cositor pur), la Poliochni (un pumnal aparţinînd fazei albastre) şi la Sitagroi. O lamă de pumnal cu nervură mediană pronunţată, găsită

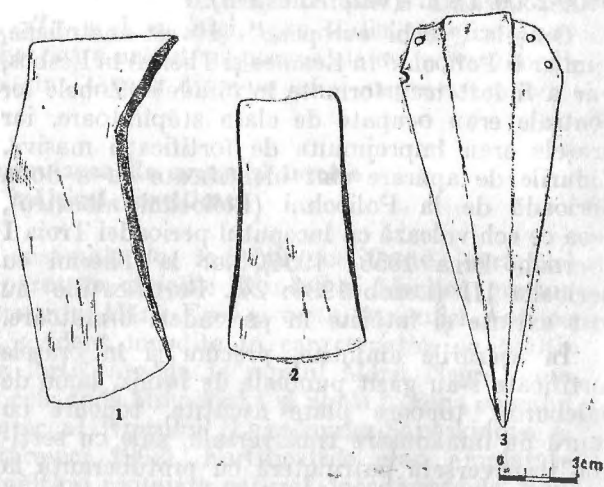

Fig. 57. 1, Secure cu gaură pentru mîner; 2, secure plată şi 3, pumnal din fortăreaţa de la Crivăţ, România, complexul Cernavodă.

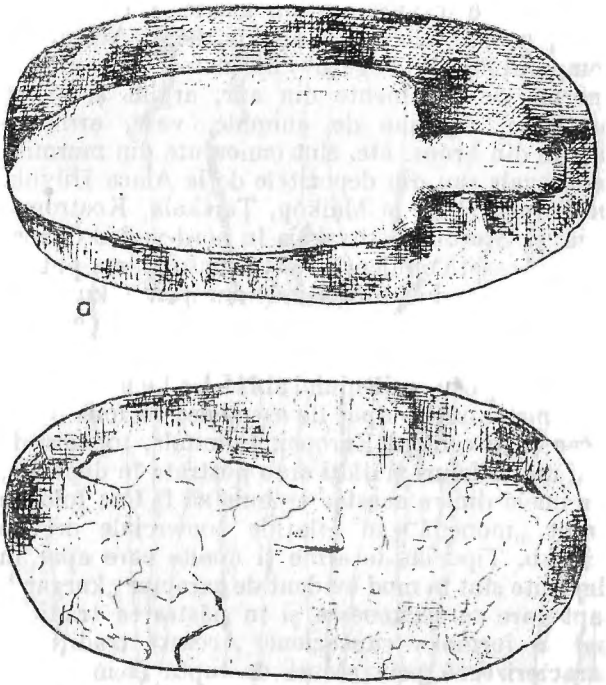

Fig. 58. (a, b) Matriță bivalvă pentru lamă de halebardă din fortăreața de la Sarvaš, nordul Iugoslaviei. 21 cm lungime. Cultura Baden.

la Lovas lîngă Zagreb, are 10% cositor (fig. 56,1), iar o lamă foarte subțire de pumnal cu patru orificii pentru nituri dintr-o necropolă tip Baden de la Budakalász lîngă Budapesta era un aliaj cu arsenic (fig. 56, 2). Necropola de la Budakalász este de asemenea cunoscută pentru modelul în lut al unui vehicul cu patru roți.

Depozite și tezaure ale epocii timpurii a bronzului, faza II

Această perioadă — mijlocul celui de-al III-lea mileniu î.e.n. — este bine cunoscută pentru numă-

rul mare de tezaure din aur găsite la Troia, faza II A, şi la Poliochni (Vano N. 643). Acumulări comparabile de bogăţii cuprinzînd o cantitate enormă de ornamente din aur, argint şi pietre preţioase, figurine de animale, vase, arme şi unelte din bronz, etc. sînt cunoscute din mormintele regale sau din depozitele de la Alaca Hüyük, în Turcia, şi de la Maikop, Ţarskaia, Kostromskaia şi Staromîşastovskaia în nord-vestul Caucazului. Această opulenţă atestă consolidarea puterii în mîinile conducătorilor indo-europeni („kurgan") care controlau resursele umane, resursele naturale şi comerţul pe teritorii întinse.

La mijlocul mileniului al III-lea î.e.n. depozite de arme şi unelte apar de asemenea în zona Mării Egee şi în centrul Europei. Pumnale, topoare de mai multe feluri şi dălţi erau păstrate în depozite, iar unele dintre acestea trebuie să fi fost folosite drept „monedă" în relaţiile comerciale ori de schimb. Tipurile de arme şi unelte care apar în depozite sînt în mod evident de caracter „kurgan", fapt care se recunoaşte şi în păstrarea tradiţională a formelor caucaziene. Această tradiţie se caracterizează prin securi de luptă (semi-ciocan cu o proeminenţă la un capăt), topoare cu tăişuri în cruce, topoare cu gaură transversală de înmănuşare, topoare plate, dălţi şi pumnale cu limbă la mîner. Cele mai elocvente exemple din nordul Mării Egee sînt depozitele de la Poliochni, „tezaurul Vano 829" (fig. 59) şi din peştera Petralona din Calcidica, la sud de Salonic (fig. 60). Toporul cu gaură transversală de înmănuşare, topoarele plate şi dălţile din depozitul de la Petralona au fost analizate spectrografic şi toate evidenţiază un conţinut de arsenic de 1,6-3,4% (Junghans, Sangmeister, Schröder 1968: 9333-9342). Depozite cu un conţinut similar nu apar la sud de Atica, dar în insula Kythnos din Ciclade s-a descoperit un depozit impresionant de aproape 7 kg. Depozitul conţinea 3 topoare plate, 3 dălţi, 3 securi de luptă şi un topor cu tăişuri în cruce (Renfrew 1972: Pl. 17). Acesta din urmă are

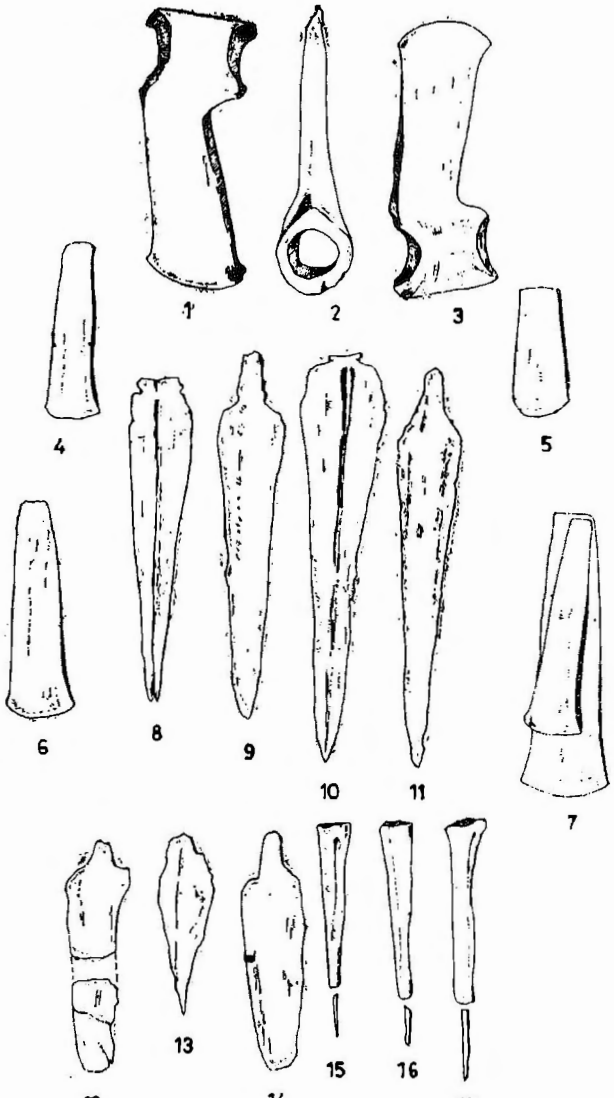

Fig. 59. Securi cu gaură pentru mîner (1—3), securi plate (4—7), lame pentru pumnal cu cui de fixare și cu nervură mediană (8—14), precum și sule cu mîner de os (15—17) de la Poliochni, Lemnos, zona nord-egeeană. Data probabilă: mijlocul mileniului al III-lea î.e.n.

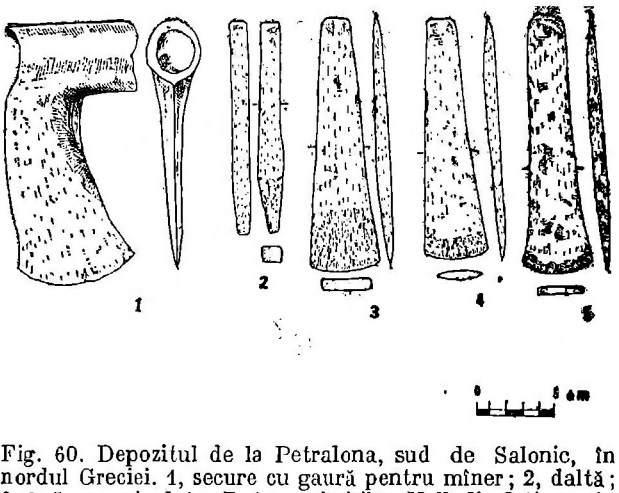

Fig. 60. Depozitul de la Petralona, sud de Salonic, în nordul Greciei. 1, secure cu gaură pentru mîner; 2, daltă; 3, 4, 5, securi plate. Data probabilă: Helladicul timpuriu II, mijlocul mileniului al III-lea î.e.n.

corespondent apropiat la Eutresis, depozitul 4, în Beoția, și în mormîntul regal de la Maikop, care indică astfel și datarea depozitului. Securile de luptă au numeroase echivalente de bronz și de piatră în cultura Maikop, la nord de lanțul munților Caucaz (cf. Vozdvijenskaia: Cernîh 1966, fig. 28, 34), la nord de Dunăre pînă în Slovacia (Novotná 1955: Pl. I, 6), precum și în cultura mormintelor-catacombă la nord de Marea Neagră. Sînt cunoscute analogii și în așa-numita fază „continentală" a complexului ceramicii decorate cu șnurul din Europa centrală, unde securile apar făcute din pietre semi-prețioase. Aceste complexe aparțin fazei Kurgan IV. Pare improbabil ca asemenea exemple, cum este depozitul de la Kythnos, să fie de origine locală, egeeană (cu alte cuvinte, „veche europeană"), așa cum consideră Renfrew (1972: 326). Uniformitatea inventarului și paralelele izbitoare cu zona ponto-caucaziană, Peninsula Balcanică și întreaga zonă dunăreană sugerează că fenomenul depozitelor nu poate fi separat de complexul de elemente aduse de popu-
51 lația indo-europeană (sau „kurgan").

Afluxul de elemente culturale cu totul noi (rituri de înmormîntare, o societate stratificată, simboluri religioase) împreună cu depozitele ori descoperirile izolate de topoare plate ascuțite, securi de luptă și pumnale din bronz în aliaj cu arsenic ori cositor au atins zona Salzburg din Elveția (grupul Mondsee), Bavaria (grupul Altheim), Boemia (Cehia), grupul Schönfeld din Germania centrală și, de-a lungul cursului superior al Dunării, zonele Nördlinger Ries și Unterfranken din Germania occidentală (Junghans et al. 1968: 26).

Apariția epocii bronzului în Italia: pumnale și halebarde din epoca timpurie a bronzului în morminte și săpate pe stînci

Apariția pumnalelor și halebardelor din bronz, alături de securi de luptă din piatră, în valea Padului, în Toscana și Campania marchează începutul epocii bronzului în Italia. Aceste arme s-au găsit în complexele culturale cunoscute sub numele de Remedello (valea Padului), Rinaldone (Toscana) și Gaudo (lîngă Salerno, în Campania), fiind total străine situației anterioare din Italia (fig. 62). Cei mai mulți arheologi numesc în mod eronat această perioadă „epoca cuprului" sau „calcolitic", atîta timp cît lamele de pumnal și de halebardă erau din bronz aliat cu arsenic. Este posibil ca noile tehnici metalurgice să fi ajuns în Italia din cîmpia Dunării, deoarece analizele spectrografice au arătat similitudini mari ale bronzurilor de la Remedello și de la Rinaldone cu acelea de la Vučedol, Ljubljana — în nord-vestul Iugoslaviei — și cu grupurile Mondsee și Altheim de pe cursul superior al Dunării (Junghans, Sangmeister și Schröder 1960: 69; 1968: 163).

Remedello, numit astfel după o necropolă de lîngă Brescia pe valea Padului, este numele generic al unui ansamblu de necropole (Colini 1901). Scheletele chircite din mormintele cu groapă erau

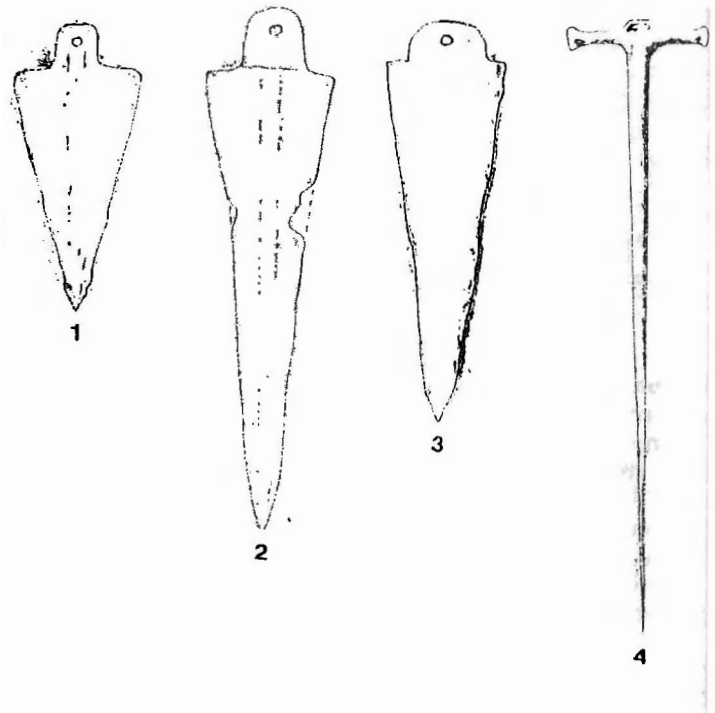

Fig. 61. Pumnale de bronz (1—3) şi un ac de argint (4) din necropola Remedello lîngă Brescia, nordul Italiei.

însoţite de pumnale cu limbă la mîner, pumnale triunghiulare cu nervură mediană, limbă de fixare şi un nit, de topoare plate, sule cu secţiune pătrată, vîrfuri de săgeată din silex şi lame de halebardă în formă de frunză, capete de ghioagă din piatră şi, într-un singur caz, un ac de argint de tip caucazian cu capătul în formă de cîrjă (fig. 61). Populaţia Remedello s-a răspîndit apoi spre partea de vest a Italiei. Aşezările de tip Remedello de la Vecchiano lîngă Lucca, unde s-au găsit vîrfuri de săgeată şi un pumnal, ambele cu limbă de înmă-

Fig. 62. Italia la începutul epocii bronzului cu cele trei grupuri culturale principale: Remedello, Rinaldone şi Gaudo.

nuşare, şi de la Montebradone lîngă Volterra, unde s-au găsit patru pumnale de tip Remedello, sînt arii de legătură între valea Padului şi Toscana. Dezvoltarea metalurgiei în Toscana a fost sprijinită în mod cert de sursele de minereu de la Collina Metallifere şi de la Monte Amiata (Trump 1966: 70 sq.).

Obiectele de tip Rinaldone provin numai din morminte, fie din morminte cu groapă cum este cazul la Remedello, fie din peşteri naturale şi ciste din piatră. În cazuri excepţionale, mormintele sînt reprezentate de încăperi tăiate în stîncă şi astupate cu o lespede. Un exemplu reprezentativ de înmormîntare cu caracteristici

„kurgan" este „mormîntul văduvei" de pe malul rîului Fiora la Ponte San Pietro în Toscana (fig. 63). Asemenea morminte pot reprezenta o formă de *suttee**, deoarece craniul unei femei tinere poartă urme clare de lovituri. Bărbatul decedat era bogat împodobit pentru viața de apoi: un vas globular și o farfurie adîncă au fost puse deasupra capului său, o secure lustruită de luptă cu o proeminență la un capăt precum și vîrfuri de săgeată din silex au fost depuse sub cap, iar la umeri se aflau un pumnal de bronz cu trei orificii pentru nituri în limba de fixare și cu nervură mediană, o bucată de gresie pentru ascuțit și o sulă. Sub spatele mortului se aflau 12 vîrfuri de săgeată așezate între un topor plat de bronz și un obiect confecționat din corn de cerb. În

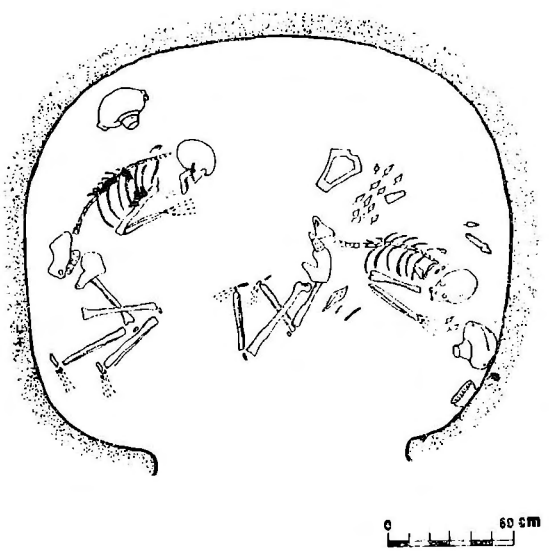

Fig. 63. Mormîntul văduvei, Ponte San Pietro. Grupul Rinaldone, Toscana.

* Termen indian ce desemnează o văduvă care este arsă pe rugul soțului decedat; prin extensie, sacrificiul văduvei la moartea soțului. Originea cuvîntului este sanscrită: *sati* „soție credincioasă" (N.T.).

alte morminte de tip Rinaldone, resturile de cai și de cîini sacrificați indică tot practici „kurgan". Cel mai uzual tip de mărgele găsit în inventarele de mormînt era făcut din incisivi de lup sau de cîine.

Un al treilea grup înrudit și-a avut centrul în Campania. Este numit Gaudo, după o necropolă cu morminte compartimentate de la Paestum, în provincia Salerno. Necropola de la Gaudo precum și altele aflate la Buccino și la Mirabelle Eclano lîngă Salerno includ morminte cu nișă boltită ca un cuptor și puț vertical. Inventarul de mormînt este asemănător celor descoperite la Remedello și la Rinaldone, fiind reprezentat de pumnale de bronz și silex, vîrfuri de săgeată din silex, recipiente globulare, străchini și *askoi* (vase în formă de burdufuri).

Un exemplu tipic poate fi mormîntul cu nișă în formă de cuptor de la Mirabelle Eclano cu intrarea printr-un puț vertical. Mormîntul era ocupat de scheletul unui singur bărbat și conținea: trei lame de pumnal, un topor, 41 vîrfuri de săgeată cu limbă de înmănușare din silex, două lame lungi din silex, microlite, un sceptru de os, șase recipiente mari și un schelet de cîine (Holloway 1973: 14).

S-au obținut datări cu C_{14} pentru epoca timpurie a bronzului din Italia pe baza materialului din cîteva așezări, după cum urmează:

Mormintele de la Buccino lîngă Salerno: 2580-1970 Î.E.N., în medie 2300 Î.E.N. (Holloway 1972)

Grotta Piccioni:
2356 ± 105 Î.E.N., real: 2900 î.e.n. (Pi 50)

Grotta Romita di Asciano:
2298 ± 115 Î.E.N., real: 2800 î.e.n. (ZPI 100).

Datele reale sînt cuprinse între 3400 și 2900 î.e.n.

Analogiile dintre lamele de pumnal de la Remedello și cele descoperite la Byblos, la nord de Beirut, în Liban (fig. 64), i-a făcut pe arheologi să creadă că prototipul pumnalelor din Italia trebuie să aibă o origine est-mediteraneană ori cel puțin egeeană (Colini 1901; Barfield 1969).

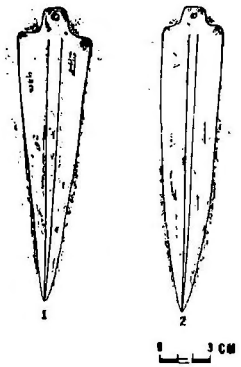

Fig. 64. Pumnale de la Remedello (1) și de la Byblos (2).

Cu toate acestea, contextul în care s-au găsit pumnalele din așa-numitele „morminte eneolitice" de la Byblos și din Italia sugerează o înrudire mai strînsă decît cea pur comercială. În ambele zone s-au găsit morminte cu puț adînci și echipament de luptă. În gropile de la Byblos s-au găsit capete de ghioagă sferice și în formă de pară, securi de luptă și vîrfuri de săgeată (Dunand 1937-1939, I: 434-449) aproape identice acelora găsite în așezările de tip Gaudo și Rinaldone. Lame de pumnal foarte asemănătoare, cu trei orificii pentru nituire, s-au găsit în Sardinia, Bulgaria și zona est-mediteraneană (fig. 65). Mai

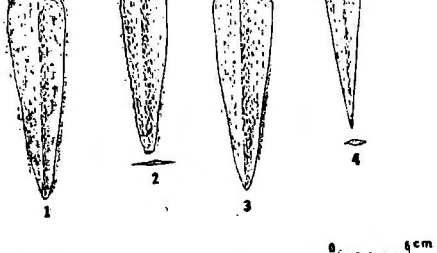

Fig. 65. Lame de pumnal cu trei găuri pentru nituri: 1, Byblos; 2, Sardinia; 3, Castiglione del Lago, valea Padului; 4, Arciar, Bulgaria.

mult chiar, sînt semnalate morminte cu puț și nișe în formă de cuptor, în întreaga zonă de coastă a Palestinei. Descoperiri analoage s-au făcut la Bāb-edh-Dhra, pe malul estic al Mării Moarte (Lapp 1968). În aceste locuri, răspîndirea mormintelor cu puț de mari dimensiuni contrastează puternic cu precedentele practici locale de înmormîntare, ceea ce s-a interpretat a fi fost rezultatul unor mutații etnice: cultura locală Ghassuli a fost înlocuită datorită noilor veniți. Conform ipotezei lui Lapp, această ruptură culturală s-a produs în secolul al 32-lea î.e.n. Noii veniți trebuie să fi fost de origine indo-europeană (kurgan), ei atingînd coastele de est ale Mediteranei probabil pe mare.

Paralele izbitoare cu pumnalele din Italia se constată în Creta. Branigan a studiat trei lame de pumnal din argint cu nervură mediană pronunțată și lamă dreaptă, găsite în mormintele de la Agios Onouphrios și Koumasa (fig. 66). Dimensiunile, sistemul de nituire și profilurile sugerează că ele nu aparțin tradiției egeene și minoice de prelucrare a metalelor, ci că provin de pe teritoriul Italiei. Mai precis, se apreciază că au fost aduse în Creta din Toscana sau din

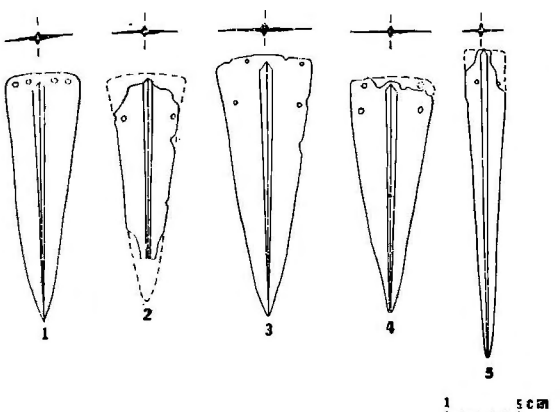

Fig. 66. Pumnale de la Remedello (1), Agios Onouphrios (2) și Koumasa (3—5).

Valea Padului (Branigan 1971: 48-51). Lame de pumnal aproape identice, găsite în valea rîului Pad, sînt cunoscute ca „tipul Villafranca" (Ghislanzoni 1932). Datarea lamelor cretane este în Minoicul timpuriu I sau II, mai probabil Minoicul timpuriu II (Branigan 1971: 52). Practicarea navigației peste Marea Adriatică și Mediterana este confirmată, o dată în plus, de prezența motivelor minoice (vase în formă de porumbel cu o secure dublă, coarne votive) pe ceramica din citadela Vučedol, în nord-vestul Iugoslaviei (Schmidt 1945; Gimbutas 1970: 184).

Analogii apropiate pumnalelor și halebardelor de tip Remedello au fost descoperite la nord de Alpi în zona Neuchâtel, din Elveția. Se cunosc cel puțin două așezări unde s-au găsit pumnale cu cui de fixare și pumnale triunghiulare cu patru orificii de nituire — „tipul Villafranca". Acestea se află la Vinelz și la St. Blaise, ambele în grupul Auvernier, înrudit cu complexul ceramicii împodobite cu șnurul din Europa centrală (fig. 67).

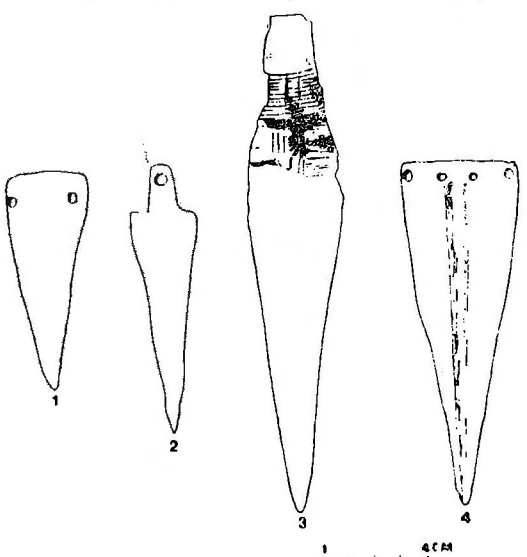

Fig. 67. Lamă de halebardă (1) și pumnale (2—4) de la St. Blaise, Neuchâtel, Elveția.

Nivelul Auvernier din așezarea inundată de pe malul lacului Geneva a fost datat cu C_{14} și corectare prin inelele copacilor la 2450 î.e.n. (Suess și Strahm, *Antiquity*, iunie 1970).

Lamele de pumnal de tip Remedello, Rinaldone și Gaudo au fost analizate spectrografic și s-a constatat că sînt confecționate dintr-un aliaj în principal pe bază de arsenic. Cîteva lame de pumnal din mormintele de la Buccino au fost analizate prin metoda spectroscopică de emisie, găsindu-se un conținut de arsenic de 5% (Grossman 1973: 16). Într-un studiu privitor la grupele de metal folosite în epoca timpurie a bronzului (efectuat de Junghans, Sangmeister și Schröder), pumnalele din Italia sînt clasate drept „grupul C 3".

Pumnale, halebarde și securi săpate pe stînci și stele

Reprezentările rupestre de pumnale, halebarde și topoare sînt relevante pentru scopurile prezentului studiu, deoarece ele reprezintă același tip de arme ca cele descoperite în morminte. În aceste cazuri, armele sînt redate cu mînere, adică în întregul lor. Există multe atare exemple la Valcamonica, Valtellina, Alto Adige, în văile Alpilor italieni, precum și la Valais în vestul Elveției (fig. 68-71). Pumnalele gravate pe stîncă și reproduse aici sînt de tip Remedello, cîteva avînd nervură mediană; lamele sînt triunghiulare. În clasificarea făcută de Anati gravurilor de la Valcamonica, acestea aparțin perioadei II-III (Anati 1972: 24-25).

Reprezentările de arme de pe stîncile și stelele din zona Alpilor au paralele în Crimeea, Ucraina și România, în perioadele Kurgan III și IV, adică prima jumătate și mijlocul mileniului al III-lea î.e.n. (Häusler 1966; Telegin 1971). Gravurile rupestre descoperite în sudul Suediei includ și ele reprezentări de arme dar majoritatea provin dintr-o fază mai tîrzie a epocii bronzului.

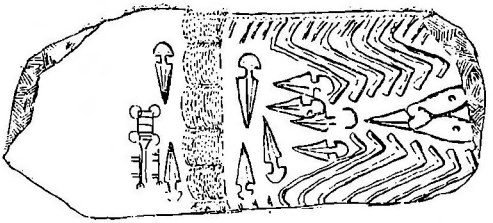

Fig. 68. Stelă antropomorfă de la Lagundo, Alto Adige, gravată cu pumnale, securi (sau halebarde), o cingătoare şi un vehicul cu patru roţi.

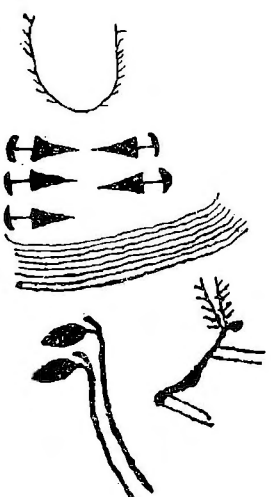

Fig. 69. O compoziţie cu pumnale, halebarde, o cingătoare, coliere şi un cerb gravate pe o stîncă la Dur Pini, Paspardo, Valcamonica.

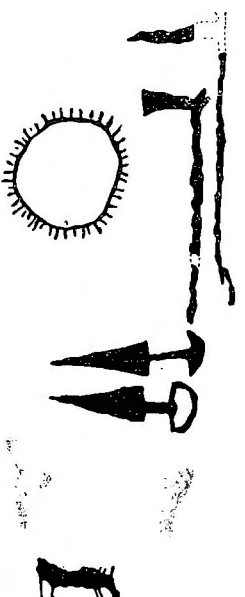

Fig. 70. O compoziţie cu arme, soarele şi un cal pe o stîncă la Cemmo, Capo di Ponte, Valcamonica.

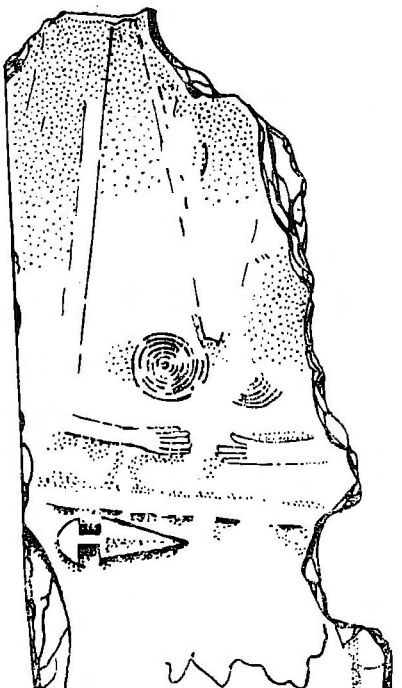

Fig. 71 Stelă de la Sion, Petit-Chasseur (Elveția), cu reprezentări de brațe, un colier cu o podoabă dublu spiralată, o cingătoare și un pumnal.

Compozițiile săpate pe stele de piatră sau pe stînci reprezintă cele mai timpurii imagini ale zeilor indo-europeni ai războiului. Unele figuri sînt semi-antropomorfe, cu capete și brațe, dar majoritatea o formează imaginile abstracte în care zeul este redat prin armele sale sau prin arme alături de o centură, un colier, podoabe dublu-spiralate și animalul divin — un cal ori un cerb. În cîteva dintre reprezentări, soarele sau coarnele de cerb apar acolo unde ar trebui să fie capul zeului (fig. 69). În altele, brațele zeului sînt redate ca halebarde sau ca topoare cu cozi lungi (fig. 68). Unul, trei, șapte sau nouă pumnale

sînt plasate în centrul compoziției, cel mai adesea deasupra sau dedesubtul centurii.

Gravurile rupestre sînt mărturia faptului că armei i s-a dat o importanță deosebită din cele mai vechi timpuri ale producerii ei. Armele reprezentau evident funcțiile și puterea zeului și erau venerate ca reprezentări ale zeului însuși. Caracterul sacru al armei este bine atestat în toate religiile indo-europene. De la Herodot știm că sciții aduceau sacrificii pumnalului lor sacru, Akenakes.

Nu se cunosc nici un fel de gravuri sau imagini ale unor zeități purtătoare de arme în neoliticul zonei Alpilor.

Pumnale de bronz în mormintele „kurgan" din Grecia

Începutul Helladicului timpuriu II din Grecia este marcat de apariția pumnalelor de bronz și a mormintelor avînd caracteristici „kurgan" (fig. 73). Cea mai timpurie necropolă cu tumuli se află la Steno în cîmpia Nidhri pe insula Leukas, în largul

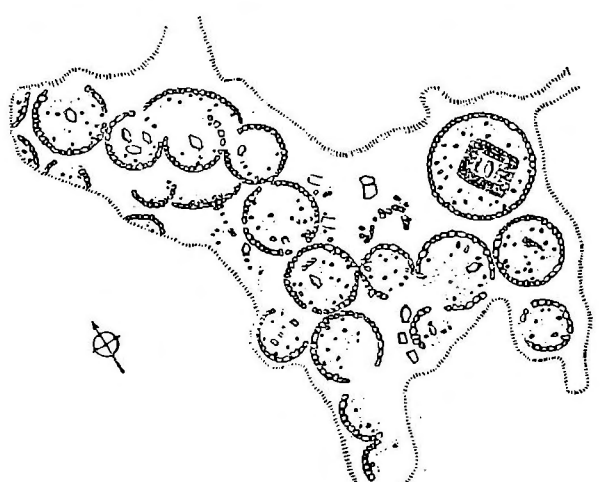

Fig. 72. Planul unei necropole de kurgane de la Steno, în lunca rîului Nidhri, Leukas.

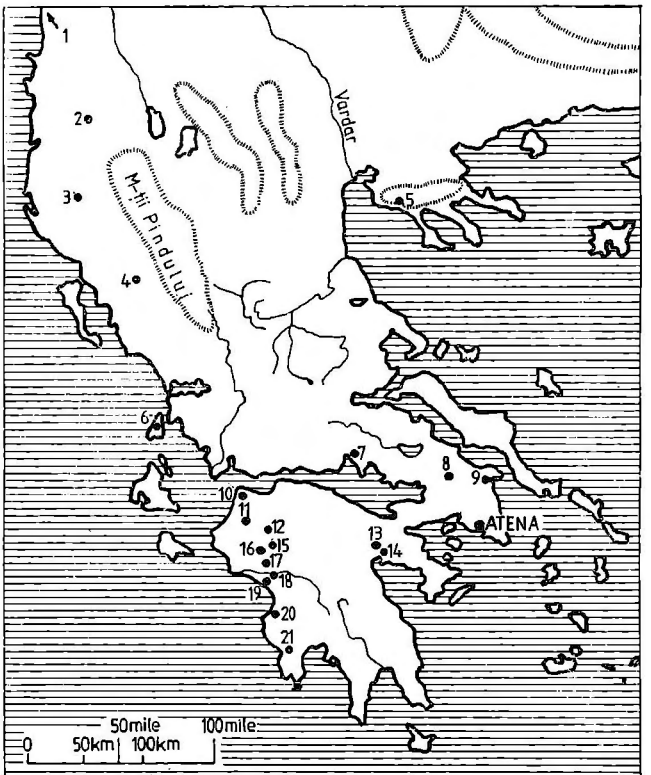

Fig. 73. Aşezări (necropole kurgan şi înălţimi fortificate) şi depozite kurgan în Albania şi Grecia aparţinînd Helladicului timpuriu II pînă în perioada Helladică mijlocie. 1, Mala Gruda; 2, Pazhok; 3, Vajzë, 4, Vodhinë; 5, peştera Petralona; 6, Steno, insula Leukas; 7, Kirrha; 8, Teba; 9, Marathon; 10, Araxos-Kastro Kalogrias; 11, Elis; 12, Armatova; 13, Mykenai (Micene); 14, Berbati; 15, Magyra; 16, Drouva (Kaphania); 17, Olympia; 18, Makrysia; 19, Kleioi (lîngă Samikos); 20, Peristeria; 21, Volimidia.

coastei de vest a Greciei. În această necropolă s-au găsit 33 de tumuli de mărimi diferite, iar cîţiva au fost deschişi de Dörpfeld (1927). Movilele mai mari cuprindeau camere mortuare săpate în

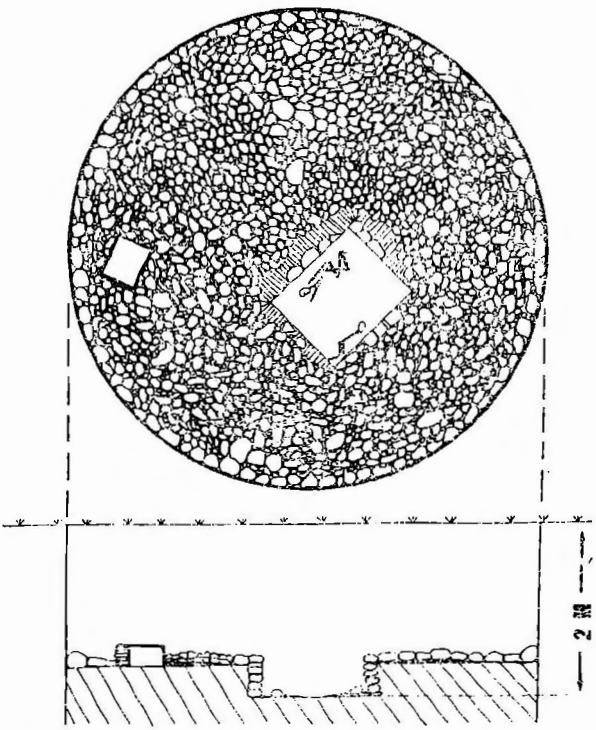

Fig. 74. Planul şi secţiunea unui tumul regal cu un mormînt dreptunghiular mare în care au fost îngropaţi un bărbat şi o femeie. Groapa R-26, Steno, Leukas.

teren virgin; acestea erau acoperite şi delimitate de pereţi din piatră. Alţi tumuli cuprindeau morminte în *pithoi* plasate în mici gropi. Morţii erau incineraţi, deşi adesea incomplet. Tumulii aveau de regulă împrejmuiri din piatră (fig. 72). Cel mai mare tumul, mormîntul R-26, acoperea o încăpere conţinînd scheletele unui bărbat şi al unei femei, ultima fiind probabil sacrificată tip *suttee* (fig. 74). Camera era săpată sub o platformă circulară de pietre. Întregul tumul avea un perete susţinător din piatră. Războinicul ori căpetenia din tumul (groapa R-17 A) a fost înmormîntată cu pumnale de bronz avînd nervură mediană

și patru orificii pentru nituire (fig. 75: 2, 3). De asemenea, inventarul a dezvăluit și o teacă de aur pentru mînerul pumnalului (fig. 75: 1). Tumulii de la Steno sînt datați prin existența unor vase specifice numite „sosiere", tipice pentru Helladicul timpuriu II. Acestea sugerează o plasare în timp pe la mijlocul mileniului al III-lea î.e.n. pentru mormintele regale de la Steno. Analogii strînse cu mormintele și cu tipurile de pumnal de la Steno s-au constatat în Muntenegru, în vestul Iugoslaviei, unde la Mala Gruda, lîngă Tivat, a fost descoperit un mare tumul regal. Mormîntul său central, asemănător unui imens sicriu de piatră, conținea o lamă de pumnal din aur și o secure de argint cu un orificiu tubular de înmănușare (Jovanovič 1972). Acest mormînt regal este datat pe la mijlocul mileniului al III-lea î.e.n. pe baza comparațiilor tipologice cu obiectele găsite în fortăreața de la Vučedol și în turbăria de la Ljubljana din nord-vestul Iugoslaviei, ceea ce duce la ideea că mormîntul regal de la Mala Gruda este contemporan cu, ori mai timpuriu decît, mormintele regale de la Steno.

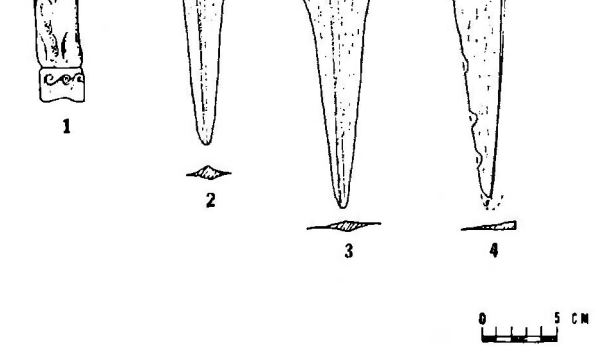

Fig. 75. 1, Mîner din foaie de aur pentru pumnal; 2, 3, 4, lame de pumnal din mormîntul R 17A de la Steno, Leukas. Helladicul timpuriu II.

Alte analogii se găsesc în Albania, unde s-au făcut săpături în cîteva necropole kurgan din localitățile Pazhok, Vodhinë și Vajzë (Hammond 1967). Cei mai timpurii tumuli de pe teritoriul Albaniei datează probabil de la jumătatea mileniului al
52 III-lea î.e.n. (Helladicul timpuriu II), deși cei mai mulți tumuli analizați aparțin perioadei helladice mijlocii.

În vestul și nordul Peloponesului și în Atica s-au descoperit cîțiva tumuli incluzînd și morminte de tip „kurgan" (Schachermeyr 1971: 404-417). Exemple remarcabile sînt cele de la Volimidia lîngă Chora, la nord de Pylos (săpături efectuate de Marinatos în anul 1964). Unul din morminte se afla în interiorul unei încăperi căptușite cu piatră și conținea patru pumnale de bronz, 42 vîrfuri de săgeată din silex și 24 de vase, dintre care cîteva serveau drept recipiente pentru ars mangal. Movile din piatră împrejmuite cu pietre se găsesc în fortificația pe înălțime de la Olympia, ale cărei începuturi se pot plasa în perioada helladică timpurie. Alte kurgane sînt cunoscute la Kleidi lîngă Samikos, Koukirikos la vest de Peristeria, Magira, Chledoni în Elis, Armatova pe valea cursului superior al rîului Peneios — toate aflate în nord-vestul Peloponesului. Cei mai interesanți și sistematic săpați tumuli din Atica sînt cei de la Marathon, la nord de Atena, datați către perioada helladică mijlocie (Marinatos 1973).

Începuturile epocii bronzului în Grecia sînt sincrone cu infiltrarea indo-europenilor iar studiile tipologice plasează aceste evenimente în perioada helladică timpurie II. Direcțiile de incursiune pot fi depistate: una dinspre vestul Iugoslaviei și Albaniei de-a lungul coastei Adriaticii pînă în Epir, vestul Peloponesului și Atica; o alta, dinspre nordul Mării Egee și Macedonia spre Thessalia și Beoția. Distrugerea așezării Lerna din estul Peloponesului la sfîrșitul Helladicului timpuriu II marchează sfîrșitul Vechii Civilizații Europene urbane de pe continent.

În perioada 5500-3500 î.e.n., metalurgia cuprului este atestată în Vechea Europă (pre-indo-europeană), în cadrul civilizațiilor Starčevo-Criș, Vinča-Turdaș, Butmir, Lengyel, Tisa, Tiszapolgár, est-balcanică și Cucuteni (Tripolie). Era așadar o metalurgie a cuprului, nu a bronzului.

Aliaje cu arsenic și cositor realizate intenționat apar în Transcaucazia în cursul mileniului al V-lea î.e.n.; această nouă tehnică a fost transmisă către Europa de populația „kurgan" (indo-europeană) la sfîrșitul mileniului al IV-lea î.e.n. Reiese deci că metalurgia bronzului nu a fost un rezultat al experienței și deprinderilor metalurgice „vechi europene".

Vehicule (atestate prin copiile în lut ale carelor cu patru roți) și oase de cai domesticiți apar aproximativ simultan cu arme și alte elemente de cultură specific „kurgan", în special morminte cu puț ce cuprind urme de camere mortuare ale clasei conducătoare, cu inventar de război, citadele și un ansamblu tipic indo-european de simboluri religioase și imagini ale divinităților. Extraordinara mobilitate și armele înfricoșătoare ale acestor nou-veniți în Europa au schimbat cursul istoriei europene și au accelerat progresul în domeniul metalurgiei și comerțului.

Din perioada Kurgan II există numai cîteva obiecte din bronz atestate la nord de munții Caucaz și de Marea Neagră. În timpul perioadei Kurgan III (3500 — începutul mileniului al III-lea î.e.n.) activitățile metalurgice sînt evidențiate în zona nord-pontică și la vest de Marea Neagră. Practica de a alia cuprul cu arsenic și uneori cu cositor a fost cunoscută în cîmpiile și luncile din vestul Ucrainei și Moldova (grupul Usatovo), în cîmpiile Dunării și Mariței (complexul Cernavodă-Ezero-Baden) și în Italia (grupurile Remedello, Rinaldone și Gaudo). Ulterior, în cursul perioadei Kurgan IV, la mijlocul și în a doua jumătate a mileniului al III-lea, cunoștințele privind metalurgia bronzului s-au răspîndit pe o mare întin-

dere a Europei centrale (complexele Mondsee, Altheim, Schönfeld și ceramica decorată cu șnurul timpurie) și în Grecia (Helladicul timpuriu II). Noua tehnică precum și armele și uneltele de origine ultimă caucaziană au apărut în Europa centrală și în Grecia nu ca obiecte izolate, ci fie în mormintele războinicilor, fie în depozite de caracter kurgan.

53 Asemănări izbitoare în ceea ce privește pumnalele și alte elemente de civilizație din zona Dunării, Italia, Sardinia, Creta și coasta de est a Mediteranei sugerează navigația sau incursiunile pe mare ale războinicilor indo-europeni, în prima jumătate și la mijlocul mileniului al III-lea î.e.n.

Numai o populație de mare mobilitate putea impulsiona apariția rapidă și pe o mare întindere a cunoștințelor de metalurgie. Nici „vechii europeni", nici transcaucazienii nu și-au răspîndit obiectele de metal prea departe de propriile lor teritorii.

Anexe

A. DATĂRI CU C_{14} PENTRU EZERO I — EPOCA TIMPURIE A BRONZULUI

Lab. nr.	Datare cu C_{14}	Dată reală corectată
Bln 428	2310 Î.E.N.	2950 î.e.n. [3340—2645 î.e.n.]
427	2415	3000 [3365—2865]
421	2385	2980 [3360—2680]
422	2360	2970 [3355—2665]
423	2490	3390 [3480—2895]
424	2625	3400 [3645—3025]
522	2505	3380 [3640—2900]
526	2185	2940 [3015—2415]
523	2450	3210 [3370—2880]
524	2510	3380 [3490—2900]
525	2330	2960 [3350—2650]
527	2440	3310 [3370—2875]

(și alte cinci datări indicînd aceeași perioadă)

B. DATĂRI CU C_{14} DE LA SITAGROI, FAZELE IV/V—EPOCA TIMPURIE A BRONZULUI

Lab. nr.	Datare cu C_{14})	Dată reală corectată		Faza
Bln 773	2440±100	î.E.N.3390	î.e.n [3370—2875 î.e.n.]	IV
879	2600±100	3400	[3540—2990 î.e.n.]	
878	2445±100	3380	[3370—2880 î.e.n.]	
BM 651	2382± 79	2980	[3360—2670 î.e.n.]	
650a	2413± 56	3000	[3355—2885 î.e.n.]	
Bln 880	2560±100	3400	[3510—2930 î.e.n.]	
782	2360±100	2970	[3355—2665 î.e.n.]	IV/Va
BM 653	1840± 78	2300		Vb
Bln 781	2135±150	2930		
780	1920±100	2400		
876	2015±100	2700		
877	2220±100	2840		Va
BM 652	1853±59	2300		

Referințe

ANATI, EMMANUEL
1972 *I pugnali nell'arte rupestre e nelle statue-stele dell' Italia settentrionale*, „Archivi", 4 (Capo di Ponte)

ANGELOV, N.
1959 *Zlatnoto sukroviscе ot Hotnița*, „Archeologia" (Sofia), 1, p. 38—46

ASLANOV, I. G.; R. M. VAIDOV; G. I. IONE
1959 *Drevnii Mingeciaur*, Baku

BARFIELD, LAWRENCE H.
1969 *Two Italian Halberds and the Question of the Earliest European Halberds*, „Origini", 3, p. 67—82.
1971 *Northern Italy before Rome*, Londra, Thames & Hudson

BERCIU, D.
1966 *Rezultatele primelor săpături de la Crivăț*, „Studii și cercetări de istorie veche", 17, 3, p. 327

BERNABÓ-BREA, L. B.
1955 *A Bronze Age House at Poliochni*, „Proceedings of the Prehistoric Society", 21, p. 145—155
1964 *Poliochni I. Città preistorica nell' isola di Lemnos*, Roma

BLANCE, B.
1971 *Die Anfänge der Metallurgie auf der Iberischen Halbinsel*, „Studien zu den Anfängen der Metallurgie", 4

BLEGEN, CARL W.
1928 *Zygouries*, „American School of Classical Studies at Athens", 18

BLEGEN, C.W.; C. G. BOULTER; J. L. CASKEY; M. RANSON; J. SPERLING
1950-1958 *Troy: Excavations conducted by the University of Cincinnati 1932—38*

BODIANSKI, O. V.
1968 *Eneoliticinii mogilnik bilia s. Petro-Svistunovo*, „Arheologiia", 21, p. 117—125.
BRANIGAN, KEITH
1966 *Prehistoric Relations between Italy and the Aegean*, „Bulletino di Paletnologia Italiana", 75, p. 97—109
1969 *Early Aegean Hoards of Metalwork*, „Annual of the British School of Archaeology at Athens", 64, p. 1—13.
CHARLES, J. A.
1967 *Eorly Arsenical Bronzes — a Metallurgical View*, „American Journal of Archaeology", 71, p. 21—26
CERNÎH, E. N.
1965 *Spektralnîi analiz i izucenie drevneişei metallurgii vostocinoj Evropî*, „Arheologia i estestvennîe nauki", p. 96—110
1966 *Istoria drevneişei metallurgii vostocinoi Evropî*, Moscova
1971 *Earliest Stages of Metallurgy in Circumpontic Zone*, Paper delivered during the VIII International Congress of Pre- and Protohistoric Sciences, Belgrad
CHILDE, V. G.
1936 *The Axes from Maikop and Caucasian Metallurgy*, „Annals of Archaeology and Anthropology", XXIII, Liverpool, 113—19
COLINI, G. A.
1901 *Il sepulcreto di Remedello Sotto nel Bresciano ed il periodo eneolitico in Italia*, „Bulletino di Paletnologia Italiana"
DESHAYES, J.
1960 *Les outils de bronze de l'Indus au Danube*, Paris
DJAPARIDZE, O. M.
1955 *Rannii etap drevnei metallurgii v Gruzii*, Tbilisi
1962 *K istorii gruzinskih plemen na rannei stadii medno-bronzovoi kulturî*, Tbilisi
DÖRPFELD, W.
1927 *Alt-Ithaka*, München
DUMITRESCU, HORTENSIA
1961 *Connections between the Cucuteni-Tripolye Cultural Complex and the Neighbouring Eneolithic Cultures in the Light of the Utilization of Golden Pendants*", „Dacia", 5, p. 69—93.
DUMITRESCU, V.
1957 *Le dépôt d'objets de parure de Hăbăşeşti*, „Dacia", 1, p. 73—96.
DUNAND, MAURICE
1937—1939 *Fouilles de Byblos*, I—II, Paris
GEORGIEV, G. I.; M. JA. MERPERT
1956 *The Ezero Mound in South-East Bulgaria*, „Antiquity", XL, 33

GHISLANZONI, E.
1932 *La tomba eneolitica di Villafranca Veronese*, „Bullettino di Paletnologia Italiana", 52
GIMBUTAS, MARIJA
1956 *The Prehistory of Eastern Europe*, American School of Prehistoric Research, Peabody Museum, Harvard University, Bulletin no. 20
1970 *Proto-Indo-European Culture: The Kurgan Culture During the 5th, 4th and 3rd Millenia B.C.*, „Indo-European and Indo-Europeans", p. 155—197
1973 *The Culture of Old Europe c. 7000—3500 B.C.*, „The Journal of Indo-European Studies", 1, p. 1—20 (vezi mai sus, primul studiu)
GROSSMAN, VIRGINIA
1973 *Metallurgical Analysis of the Buccino Blades*, „The Newsletter of the Association for Field Archaeology", 1, 2, p. 15—18
GUMMEL, Ja. I.
1939 *Arheologiceskie raskopki v raionah Azerbaidjanskoi SSR*, „Izvestia Azerbaidjanskoi SSR", 3
1948 *Nekotorie pamiatniki rannebronzovoi epohi Azerbaidjana, KSIA* (Kratkie soobşenie Instituti Arheologii), 20, 15.
HAMMOND, N. G. L.
1967 *Tumulus-Burial in Albania, the Grave Circles of Mycenae, and the Indo-Europeans*, „British School at Athens", 62, p. 77—105
HÄUSLER, ALEXANDER
1964 *Innenverzierte Steinkammergräber der Krim*, „Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte", 48, p. 59—82
1966 *Anthropomorphe Stelen des Äneolithikums im nordpontischen Raum*, „Wissenschaftliche Zeitschrift Universität Halle", 25, 1, p. 29—73
HOLLOWAY, R. R.
1970 *Excavations at Buccino: 1969*, „American Journal of Archaeology", 74, p. 145—148
1973 *The Beginning of the Age of Metals in the Italian Peninsula*, „The Newsletter of the Association for Field Archaeology", 1, 2, p. 13—15
HOOD, S.
1965 *Excavations at Emborio, Chios 1952—55*, „Atti del VI Congresso Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protoistoriche", II, p. 224—7
IESSEN, A. A.
1935 *K voprosu o drevneişei metallurgii medi na Kavkazeî*, „Izvestia Gos. Akad. Istorii Materialnoi Kultur", 120, p. 7—238
1965 *Raskopki bolşogo kurgana v urohisce Uci-Tepe*, „Materialî i Issledovania po Arheologii", SSSR, 125

JOVANOVIĆ, BORISLAV
1967 *Postanak i kratak istorija metalurgije bakra balkansko podunavskog eneolita*, „Starinar". 7, Belgrad
1971 *Early Copper Metallurgy of the Central Balkans*, „Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Pré- et Proto-historiques", I, p. 131—140
1972 *Metal Tools and Arms of the Early Bronze Age in Voivodina*, „Mokrin", II (Belgrad), p. 29—41
JUNGHANS, S.; E. SANGMEISTER; U. M. SCHRÖDER
1960 *Metallanalysen kupferzeitlicher und frühbronzezeitlicher Bodenfunde aus Europa*, „Studien zu den Anfängen der Metallurgie", I, Berlin
1968 *Kupfer und Bronze in der frühen Metallzeit Europas*, „Studien zu den Anfängen der Metallurgie", 2, Berlin
KAŞKAI, M. A.,; I. P. SELIMHANOV
1957 *Issledovania medno-mîşiakovîh predmetov iz raskopok Kül-Tepe v Nahicevanskoi ASSR*, „DAN Azerbaidjanskoi SSR", XII, 4, p. 449—559
KOROŠEC, P.; J. KOROŠEC
1969 *Fundgut der Pfahlbausiedlungen bei Ig am Laibacher Moor*, Ljubljana
KRUPNOV, E. I.; N. Ja. MERPERT
1963 *Kurgani u staniţi Mekenskoi*, „Drevnosti Cecено-Ingušetii (Moscova), p. 9—48.
KUŞNAREVA, K. H., T. N. CIUBINIŞVILI
1970 *Drevnie kulturî iujnogo Kavkaza*, Leningrad
KUTZIÁN-BOGNÁR, IDA
1972 *The Early Copper Age Tiszapolgár Culture*, Budapesta
LAMB, WINIFRED
1936 *Excavations at Thermi in Lesbos*, Cambridge
LAPP, P. W.
1968 *Bâb edh-Dhrâ Tomb A 76 and Early Bronze I in Palestine*, „Bulletin of the American School of Oriental Research" 189, p. 12—41
LLOYD, S.; J. MELLAART
1962 *Beyçesultan. I. The Chalcolithic and Early Bronze Age Levels*. Occasional Publications of the British Institute of Archaeology at Ankara, 6
MARINATOS, SPYRIDON
1972 *Prehellenic and Proto-Hellenic Discoveries at Marathon. Acta of the 2nd International Colloqium on Aegean Prehistory* (The First Arrival of Indo-European Elements in Greece), p. 184—190
MARKOVIN, V. I.
1960 „*Kultura plemen Severnogo Kavkaza v epohu bronzî*, „Materiali i Issledovania po Arheologii SSSR", p. 93
1963 *Novi pamiatnik epohi bronzî v Gornoi Cecne* (*mogilnik u sela Gatin-Kale*), „Drevnosti Ceceno-Ingušetii", Moscova, p. 49—135.
MEDUNOVÁ-BENEŠOVÁ, A.
1972 *Jevišovice-Starý Zámek*, Bratislava

MERPERT, N. Ja.
1965 *O sviaziah Severnogo Pricernomoria i Balkan v rannem bronzovom veke*, „KSIA AN SSR", p. 105
MIKOV, V.
1948 *Fouilles du site préhistorique près de Michalitsch*, „Raskopki i proucivaniia", I, 7
MOOREY, P. R. S.; F. SCHWEIZER
1972 *Copper and Copper Alloys in Ancient Iraq, Syria and Palestine: Some New Analyses*, „Archaeometry", 14, 2: p. 177—198
MUNCIAEV, R. M.
1961 *Drevneişaia kulturî severo-vostocinogo Kavkaza*, „Materialî i Issledovania po Arheologii SSSR", 100
1962 *Pamiatniki maikopskoi kulturî v Ceceno-Inguşetii*, „Sovetskaia Arheologia", 3, p. 177 sq.
NOVOTNÁ, M.
1955 *Medené nástroje a problém najstaršej ťažby medi na Slovensku* „Slovenská Archeológia", 3. p. 70—100
PIOTROVSKII, B. B.
1965 *The Eneolithic Culture of Transcaucasia in the 3rd Millenium B.C.*, „Atti del VI Congresso Internazionale delle Scienze Preistoriche", 2, Roma, p. 360
PLATON, N.
1964 *Ivories and Linear B from Thebes*, „Illustrated London News", 5 dec., p. 896—97
POPOVA, T. B.
1963 *Dolment Staniţi Novosvobodnoi*, „Pamiatniki kulturî", 34, Moscova
RENFREW, C.
1969 *The Autonomy of the South-East European Copper Age*, „Proceedings of the Prehistoric Society", 35, 1
1970 *The Burnt House at Sitagroi*, „Antiquity", 44, p. 131
1972 *The Emergence of Civilization*, Londra
RÎNDINA, N. V.
1971 *Rannetripolskaia obrabotka medi*, „Sovetskaja Arheologia", 21—41
ROSKA. M.
1957 *A dunakömlödi (Tolna m.) rézlelet és Erdély*, „A Janus Pannonius Museum Évkönyve", Pécs, p. 5—14
SCHACHERMEYR, FRITZ; H. -G. BUCHHOLZ; S. ALEXIOU; H. HAUPTMANN
1971 *Forschungsbericht über die Ausgrabungen und Neufunde zur ägäischen Frühzeit, 1961—65*, „Archäologischer Anzeiger", 3
SCHMIDT, R. R.
1945 *Die Burg Vučedol*, Zagreb.
SELIMHANOV, I. P.
1960 *Istoriko-himiceskie i analiceskie issledovania drevnih predmetov iz mednih splasov*, Baku
1962 *O nikele v drevnih mednîh splavah*, „DAN Azerbaidjanskoi SSR", XVIII, 6, p. 43

1965 *K istorii osvoenia celovekom metallov i splavov na Kavkaze*, „Arheologia i estestvennîe nauki, p. 138—145.
SELIMHANOV, I. P.; R. M. TOROSIAN
1969 *Metallograficeski analiz drevneişih metallov v Kavkaze*, „Sovetskaia Arheologia", 3.
SERGEEV, G. P.
1962 *Rannetripolski klad u s. Karbuna (Eearly Tripolye hoard near the village of Karbuna)*, „Sovetskaia Arheologia", 1, p. 135—151
STRAHM, CH.
1960 *Ausgrabungen in Vinelz*, „Jahrbuch des Bernischen Historischen Museums", 45, 46, p. 283—320
STRONACH, D.
1957 *Metal Types in Early Bronze Age Anatolia*, „Anatolian Studies", 7, p. 89.
SUESS, HANS; CH. STRAHM
1970 *The Neolithic of Auvernier, Switzerland*, „Antiquity", 44, p. 91—99.
ŞMAGLII, M. M.
1966 *Gorodsko-Volinski variant piznotripolskoi kulturî*, „Arheologia", p. 15—37.
TAVADZE, F.; T. SAKVARELIDZE
1959 *Bronzî drevnei Gruzii*, Tbilisi
TELEGIN, D. Ja.
1971 *„Eneoliticini steli i pamiatki nijnomihailivskogo tipu*, „Arheologia" 4, p. 3—17.
TRUMP, DAVID H.
1966 *Central and Southern Italy before Rome*, Londra, Thames & Hudson.
VINSKI, Z.
Zu frühbronzezeitlichen Waffenfunden aus Jugoslawien, „Vjesnik", 3, 2, p. 1—37
ZBENOVICI, V. G.
1966 *O kinjalah Usatovskogo tipa*, „Arheologia", 20, p. 38—46.
1969 *Drevneişie mednîe toporî v vostocinoi Evrope*, „Sovetskaia Arheologia", p. 135—142.
ZERVOS, CHRISTIAN
1956 *L'art de la Crète Néolithique et Minoenne*, Paris

CELE TREI VALURI ALE INFILTRAȚIEI „KURGAN" ÎN VECHEA EUROPĂ, 4500—2500 î.e.n.

Așa cum am arătat mai sus, termenul „Vechea Europă" *(Old Europe)* este utilizat pentru a defini Europa pre-indo-europeană în timpul epocilor neolitică, calcolitică și a cuprului, care s-au succedat fără zguduiri majore pe durata a trei milenii, de pe la 6500 la 3500 î.e.n. Această cultură s-a dezvoltat într-o manieră liniară, neafectată de distrugeri și dezmembrări. Oamenii acelor timpuri trăiau într-o societate egalitară, foarte probabil într-un sistem matrilinear, nu posedau — practic — arme, cu excepția ultimului stadiu (al epocii cuprului) și se îndeletniceau cu artele și meșteșugurile, stimulați de ideologia lor și de reprezentările mitice.

A doua jumătate a mileniului al V-lea și a celui de-al IV-lea î.e.n. (respectiv cca 4400-4200 și cca 3400-3200 î.e.n.) au fost martorele disoluției Vechii Civilizații Europene. Cele trei milenii ale unei tradiții culturale specifice au fost trunchiate de două valuri ale populației seminomade a kurganelor de călăreți venind dinspre est: orașele și satele „vechi europene" s-au dezintegrat, superba ceramică pictată a dispărut; același lucru s-a întîmplat cu sanctuarele, cu frescele, sculpturile, simbolurile și cu scrierea. Gustul pentru frumos, ca și rafinamentul stilului și execuției, s-au stins.

Transformarea radicală a Vechii Europe este evidentă în mărturiile arheologice nu numai prin absența bruscă a superbei ceramici pictate și a figurinelor, și prin încetarea utilizării semnelor, ci și prin apariția bruscă a armelor de luptă și a cailor, ambele aduse de călăreți războinici cu o structură socială patriarhală care veneau dinspre stepa euroasiatică și pătrunzînd în Cîmpia Dunării și în alte cîmpii fertile din Balcani și din Europa centrală. Sosirea lor a produs o schimbare dramatică în preistoria Europei — o modificare a structurii sociale, a modelelor de habitat, a artei și a credințelor — și a fost un factor decisiv în formarea Europei din ultimii cinci mii de ani (fig. 76). Europa a devenit un amestec de culturi.

Mormintele noilor veniți reflectă cel mai bine invazia ce a avut loc. Acestea sînt reprezentate de tumuli circulari din piatră (valul I) sau pămînt ce acoperă camerele mortuare și sînt înconjurați de ziduri sau ringuri din piatră (valurile II și III), fiind asociate cu un inventar funerar specific și cu ritualuri specifice străine Vechii Europe. Pentru a sublinia derivația răsăriteană (din stepa euroasiatică) a acestor morminte, le-am numit „kurgane", pe cei ce le-au construit — „oamenii sau populația kurganelor", iar cultura acestor păstori patriarhali — de „tradiție kurgan". Acest termen este aplicabil întregii perioade, începînd cu formarea acestei tradiții în mileniul al V-lea î.e.n. în sudul R.S.S. Ruse și pînă în epoca pătrunderii în Europa, pe la cca 4400-4200 î.e.n., apoi pe la 3400-3200 î.e.n. și, în sfîrșit, pe la 3000-2800 î.e.n. În Uniunea Sovietică și în fiecare țară din Europa central-răsăriteană, terminologia variază. Perioada Kurgan timpurie (Kurgan I și II) din bazinul inferior al Niprului este numită în limba rusă Srednii Stog II (în ucraineană Seredni Stig II), în bazinul inferior al Volgăi denumirea este Drevneiamna („morminte cu groapă timpurii" sub movile) sau Hvalînsk (denumirea așezării cu cele mai recente descoperiri). Faza Kurgan III este denumită: (a) Mihailovka I (stratul inferior al înălțimii fortificate de la Mihailovka)

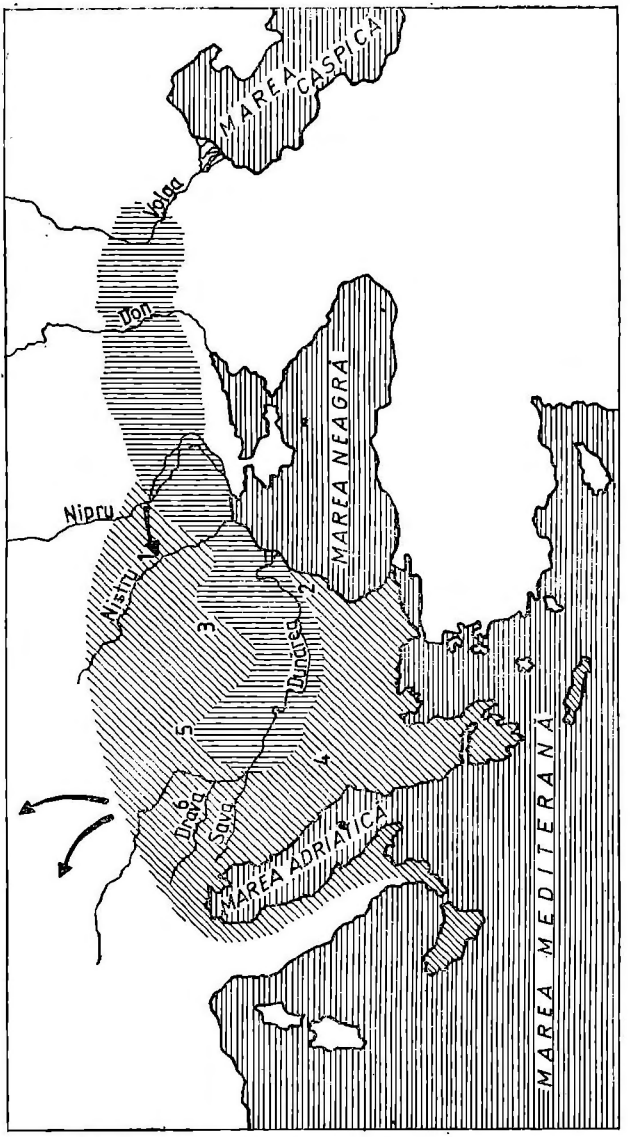

Fig. 76. Vechea Civilizație Europeană (pre-indo-europeană) în mileniul al V-lea î.e.n. și primul val „kurgan" (indo-european).
1, Cucuteni (Tripolie); 2, Karanovo-Gumelnița; 3, Petrești; 4, Vinča-Turdaș; 5, Tiszapolgár; 6, Lengyel. Liniile verticale reprezintă complexul Srednii Stog II (Kurgan I) și stabilirea sa în bazinul Dunării.

de pe cursul inferior al Niprului, (b) Usatovo — la nord-vest de Marea Neagră, (c) Gorodsk — în nord-vestul Ucrainei și (d) complexul Folteşti I în Moldova. Faza Kurgan IV este numită în terminologia sovietică cultura Iamna (Yamna) sau „mormintele cu groapă", „mormintele catacombă". Fără utilizarea unei denumiri generice —„kurgan"— sosirea acestei populații de păstori ar fi foarte greu de înțeles. În ipoteza mea, tradiția kurgan și cea proto-indo-europeană sînt
57 sinonime.

Așa cum am arătat mai sus, Vechea Europă și culturile kurgan sînt total diferite. Vechea Europă — o civilizație sedentară bazată pe horticultură, locuind în aglomerări mari; civilizația kurganelor — mobilă, locuind în așezări mici. Primii — matrilineari, egalitari, pașnici. Ceilalți — patriarhali, cu o societate stratificată și războinici. Aceste ideologii au generat ansambluri diferite de zei și simboluri. Ideologia Vechii Europe era axată pe aspectele eterne ale nașterii, morții și regenerării, simbolizate prin principiul feminin, o Mamă creatoare (Mater Creatrix). Ideologia patriarhală a culturii kurganelor (cunoscută și din mitologia comparată indo-europeană) era axată pe forța virilă, pe zei războinici eroici ai cerului însorit și ai tunetului. Vechii europeni nu accentuaseră importanța armelor de luptă, pe cînd populația kurganelor (asemeni tuturor indo-europenilor atestați în epocile istorice) glorifica lama ascuțită.

Domesticirea calului pare a fi fost cauza primă — iar calul domesticit, mijlocul — de răspîndire a puterii din stepa împădurită de la nord de Marea Caspică și Marea Neagră. Este deocamdată greu să stabilim cînd a fost domesticit calul pentru prima oară (prezența oaselor de cal în faza mijlocie a culturii Nipru-Donet sugerează sfîrșitul mileniului al VI-lea ori în jur de 5000 î.e.n.) dar utilizarea calului ca animal de călărie este evidențiată în stepele dintre Volga și Nipru începînd cu a doua jumătate a mileniului al V-lea î.e.n. Oase de cai în cantități copleșitoare sînt

atestate în complexul Srednii Stog II (fazele Kurgan I și II) din regiunea Niprului inferior, datat la cca 4400-3400 î.e.n.

Creșterea accentuată a numărului de cai din zona de stepă trebuie să fi rupt echilibrul dintre suprafața stepelor din sudul R. S. S. Ruse și Ucrainei, pe de o parte, și cererea de hrană a herghelilor tot mai mari. Trăind în comunități mici și aptă să călărească, populația kurganelor putea ajunge ușor în regiunile de la vest de Marea Neagră, unde solurile cu un conținut bogat în calciu din Dobrogea și cîmpia Dunării ofereau condiții ideale de pășunat; era mai ușor să pătrundă în zone deja cultivate decît să cultive în stepă. Populația kurganelor era formată doar în mică măsură din cultivatori, deoarece zonele de stepă nu pot fi cultivate în mod eficient. Deși predominant păstori, aceștia nu erau nomazi de tipul populațiilor central-asiatice cunoscute în epocile ulterioare.

Datorită creșterii numărului de datări cu C_{14}, a devenit posibilă trasarea a trei valuri de infiltrări ale populației kurganelor în Vechea Europă.

I. Primul val (cca 4400—4200 î.e.n.) și urmările sale

Populația kurgan și-a făcut intrarea în preistoria Europei în a doua jumătate a mileniului al V-lea î.e.n., atunci cînd aceasta a apărut în bazinul Niprului inferior. În zona pragurilor Niprului se află o stațiune stratificată cu o așezare timpurie Nipru-Donеț (Srednii Stog I) peste care s-a suprapus un nou complex cultural (Srednii Stog II) ai cărui locuitori practicau înmormîntarea individuală în morminte cu puț acoperite cu o movilă sau în morminte cu cistă *(Kamenniie zakladki*, în rusă*)*, cu corpul așezat pe spate, fie ghemuit, fie întins, și de obicei însoțit de pumnale ori de lănci din silex și de cupe cu baza ascuțită. În contrast cu ceramica locală neolitică Nipru-Donеț (Srednii Stog I), care era tratată cu sub-

stanțe vegetale, materialul din care erau făcute vasele populației kurganelor (Srednii Stog II) era amestecat cu scoici pisate, vasele fiind apoi marcate în partea superioară cu forme trasate cu șnurul ce alcătuiau un motiv solar. În plus, resturile de schelete erau doliho-mezocraniene, de statură mai înaltă și de un tip fizic mai gracil decît predecesorii lor de substrat (Zinevici și Kruț 1968; Kruț 1972). O evoluție locală nu poate explica asemenea schimbări bruște; sarcina noastră este deci de a căuta culturi învecinate, tipologic similare culturii Srednii Stog II, ca posibile surse ale acestui strat intrusiv. În regiunea de stepă a Volgăi inferioare și Uralului inferior întîlnim o asemenea cultură paralelă cu trăsături adaptate ecosistemului de silvo-stepă. În terminologia sovietică, ea se numește cultura Hvalînsk.

Cronologia propusă de noi compară tipologic inventarul de mormînt de la Hvalînsk din cîmpia cuprinsă între Volga și Ural cu descoperirile din zona pontică, deoarece deocamdată nu sînt disponibile datări cu radio-carbon din perioada cea mai veche. Mormintele au un inventar mai degrabă sărac; uneori apar vase, mărgele din scoici sau dinți de animal, rareori un cuțit ori pumnal de silex, ciocane din corn de cerb și capete stilizate de cai incizate în piatră (fig. 77). Amplasarea tipică a corpului este pe spate, cu picioarele îndoite sau întinse și cu brațele în lungul corpului stropit cu ocru. Groapa este dreptunghiulară cu urme de coajă de copac pe fund (Kruț 1972). Gropi comune ale unui bărbat și unei femei (văduva?) sau ale unui bărbat cu unul sau doi copii sînt tulburător de frecvente. Este atestată sacrificarea cailor și cîinilor. Ceramica și economia bazată pe creșterea oilor și caprelor corespund neoliticului timpuriu din Uralii mijlocii și Asia centrală sovietică.

Simultan, păstorii de stepă trebuie să fi atins lanțul caucazian. În necropola Nalcik din regiunea Kabardino-Balkaria (Caucazul de nord) întîlnim rituri de înmormîntare și inventar de

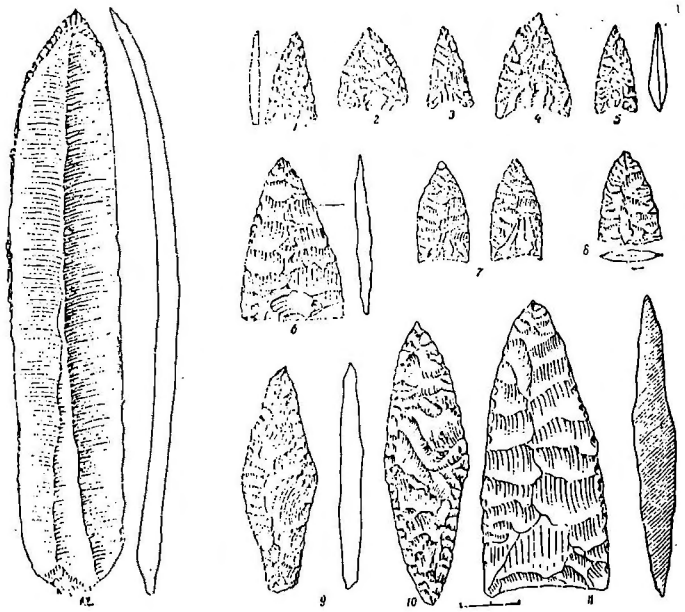

Fig. 77. Arme de silex din faza Kurgan I—II (Sredni Stog II), introduse în Europa în timpul primului val. 1, Aleksandriia; 2—5, 9, Dereivka; 6, Iama; 7, Strilcia Skelia; 8, 10, 12, Petro Svistunovo; 11, Gonciarivka. Bazinul inferior al Niprului. După Telegin 1973.

mormînt foarte asemănătoare celor din faza Srednii Stog II (Merpert 1974). Cele mai uzuale obiecte erau mărgelele din piatră, cochiliile de Pectunculus, dinții de cerb, capră, bou, urs, mistreț și lup. Scheletele de la Nalcik se aflau în poziție contractată pe așternuturi de ocru roșu și erau acoperite cu pietre.Mormintele mai conțineau cuțite lungi (sau pumnale) din silex și obsidian, vîrfuri de lance, răzuitoare și perforatoare, precum și mărgele de marmură, serpentin și piatră neagră. S-a mai găsit și o figură de lut cu analogii în faza Cucuteni clasică (Cucuteni A). Schimbul de produse cu cucutenienii este indicat și de obiectele din cupru — inele, brățări, pandantive — din faza Karanovo VI (foarte probabil

produse din cupru extras de la minele Ai-bunar din centrul Bulgariei); aceste obiecte s-au găsit în mormintele de pe Nipru (Srednii Stog II) și de pe Volga inferioară (Hvalînsk). Faptele prezentate sugerează că păstorii mobili de pe Volga dezvoltaseră relații comerciale cu regiunile Caucazului, Niprului inferior și Cucuteni (Tripolie) nu mai tîrziu de cca 4400-4300 î.e.n. „Bogatul vest" cu rezervele sale de cupru și aur strălucitor a fost, evident, o tentație irezistibilă.

Infiltrările culturii kurganelor în regiuni ce corespund azi României, Bulgariei și sud-estului Ungariei sînt indicate de mormintele kurgan de tipul Srednii Stog II cuprinzînd schelete înalte tip cromagnoid (prezentate drept „Cro Magnon C" sau „proto-europoide") diferite de acelea ale populațiilor Cucuteni, Karanovo și Tiszapolgár. Unul dintre exemple este omul de la Csongrád, în sud-estul Ungariei (foto 19). Inventarul funerar tipic pentru valul kurgan I consta din lame ascuțite de silex puse în mîna mortului ori chiar în movila de deasupra; asemenea pumnale apar în număr de pînă la 15 într-un mormînt. Alte obiecte tipice sînt vîrfurile de suliță bifaciale din silex, vîrfurile triunghiulare de săgeată din silex, topoarele din silex cu ceafa îngustă și din piatră lustruită — toate acestea (alături de lamele deja menționate) fiind utilizabile din poziția călare și fiind atestate și în epocile ulterioare, a bronzului și cea timpurie a fierului (fig. 77). Exemple clasice de morminte ale noilor locuitori se găsesc la Casimcea în Dobrogea (Popescu 1937-1940) și la Suvorovo în R.S.S. Moldovenească (Danilenko și Șmaglii 1972). Ultimul exemplu cuprinde probabil și o practică *suttee* (înmormîntarea văduvei), de asemeni atestată în mormintele de pe Niprul inferior (Telegin 1973).

Primul val pare a coincide cu răspîndirea calului domestic la vest de Marea Neagră, așa cum indică sculpturile de capete stilizate de cai cu frîiele incizate. Sculpturile plate în piatră în formă de cap de cal erau probabil sceptre, simbol al puterii pline de mana sacră a calului. Asemenea

sculpturi au fost găsite în stepele Volgăi lîngă Kuibîşev, la nord de Caucaz lîngă Elista, în vestul Ucrainei pe Bugul inferior, în Dobrogea, Moldova, sud-vestul României, pe Valea Mariţei în Bulgaria centrală ca şi în vestul Macedoniei (Danilenko şi Şmaglii 1972; Gimbutas 1978). Prezenţa roţilor sub forma unor modele miniaturale de lut este atestată în culturile Cucuteni A şi Karanovo VI, adică în perioada cînd primul val al populaţiei kurganelor îşi face apariţia în Europa central-răsăriteană. Încă nu ştim dacă populaţia kurgan I (Srednii Stog II — Ilvalînsk) poseda vehicule.

Schema de răspîndire este o evidenţă clară a mobilităţii războinicilor călăreţi. Această societate de păstori mobili făcea negoţ pentru a obţine obiecte de lux specifice clasei stăpînitoare. Mormintele kurgan ale bărbaţilor includeau, de regulă, brăţări şi coliere de cupru produse din minereu extras la Ai-bunar, în Bulgaria. Centura unui conducător sau războinic era decorată cu şiruri de mărgele din cupru şi cu cochilii de spondylus egeean. Cuţitele erau confecţionate din obsidian carpatic (nord-estul Ungariei) superior ca tărie silexului.

Trebuie precizat că nu toată Vechea Europă neolitică s-a dezagregat în acelaşi fel şi în aceeaşi perioadă. Civilizaţia Cucuteni nu a fost distrusă, în ciuda faptului că se afla în imediata vecinătate a stepelor nord-pontice; în schimb, civilizaţia Gumelniţa-Karanovo a fost dezorganizată, ca şi culturile Vinča-Turdaş, Petreşti, Tiszapolgár şi Lengyel. 59

1. *Coexistenţa păstorilor „kurgan" şi a agricultorilor cucutenieni*

Civilizaţia Cucuteni a supravieţuit intactă primului val kurgan (indo-european), probabil datorită mărimii şi caracterului compact al comunităţilor, care uneori aveau peste 1 000 de locuinţe, pe o suprafaţă de 300-400 acri. În orice caz, sosirea populaţiei kurganelor coincide cu dezvoltarea şanţurilor defensive în formă de pîlnie din

faza Cucuteni A. Tradiția ceramicii cucuteniene a continuat neafectată; elementele „kurgan" din cadrul așezărilor Cucuteni (1-10% din ceramica Cucuteni A și AB) indică o interacțiune dintre cele două grupuri. Ceramica cu degresant din cochilii, nou apărută și necunoscută anterior, numită uneori „Cucuteni C", este aproape identică aceleia din stratul Srednii Stog II (Kurgan I) de pe Niprul inferior (Movșa 1961).

Pînă în faza Cucuteni B, populația locală s-a reașezat în zone cu o mai bună protecție naturală, iar fortificațiile au devenit mai complexe. În cîteva cazuri au fost construite întărituri suplimentare de-a latul rîului aflat lîngă așezare. Prin fotografie aeriană și magnetometrie s-au putut identifica limitele așezărilor cucuteniene (tripoliene) din districtul Uman; așezări urbane de peste 2 km lungime erau dispuse în peste zece elipse concentrice intersectate radial de străzi (Șmaglii, Dudkin și Zinkovskii 1973). Densitatea așezărilor cucuteniene nu indică dislocări masive de populație ca rezultat al primului val format din grupuri relativ mici de „infiltrații kurgan"; de asemenea, nu se semnalează o amalgamare a celor două grupuri în cei 800 de ani de coexistență.

2. *Dislocarea și amalgamarea culturilor Karanovo, Vinča și Lengyel*

Pe de altă parte, incursiunile populației kurganelor s-au dovedit catastrofale pentru civilizația Karanovo [VI—Gumelnița], ale cărei mici sate au fost ușor cotropite. Se pare că grupuri Karanovo au fugit de pe Dunărea inferioară spre vest (Morintz și Roman 1968; Roman 1971). Grupul Sălcuța (care aparține zonei vestice Karanovo) din vestul României și-a căutat adăpost în peșterile din Transilvania sau pe micile insule ale Dunării. Straturi succesive de material habitațional similare fazei Sălcuța IV (faza finală din sud-vestul României a culturii Karanovo occidentale) arată că refugiații și-au păstrat o identitate culturală timp de alte patru-cinci secole (Roman 1971). Produsele rafinate și simbolismul culturii

Sălcuța sînt perpetuarea tradiției „vechi europene". Totuși, în cele 25 de așezări săpate în vestul României s-au găsit doar cîteva fragmente de figurine; nu mai sînt atestate opaițe, nici mese de sacrificiu miniaturale, nici vase de cult antropomorfe sau teriomorfe. În orice caz, credințele „vechi europene" erau pe cale de dispariție. Materialele aparținînd fazelor Sălcuța tîrzie și post-Sălcuța indică o sărăcire culturală inexorabilă. 61

Dezintegrarea culturii Karanovo [VI—Gumelnița] ca urmare a infiltrărilor kurgan a dus la dislocări în lanț pe teritoriul actual al Iugoslaviei *, Ungariei și Cehoslovaciei, mergînd în vest pînă la bazinul superior al Dunării. Limitele culturale s-au dezintegrat, pe măsură ce elemente aparținînd probabil civilizației Vinča se deplasau spre vestul Ungariei (unde s-a dezvoltat complexul Balaton) și spre Croația, Bosnia și Slovenia (unde a apărut grupul Lasinja **). Ca atare, grupul Tiszapolgár a fost împins spre Ardeal, în zona culturii Petrești care, fiind deja sub presiunea „kurgan" dinspre est, a dispărut. Cultura Lengyel, în schimb, s-a deplasat spre vest și nord, de-a lungul Dunării superioare, pînă în Germania și Polonia.

Cultura Karanovo a fost înlocuită în zonele 62
din estul României și Bulgariei de un complex „kurganic" denumit Cernavodă I ***. În contrast cu așezările Karanovo din cîmpie, așezările fortificate de tip Cernavodă erau adesea amplasate strategic pe terasele înalte ale rîurilor. Puținele

---

* În bazinul mijlociu al Moravei, în centrul Iugo- 63
slaviei și în Macedonia se află așezări similare fazei Sălcuța IV. Peșterile de la Zlot, Bubanj, Hum (lîngă Niš) și Hissar sînt exemple tipice (N.A.).

** Numele a fost folosit de Dimitrijević în 1961 pentru așezarea din Croația și este folosit și pentru complexele similare din vestul Ungariei și estul Austriei. Termenul „Balaton I", folosit de Kalicz (1973), este sinonim cu „Lasinja". Se cunosc două datări cu radio-carbon pentru complexul Balaton: Bln 501—4890±80 B.P., dată reală — între 3900-3500 î.e.n. Pentru Lasinja, vezi Leben 1973 (N.A.).

*** Numit după înălțimea fortificată eponimă din județul Constanța (Berciu 1972) (N.A.).

locuințe erau mici, la suprafața solului ori semibordeie. Uneltele din corn de cerb și din os sînt identice cu cele descoperite în stepele nordpontice. Oamenii respectivi creșteau animale (inclusiv cai) și practicau vînătoarea, pescuitul și o agricultură rudimentară. Ceramica prost arsă, din lut amestecat cu cochilii pisate, se înrudește cu ceramica culturii kurganelor din zona Cucuteni, sincronă cu fazele Cucuteni AB și B, din aproximativ prima jumătate a mileniului al IV-lea î.e.n.

Așa cum se știe din timpurile istorice, cîmpia ungară s-a dovedit a fi o atracție irezistibilă pentru numeroase hoarde de călăreți nomazi, ca de exemplu sciții, hunii și avarii. Nu poate fi deci surprinzător să constatăm că în estul Ungariei elementele „kurgan" s-au amalgamat cu grupul Tiszapolgár, așa cum indică peste o sută de așezări. Resturile de locuire ale culturii Tiszapolgár arată o fragmentare a comunităților în grupuri de 30-40 de oameni. Dovezile au fost obținute din gropi care pot fi foarte bine resturi ale unor semibordeie. În necropolele mari (de la Basatanya, Tiszavalk, Magyarhomorog, Jászladány, Hajduszoboszló, Századány, Mezőás precum și de la Decea Mureșului) sistemul social restructurat se reflectă în schimbarea radicală a practicilor de înmormîntare. Printre mormintele uzuale locale încep să apară morminte mai complexe ce conțin schelete masculine mari însoțite de securi de luptă, capete de ghioagă, inele și brățări din cupru, lame de silex sau obsidian și vîrfuri de săgeată*.

---

* În necropola de la Tiszavalk, care cuprinde 43 de morminte, o atenție specială trebuie acordată mormîntului nr. 29, de 2,5 m lungime și peste 1 m lățime, deoarece este cel mai mare, mai adînc și mai bogat dintre toate; el conținea, după cum era de așteptat, o căpetenie robustă, așezată pe o latură, ușor contractată, avînd lîngă cap securea de luptă pe care o ținea în mîna dreaptă. La marginea mormîntului se afla un topor cu orificiu transversal, făcut din piatră șlefuită. Tot lîngă capul conducătorului se aflau o piatră rotundă, o strachină, un ciubăr și un pumnal de silex de 14 cm lungime. O traistă din piele putrezită conținuse probabil colțul de mistreț, răzuitoarea

În necropola de la Basatanya, 75 de schelete indică existența, în prima fază, a unei populații amestecate de proto-europoizi și mediteraneeni*. În mod normal, mormintele de bărbați conțineau și lame de silex și obsidian, mandibule și colți de mistreț, scapule și oase metatarsiene de bovine (sau de zimbri), un vas cu oase de oi, olărie produsă local și schelete de ciini. Cel mai bogat dintre cele 156 de morminte de la Basatanya (nr. 60) conținea scheletul unui bărbat de 50—55 de ani, alături de 43 de obiecte, între care un toporciocan din corn de cerb și opt vase. Mormintele femeilor atestă că toate erau de origine locală. Ceramica prezintă modificări minime.

În estul Slovaciei, cultura Tiszapolgár a persistat pînă la mijlocul mileniului al IV-lea î.e.n. Cele cîteva necropole ale grupului Lažňany (Šiška 1972) de la poalele Carpaților au fost ultimele vestigii, finalmente covîrșite de civilizația kurganizată Baden. 64

La nord de Budapesta și în vestul Slovaciei, cultura Lengyel dispare în cea de a cincea fază și reapare în Bavaria, centrul Germaniei și vestul Poloniei, unde vasele specifice biconice cu picior și avînd mici protuberanțe se întîlnesc în morminte și așezări de-a lungul Dunării, Elbei și Oderului**. Aceste elemente se manifestă în arealul ceramicii liniare aplicate central-europene *(Stichband-Keramik)* precum și în culturile vest-

---

de silex, solzul triunghiular de obsidian; la cealaltă extremitate a gropii, la picioarele mortului, se afla o pereche de sule din cupru, tot acolo aflîndu-se coastele și oasele piciorului unui porc. Brațul sting al mortului lipsea. Inventarul mormîntului nr. 29 de la Tiszavalk diferă foarte puțin față de acelea din mormintele de la Csongrád și Decea Mureșului (N.A.).

* Din numărul total de schelete analizate, 28 au aparținut primei faze; 11 sînt proto-europoide, dintre care 8 bărbați, iar 3 (nr. 5, 14 și 68) au aparținut unor bătrîni între 60 și 70 de ani (N.A.).

** Complexele de tip Lengyel sînt variat etichetate: *Gatersleben* în centrul Germaniei și în Boemia; *Ottitz*, *Jordanów* (sau *Jordansmühl*) și *Brześć Kujawski* în estul Germaniei și vestul Poloniei; *Münchshof* în Bavaria și *Aichbühl* în Württemberg (N.A.).

europene Cortaillod și Michelsberg, precum și nord-vest europeană a cupelor în formă de pîlnie (TRB). După faza Lengyel V, ceramica Lengyel și cu împunsături lineare din bazinele Dunării și Elbei pare să se fi amalgamat cu elemente „kurgan", avînd ca rezultat: Bajč-Retz în vestul Slovaciei și estul Austriei, ceramica Furchenstich (sau „perforată-zgîriată", cu împunsături succesive) de-a lungul Dunării și Baalberge în zona Saale din centrul Germaniei și din Boemia. Predilecția pentru așezări pe malurile înalte ale rîurilor, interesul pentru creșterea (și sacrificarea) cailor și tendința de a abandona viața sătească bazată pe agricultură sînt cîteva dintre caracteristicile ce leagă grupurile kurganizate din Europa centrală de tradiția kurganelor.

Noile complexe au apărut inițial de-a lungul Dunării în Ungaria și Austria (așezările importante fiind Békásmegyer lîngă Budapesta, Koroncó lîngă Győr, Esztergom, Pfaffstetten, Retz și Waltrahöhle lîngă Jamm). Ulterior, așezările pe înălțimi au apărut în vestul Slovaciei, în Moravia și în centrul Germaniei, de exemplu la Nitriansky Hrádok, Vysoký Breh și Bajč-Vlkanovo lîngă Nitra, Jevišovice lîngă Znojmo, Staré Zámky lîngă Brno, Cimburk lîngă Kutná Hora.

II. Valul al doilea (3400-3200 î.e.n.) și formarea unor noi complexe culturale

Valul al doilea al populației kurgan s-a revărsat dinspre stepele nord-pontice către sud prin Dobrogea, reluînd drumul „fraților" lor din primul val care, fără îndoială, au opus o oarecare rezistență de-a lungul barierelor naturale greu accesibile ale Dunării către Europa centrală. Resturi ale vetrei inițiale ale celui de-al doilea val sînt reprezentate de o așezare fortificată pe o înălțime la Mihailovka I (Lagodovska, Șapoșnikova și Makarevici 1962) și de sute de kurgane (incluzînd ciste de piatră în formă de locuință) răspîndite la nord de Caucaz și de Marea Neagră.

Mormintele regale au un stil monumental caracteristic: tumuli înconjurați de ortostate * și stele (gravate cu motive geometrice și figuri umane ori animale) și de un ring exterior din piatră, o groapă căptușită cu lemn sau cu lespezi de piatră și uneori acoperită cu o cupolă de piatră. În inventarele mormintelor din kurgane întîlnim pentru prima oară vehicule, juguri și un metal dur (aliaj de cupru-arsenic). Casele mari cu abside ** apar astfel ca o inovație arhitectonică, fiind construite exclusiv pe locuri ridicate. Noua metalurgie precum și forma pumnalelor, dălților, sulelor și topoarelor plate au fost preluate de la populațiile trăind în bazinele rîurilor Kura și Araxes din Caucazul Mic (Gimbutas 1973). A apărut o nouă regiune metalurgică circum-pontică (Cernîh 1979). Centrele „vechi europene" ale metalurgiei cuprului au dispărut. Începuturile perioadei timpurii a epocii bronzului (cu alte cuvinte, începuturile producerii metalelor dure) sînt sincrone cu valul al doilea al indo-europenilor.

Gravurile pe stîncă de la Kamennaia Mogila (lîngă Melitopol, la nord de Marea de Azov) reprezintă figuri geometrice, urme de tălpi, cupe, siluete umane și de cai, precum și boi înjugați (Rudinski 1952; Häusler 1963). Boi cu coarne mari trăgînd plugul apar pe peretele unui mormînt-cistă de la Züschen (centrul R. D. G.) (Schrickel 1957) și pe stîncile de la Valcamonica, nordul Italiei (Anati 1976). Probabil că acest al doilea val a introdus în Europa centrală jugul și plugul tras de doi boi. Această ipoteză este sprijinită și de cuvintele comune indo-europene pentru arat (lat. *arō*, gr. ἀρδω, lituanian *ariu*, vechi slav *orjo*, gotic *arja*, irlandez *airim*, armean *arawr*) și

---

* De la gr. *orthos* „drept" și *statos* „staro, poziție" — așadar un obiect (în cazul de față o lespede) în poziție verticală (N.T.).

** Termen arhitectonic derivat din gr. *hapsis*, *apsis*, gen. (*h*)*apsidos* „cerc, roată, arc" — utilizat azi cu precădere în arhitectura bisericească și referindu-se la partea de răsărit a locului destinat corului. Prin extensie, perete arcuit, spațiu interior delimitat de un perete arcuit (N.T.).

pentru jug (latin *jugum*, lituanian *jungas*, etc., din **yeug-*). Agricultura bazată pe utilizarea plugului nu era străină „vechilor europeni" (coarnele de cerb au fost utilizate ca brăzdare în culturile Karanovo, Cucuteni și altele), dar nu există nici o dovadă că se foloseau boi înjugați înaintea valului al doilea „kurgan". Îngroparea unui atelaj de boi alături de proprietarul lor este tipică pentru grupurile culturale legate prin tradiția valului al doilea (grupurile Baden și al amforelor globulare). Avînd în vedere asemenea dovezi arheologice, apare clar faptul că „tradiția kurgan" nu este sinonimă cu „nomazi asiatici", ultimii nearînd pămîntul. Populația kurgan din perioada descrisă era compusă atît din agricultori, cît și din păstori.

În Europa a apărut un nou ansamblu de simboluri, răspîndit spre vest pînă la Alpi, așa cum reiese din imaginile gravate pe stelele descoperite la Valcamonica, Valtellina, Alto Adige și în alte văi ale Alpilor din nordul Italiei ca și la Petit-Chasseur, Valais, în Elveția. Simboluri asemănătoare apar și în forma armelor și podoabelor, precum și în decorul ceramic. Acest nou ansamblu din centrul Europei corespunde foarte bine simbolurilor păstrate pe stelele și ortostatele din zona Usatovo — Crimeea — Caucazul de nord și contrastează flagrant cu simbolistica substratului „vechi european" de pe statuile-menhir din Italia și Franța, care ne arată o divinitate maternă cu chip de bufniță, însemnele precum și simbolurile sale fiind asociate cu sfera acvatică. Noul ansamblu de simboluri reprezintă, evident, divinități masculine, în primul rînd zeul cerului însorit, tipic pentru panteonul grupurilor indo-europene. Mitologia comparată indo-europeană, datele istorice timpurii și folclorul sprijină în mod decisiv afirmațiile de mai sus. Analogii strînse sînt cunoscute și din reprezentările vedicului Mitra, balticului Dievas, germanicului Tiwas (Tyr), romanului Dius Fidius, irlandezului Lug („cu fața-soare"). Este interesantă seria de simboluri de mai jos,

care se repetă pe mai multe stele și lespezi: semnul soarelui iradiant înlocuind capul uman, un pectoral decorat cu linii paralele și cu contur în zigzaguri (de asemeni un semn solar), o podoabă dublu-spiralată (probabil un simbol al luminii dimineții și nopții sau al dualității zi-noapte), centuri, pumnale și halebarde (arme tipice acestui zeu ca atribute ale puterii sale), o pereche de boi („boii lui Dievas" din mitologia baltică) 66
trăgînd plugul, simbol al zeului în funcția sa de zeu al fertilității și agriculturii. Alte grupuri de simboluri ne permit să recunoaștem alte divinități indo-europene, de pildă zeul tunetului, prin reprezentări ale unor securi, sau ale unui arc cu săgeți.

Prezența unui nou panteon (indo-european) sugerează mai mult decît orice puternica influență exercitată de al doilea val.

Ceramica de tip Mihailovka I este ilustrată de amforele globulare cu mînere mici, cu baza rotunjită sau plată și gît cilindric înconjurat cu impresiuni realizate cu șnurul; apar și „supiere" semi-globulare. Ceramica era lustruită, perforată, canelată ori mărgelată la gură, pe gît și pe umeri. Vasele obișnuite erau simple și nelustruite, pe cînd ceramica fină era, de regulă, brună sau negricioasă lustruită și angobată. Pasta era amestecată cu cochilii pisate ori cu calcar și nisip. Brazerouri cu patru picioare sînt ornamentate cu un motiv solar. Această ceramică specifică se găsește în kurganele din aria pontică, concentrate la sud de rîul Kuban din Caucazul de vest unde s-au numărat circa 1500 construcții megalitice în formă de locuință (Tallgren 1934). Aceste necropole relativ uniforme apar pe un teritoriu de circa 1500 km diametru, în Crimeea și văile cursurilor inferioare ale Donului, Niprului, Ingului și Ingulețului (Lagodovska 1946; Passek 1949) (vezi anexa A).

1. *Complexul Usatovo-Gorodsk-Folteşti de la nord-vestul Mării Negre: un amalgam de cultură „kurgan" şi Cucuteni (Tripolie)*

Usatovo, în regiunea de stepă din jurul Odessei, Gorodsk, în nord-vestul Ucrainei şi Folteşti I, în Moldova, formează un complex ce reprezintă o amalgamare de tradiţii „kurgan" şi Cucuteni. Kurganele se înşiră pe cele mai înalte dealuri, de-a lungul rîurilor din zonă, cele mai reprezentative aşezări fiind identificate la Usatovo şi Tudorovo (R.S.S. Moldovenească) (Meliukova 1962).

Un tumul al complexului Usatovo are de regulă o cistă cu ortostate de dimensiuni egale, o movilă de piatră în formă de cupolă deasupra gropii centrale, semicercuri de stele cu gravuri şi reliefuri, precum şi un ring interior şi altul exterior din pietre. Căpetenia şi soţia sa sacrificată *(suttee)* au cele mai bogate morminte (de obicei, bărbatul ţine în mîna stîngă un pumnal de bronz iar femeia este împodobită cu inele de buclă din argint, coliere de mărgele şi o sulă), în timp ce mormintele altor adulţi şi ale copiilor sînt relativ sărace. Craniile celor sacrificaţi erau plasate în gropi acoperite cu lespezi. Într-un kurgan de la Usatovo (nr. 2), o sculptură în calcar a unui cap de taur a fost depusă într-o groapă acoperită cu ocru roşu şi o pulbere albă, fiind înconjurată de patru recipiente globulare şi cupe cu impresiuni de şnur, precum şi de două perechi de figurine. Sub sculptură se aflau trei mărgele de calcar şi cinci dinţi umani. Nu există nici o îndoială că sacrificiul uman juca un anumit rol la înmormîntarea persoanelor de vază. În resturile din movilă, cioburile şi oasele de cai, vite şi oi indică ample ceremonii funerare.

În apropierea tumulilor şi aşezării de la Usatovo există o necropolă cu morminte simple, nemarcate, dispuse în rînduri şi toate la fel de sărace în inventar (de obicei, cu vase pictate în tradiţia cucuteniană şi uneori un obiect din metal). Tumulii şi gropile plate cucuteniene erau contemporane; aici întîlnim una din cele mai clare dovezi ale kurganizării Vechii Europe (tumuli pentru clasa

stăpînitoare și necropola populației locale sărăcite și subjugate.

Riturile de înmormîntare contrastante au paralele în diferențele dintre așezări. Populația kurgan a introdus așezări semi-subterane pe creste, dune și înălțimi abrupte de-a lungul rîurilor. Sînt tipice în acest sens casele de la Gorodsk, pe malul rîului Teterev: mici, de cca 5 m lungime, cu o vatră circulară în centru. Analogii apropiate se întîlnesc în bazinul inferior al Niprului. Obiectele casnice sînt categoric necucuteniene.

2. *Complexele Ezero-Coțofeni și Baden din Europa central-estică: amalgamări ale substratului vechi european cu populația kurgan după al doilea val.* Al doilea val al invadatorilor kurgan s-a îndreptat spre sud, către zona Dunării inferioare, unde a întîlnit rezistența populației Cernavodă I. Datările cu C_{14} din faza a doua a fortificației de la Cernavodă indică aceeași perioadă ca la Usatovo, deci cca 3400-3200 î.e.n. (Berciu, Morintz și Roman 1973). Pe cursul inferior al Dunării, acest complex este etichetat „Cernavodă II". Complexul cultural ulterior, numit Cernavodă III, pare a fi evoluat din faza I.

Noul val a împins populația Cernavodă I spre vest și spre sud, ducînd la o modificare a configurației etnice din Europa central-estică. Pînă la sfîrșitul acestei perioade, Europa central-răsăriteană, Macedonia și chiar vestul Anatoliei se unificaseră din punct de vedere cultural. A apărut un lanț de acropole de-a lungul Dunării, în valea Mariței și la Troia, reflectînd dominația kurgan asupra Vechii Europe. Cele mai reprezentative așezări recent săpate se află la Ezero și Nova Zagora în centrul Bulgariei (Georgiev, Merpert și Katinciarov 1979; rezultatele săpăturilor de la Nova Zagora sînt deocamdată nepublicate, fiind efectuate de Mitio Kăncev) și la Sitagroi în cîmpia Drama din Macedonia grecească (rezultatele cercetărilor de la Sitagroi: Renfrew, C., M. Gimbutas și E. Elster, *Sitagroi.* Monumenta Archaeologica, Institutul de arheo-

logie al Universității californiene din Los Angeles). Datările cu radio-carbon indică un început anterior fazei Troia I (vezi anexa B). Kurgane mari cu o structură complexă asemănătoare celor din zona nord-pontică apar acum în cîmpiile din România și Bulgaria. Un atare exemplu este oferit de așezarea de la Tărnava lîngă Vrața, în nord-vestul Bulgariei (Nikolov 1976) (fig. 78).

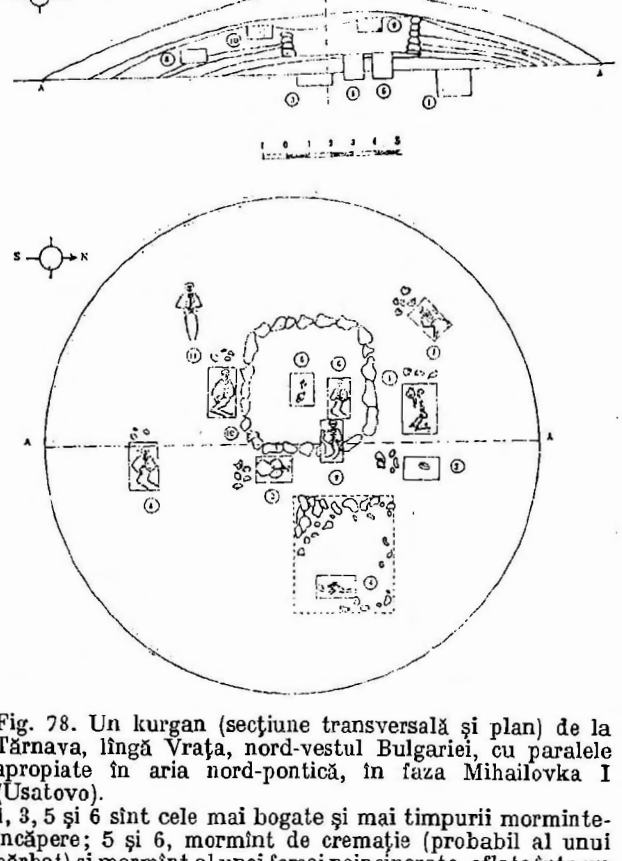

Fig. 78. Un kurgan (secțiune transversală și plan) de la Tărnava, lîngă Vrața, nord-vestul Bulgariei, cu paralele apropiate în aria nord-pontică, în faza Mihailovka I (Usatovo).
1, 3, 5 și 6 sînt cele mai bogate și mai timpurii morminte-încăpere; 5 și 6, mormînt de cremație (probabil al unui bărbat) și mormînt al unei femei neincinerate, aflate într-un perete de piatră. În inventarul de mormînt se aflau vase de tip Baden-Coțofeni, ceea ce datează mormintele la cca 3000±100 î.e.n. După B. Nikolov 1976.

Către sfîrşitul mileniului al IV-lea î.e.n. mai rămăseseră în afara zonei kurgan doar urme ale tradiţiei „vechi europene", cum ar fi complexul Coţofeni (Oltenia, vestul Munteniei, sudul Banatului şi Transilvaniei) datat prin secolele 34-30 î.e.n. (vezi anexa C). Populaţia Coţofeni era formată din agricultori sedentari trăind în aşezări solid construite, utilizînd unelte din cupru şi producînd încă o ceramică pictată cu roşu şi alb, apoi lustruită. Vasele în formă de pasăre apar în număr mare, evidenţiind continuarea cultului zeiţei-pasăre. 67

Cultura Baden s-a format în a doua jumătate a celui de-al IV-lea mileniu î.e.n. în bazinul mijlociu al Dunării (nord-vestul Iugoslaviei, vestul Ungariei, estul Austriei, vestul Slovaciei şi Moravia, cu limitele nordice în Boemia şi sudul Poloniei). După datările cu radio-carbon disponibile azi, cultura Baden a durat circa 500 de ani, începînd pe la 3400 şi durînd pînă pe la 2900 î.e.n. (vezi anexa D). Similitudinile în producerea ceramicii între complexele Baden, Troia I-II, Thermi III, Ezero şi Sitagroi nu pot fi deci surprinzătoare în lumina ipotezei kurgan; totuşi, unii cercetători susţin provenienţa culturii Baden din Anatolia (Kalicz 1963). 68

Satul Baden tipic era aşezat pe terasa unui rîu sau pe un promontoriu. Casele erau mici, semibordeie dreptunghiulare, cu acoperişul sprijinit pe stîlpi de lemn. Aşezările de pe înălţimi descoperite la Vučedol (Schmidt 1945), Sarvaš (Iugoslavia), Levoča (Slovacia) şi alte cîteva lîngă Viena şi Melk (Austria) au servit probabil drept reşedinţe tribale ale puterii ; ele sînt izbitor de asemănătoare fortificaţiilor de pe înălţimi greu accesibile de la Mihailovka, Ezero, Nova Zagora şi Sitagroi. Două locuinţe absidale se aflau în vîrful înălţimii Vučedol; una este considerată a fi fost un *Herrenhaus* (locuinţa stăpînului), iar cealaltă era folosită ca magazie şi bucătărie. Casele de la Vučedol erau construite pe stîlpi verticali şi erau tencuite cu lut; podelele erau tot din lut,

iar pereții interiori despărțeau locuința în camere cu vetre dreptunghiulare separate.

Ne este cunoscută și metalurgia locală. La Sarvaš, în nord-vestul Iugoslaviei, avem mărturii despre folosirea unor matrițe deschise din gresie pentru un pumnal cu cui pentru fixarea mînerului și o secure plată, și existența a diverse produse auxiliare (Schmidt 1945). Mormintele de bărbați din necropola de la Budakalász (Budapesta) cuprind depozite de lame triunghiulare de pumnal cu găuri pentru nit confecționate din aliaj cupru-arsenic.

Necropolele Baden vădesc unele practici kurgan tipice cu sacrificii de oameni și de animale, acestea din urmă implicînd cîini, cai și vite. Mormintele comune conțin de regulă perechea de părinți alături de copiii lor. Inventarul de mormînt pentru cei înstăriți includea, de regulă, vase pentru cărbune (mangaluri), modele de vehicule și podoabe din cupru. La Alsónémedi, lîngă Budapesta, s-au găsit resturile cîtorva atelaje de boi sacrificați la înmormîntări. La Budakalász și Szigetszentmárton, la sud de Budapesta (Kalicz 1976) mormintele includeau modele din lut ale unor vehicule cu patru roți (foto 11).

Se poate presupune că agitația din cursul mileniului al IV-lea î.e.n. a dus la apariția unei populații amestecate. Studii pe schelete au arătat că populația Baden din bazinul mijlociu al Dunării constă din cîteva tipuri. De exemplu, în zona din jurul Budapestei, oamenii al căror tip fizic era „proto-european C" (tipul de stepă) au convieţuit alături de alții, așa numiții „mediteraneeni micști", cu alte cuvinte un tip mediteranean amestecat cu elemente brahimorfe. Datele provin din analiza tipurilor scheletale efectuată de J. Nemeskéri în două necropole: cea de la Budakalász (celebră pentru modelul din lut al unui vehicul cu patru roți) și cea de la Alsónémedi. Primul tip era „de stepă", celălalt mediteranean, evident „vechi european" (Nemeskéri, în Banner 1956).

3. *Complexul amforelor globulare de la nord de Carpaţi, în bazinele rîurilor Vistula, Oder şi Elba* Pe la 3400-3200 î.e.n., în cîmpia din nordul Europei şi la nord de munţii Carpaţi a apărut cultura amforelor globulare, pe actualele teritorii ale Germaniei centrale, Poloniei, Volhiniei, Podoliei şi Moldovei (vezi anexa E). Această entitate culturală este identificată prin sute de morminte, tabere temporare pe dune de nisip, cîteva aşezări pe înălţimi şi unele sate de pescari la Marea Baltică. Înainte ca această regiune să fi fost ocupată de creatorii amforelor globulare, s-a aflat aici grupul culturii paharelor în formă de pîlnie *(Funnel Beaker, Trichterbecher* sau TRB*)*, afiliat complexului neolitic vest-european, precum şi grupul Baalberge-Salzmünde din centrul Germaniei şi Boemia care, aşa cum am văzut, reprezintă probabil cultura unei populaţii Lengyel kurganizate ca urmare a primului val.

Concluzii definitive privind originea şi compoziţia etnică sînt premature deocamdată datorită lipsei unor cercetări cantitative şi unor date antropologice. Tipul fizic este mai bine cunoscut în aşezările din România, unde au fost studiate schelete provenind din şapte gropi, ceea ce este prea puţin pentru concluzii generale (populaţia este descrisă de Necrasov ca fiind „proto-europoidă", *„atténuée et brachycéphalisée"*, Necrasov 1979). Obiectele de cultură leagă acest complex de al doilea val kurgan. Modul de viaţă social, economic şi religios al populaţiei amforelor globulare nu poate fi derivat din acela al grupului TRB. Există o concordanţă deplină între riturile funerare ale populaţiei amforelor globulare şi cele de la Mihailovka I din regiunea nord-pontică: ciste construite din lespezi de piatră, cromlehuri şi stele din piatră, gropi rituale conţinînd cai, vite şi cîini, gravuri pe lespezi de piatră, precum şi sacrificii umane legate de riturile de înmormîntare în onoarea unor bărbaţi de rang înalt. Ansamblul de vase ce însoţeşte pe cei dispăruţi include un vas globular sau o amforă cu baza dreaptă sau rotunjită, avînd patru toarte mici deasupra

umerilor vasului (care dă și numele acestei culturi), o „supieră" sau un pahar cu gura largă și, uneori, o cupă. Decorația cu impresiuni șnuruite, incizată ori cu împunsături se limitează la gîtul ori umerii vasului. Lutul este amestecat cu scoici pisate și cu puțin nisip sau material vegetal. Prin formă și prin tehnica de confecționare, ceramica amforelor globulare, în special cea din Volhinia și din Polonia, este foarte asemănătoare celei din complexul Mihailovka I.

Structura de clasă a societății și poziția dominantă a bărbaților sînt demonstrate de mormintele ce conțin, pe lîngă inventarele foarte bogate, un număr impresionant de animale și oameni sacrificați. În aceste morminte, bărbatul ocupa poziția centrală în cista de piatră și era însoțit în viața de apoi de membri ai familiei, sclavi, boi, cai, cîini, mistreți și alte animale. Aceste morminte extraordinare conțin în mod uzual de la trei pînă la zece schelete umane îngropate simultan. Sexul, vîrsta și poziția scheletelor sugerează că unul sau mai mulți copii de vîrstă fragedă, o femeie adultă (soția?) și unu-doi servitori erau uciși pentru a însoți pe stăpînul-tată-soț în lumea cealaltă (Nosek 1967).

Tradițiile religioase și sociale ale culturii amforelor globulare demonstrează că acest grup era structurat pe un sistem neînrudit cu cel al ceramicii pînlnie (TRB). Mormintele TRB reflectă înmormîntări ample în enorme movile lungi ori în dolmene cu culoar, uneori avînd deasupra morminte ale grupului amforelor globulare. Credințele populației TRB par a fi fost înrudite cu cele ale constructorilor de megaliți din vestul Europei și din zona mediteraneană. Legăturile cu Vechea Europă, unde berbecul era un animal închinat zeiței-pasăre, sînt indicate prin rolul important al berbecului în simbolistica TRB. Aceasta este o trăsătură notabilă, tot așa cum vitele, și nu oile, au fost baza economiei populației TRB. Importanța ideologică legată de chihlimbarul baltic este evidențiată prin discurile din chihlimbar incizate cu motive solare, reprezentări de cai și

chipuri umane, așa cum au fost descoperite în mormintele unor bărbați de seamă. Acestea aveau o importanță simbolică pentru o populație de tradiție kurgan ce adora soarele, ceea ce nu se poate dovedi pentru populația anterioară, TRB. În reprezentarea unei scene de cult gravată pe un disc mare din chihlimbar găsit într-un mormînt bogat al unui bărbat dintr-o cistă de piatră la Ivanne, lîngă Rovno (în nord-vestul Ucrainei) se disting figuri umane în poziție de rugăciune precum și imaginea unui cal (Sveșnikov 1973). Ca stil, scena este îndeaproape înrudită cu cele cunoscute de pe pereții cistelor de piatră și de pe stelele din Crimeea și din zona nord-pontică.

Populația amforelor globulare era formată din păstori ce practicau o transhumanță limitată. Ei trăiau în grupuri mici ce puteau să-și pască turmele pe teritorii vaste și creșteau vite, cai, porci, cîini și oi sau capre. Se îndeletniceau cu comerțul fiind și vînători, pescari sau culegători de plante sălbatice. Acest tip de pastoralism semi-nomad este atestat de așezările sezonale constînd din două-trei semibordeie sau din case de lemn construite deasupra solului (Wiślański 1970). Fortificațiile pe înălțimi și așezările permanente constituiau — se pare — focarul cultural al tribului sau clanului. Uneltele agricole, rar atestate (în general săpăligi de piatră cu o extremitate perforată pentru prinderea mînerului, precum și pietrele de măcinat) indică o practicare limitată a agriculturii. Dovada folosirii unor plante cultivate este și imprimarea boabelor de orz, grîu și leguminoase în lutul folosit la tencuială.

Nu se întîlnesc gropi pentru provizii, uzuale în aria populației culturii paharelor în formă de pîlnie (TRB).

Sînt frecvent atestate în inventarul de mormînt al populației amforelor globulare două unelte importante pentru prelucrarea lemnului: toporul trapezoidal din silex cu secțiune de forma unui patrulater și dalta de silex, echivalente ale unei perechi de unelte din metal — un topor plat și ascuțit și o daltă din cupru sau cupru-arsenic, ca

urmare a celui de-al doilea val kurgan din Europa central-estică, și cu înrudiri apropiate la nord și sud de Caucaz. În vest, unde uneltele de metal erau foarte rare, silexul a fost totdeauna foarte căutat și folosit, iar prelucrarea silexului era o îndeletnicire importantă.

III. Valul al treilea: sosirea populației Iamna, cca 3000-2800 î.e.n.

1. *Mormintele de tip „Iamna" (Yamna) din România, Bulgaria, nordul Iugoslaviei și estul Ungariei*

A treia pătrundere în Europa este identificată prin sute de morminte în România, Bulgaria, nordul Iugoslaviei (sudul Banatului) și estul Ungariei (Ecsedy 1971, 1974, 1975; Ecsedy și Virágh 1973; Gazdapusztai 1964-65; Jovanović 1974; Kalicz 1968; Popov 1932), identice ritualurilor „Iamna" (grafiat și „Yamna") practicate în bazinele inferioare ale Niprului, ale Donului și Volgăi. Trăsăturile caracteristice sînt: înmormîntarea bărbaților în gropi adînci, structuri de lemn în interiorul mormîntului care este acoperit cu grinzi de stejar sau fag, fundul așternut cu rogojini, fibre din scoarță de copac sau cenușă, pereți acoperiți cu textile, orientarea uzuală a capului către vest și așezarea pe spate a scheletului, cu picioarele strînse (sau pe partea dreaptă, în mormintele mai tîrzii). Corpul mortului era presărat, mai ales în jurul capului, cu ocru, motiv pentru care unii arheologi numesc această cultură a „mormintelor cu ocru". În morminte s-au găsit și bucăți de ocru de mărimea unui ou, precum și ouă — indicație a faptului că s-a intenționat probabil asigurarea energiei vitale și a sîngelui. Movilele erau înconjurate de ringuri de piatră ori de șanțuri. Mormintele erau sărace, cu excepția celor aparținînd unor persoane de vază, de regulă bărbați, care aveau alături ace din os sau din cupru cu capul în formă de ciocan, o placă rotundă de cupru, inele-spirale de buclă ori cercei din cupru

sau argint, lănțișoare sau coliere din tuburi subțiri din sîrmă de cupru și din canini, vîrfuri de săgeată din silex, pumnale cu limbă la mîner din cupru (sau cupru-arsenic) cu cui de fixare, sule din cupru, uneori topoare plate din cupru și pumnale ori cuțite din silex. Există urme clare de vetre, foc și sacrificii umane sau animale în interiorul movilei. Printre animalele sacrificate erau cai, vite, oi sau capre, cerbi, urși, cîini și iepuri. Apar și oase de păsări. În Moldova și în vestul Ucrainei, movilele valului al treilea se situează,

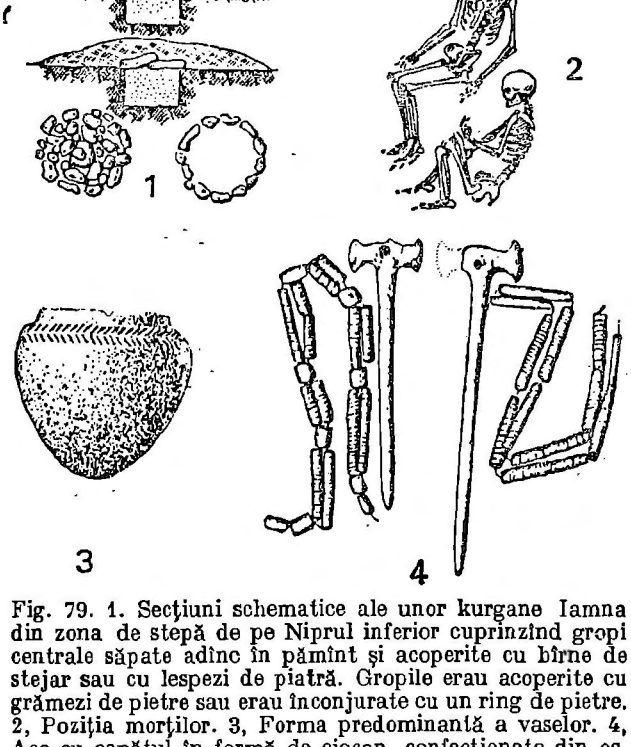

Fig. 79. 1. Secțiuni schematice ale unor kurgane Iamna din zona de stepă de pe Niprul inferior cuprinzînd gropi centrale săpate adînc în pămînt și acoperite cu bîrne de stejar sau cu lespezi de piatră. Gropile erau acoperite cu grămezi de pietre sau erau înconjurate cu un ring de pietre. 2, Poziția morților. 3, Forma predominantă a vaselor. 4, Ace cu capătul în formă de ciocan, confecționate din os, și lanțuri din tuburi de cupru interconectate cu mărgele sau dinți de animal. Inventar de mormînt din prima parte a mileniului al III-lea î.e.n. După: 1—3, *Archeologia Ukrainskoi RSR* editată de Telegin 1971; 4, Häusler 1976.

din punct de vedere stratigrafic, deasupra așezărilor și mormintelor Usatovo-Folteşti (Dinu 1974). Majoritatea datărilor cu radio-carbon pentru mormintele de tip Iamna de la vest de Marea Neagră indică o perioadă imediat următoare anului 3000 î.e.n. (vezi anexa F și fig. 79).

Numai în România s-au analizat optzeci de schelete provenind din mormintele de tip Iamna — un exemplu suficient pentru concluziile ce se impun. Oamenii acestei culturi erau robuști, înalți, cu cranii predominant dolicocefale, înălțime craniană medie și occiput rotund, masiv facial variabil, nas proeminent, orbite de dimensiuni mijlocii și mandibule puternice. Tipul acesta corespunde bine celui găsit în mormintele de tip Iamna din Ucraina și sudul R.S.S. Ruse (Necrasov 1979; Kruț 1972; Gherasimov 1955).

2. *Impactul asupra Europei centrale și zonei adriatice: exodul populației Vučedol spre vest și sud*

Valul al treilea a lovit cultura Baden-Vučedol, o cultură cu caracter hibrid „kurganoid", apărută ca urmare a valului al doilea. Complexul Vučedol este datat la cca secolele 29-27 î.e.n. (vezi anexa G) și este numit astfel după înălțimea fortificală Vučedol din nord-vestul Iugoslaviei. (Alte numiri utilizate pentru aceeași cultură sînt „Zok" —folosită de arheologii maghiari —, „slavă" ori „Laibach/Ljubljana" — după turbăria de lîngă Ljubljana, în nord-vestul Iugoslaviei.). Teritoriul său estic a fost cotropit de invadatorii culturii Iamna. Cultura Baden nu mai este atestată după faza ei ultimă (Bošaca).

Existența unui sistem intensiv de apărare și probabila consolidare a puterii reiese din lanțul impresionant de fortificații și de sate întărite. Concentrarea cea mai mare de așezări se află în jurul localității Vučedol; alta o găsim în jurul orașului Pécs (sud-vestul Ungariei), alta la sud de Viena, apoi în vestul Slovaciei și în jurul orașului Praga. Obiectele de tip Vučedol sînt

atestate acum spre nord-vest pînă în centrul Germaniei și spre sud-vest pînă în Bosnia, Herțegovina și insulele Mării Adriatice. Grupul Makó, o ramificație a acestei culturi de-a lungul Dunării și Tisei inferioare în Ungaria și vestul Slovaciei, s-a deplasat spre Moravia, Boemia și centrul Germaniei, formînd acolo grupul Řivnáč de sate fortificate (Mašek 1961; Ehrich și Pleslová-Štíková 1968). Locul acestui grup a fost luat de agricultorii culturilor Pecica și Nagyrév („vechi europeni"?). În vestul Ungariei și nord-vestul Iugoslaviei, complexul Vučedol a fost urmat de complexul Samogyvár-Vinkovci, care precede populația paharelor campaniforme *(Bell Beaker)*. Mai mult, exodul populației de călăreți creatori ai culturii paharelor campaniforme la mijlocul mileniului al treilea sau scurt timp după aceasta, apoi din teritoriile culturii Vučedol, ar putea fi în legătură cu amenințarea permanentă dinspre est. Această populație a dus spre vest tradiția kurganelor în ce privește armamentul, structura socială și credințele. Prezența calului este factorul de primă importanță în mobilitatea purtătorilor culturii paharelor campaniforme. Cîteva așezări aparținînd acestei culturi de la Budapesta (Csepel Hollándiút și Csepel-Háros) au arătat că animalul domestic cel mai frecvent întîlnit era calul (peste 60%), ceea ce dovedește un amplu proces de domesticire a acestui animal în zona carpatică, 69
evident, o tradiție locală continuînd perioada Baden — valul al doilea (Bökönyi 1970).

Morminte cu caracteristici ale tradiției kurgan au apărut în Grecia (insula Leukas și nord-vestul Peloponesului) datînd din perioada helladică II timpurie și perioada helladică mijlocie. Necropola de la Steno, în insula Leukas, constînd din 33 de kurgane, este unul din cele mai convingătoare exemple privind noua populație deja stabilită în Grecia (Dörpfeld 1927; Gimbutas 1973). Tumulul cel mai mare, înconjurat de un zid de sprijin din piatră, cuprindea o cameră mortuară cu scheletele unui bărbat și unei femei (ritual *suttee* asociat funeraliilor unui personaj regal?).

Luptătorii sau conducătorii erau echipaţi cu pumnale triunghiulare cu nervură mediană dintre care unele aveau mînere placate cu aur. Structura mormîntului, ritualurile de înmormîntare şi echipamentul bărbaţilor de vază seamănă izbitor cu cele ale valului kurgan II, aşa cum este cunoscut din kurganele de la Usatovo, la nord-vest de Marea Neagră, sau de la Tărnava în nord-vestul Bulgariei (fig. 78).

3. *Impactul asupra Europei nordice: cultura ceramicii decorate cu şnurul sau a securii de luptă* Cultura amforelor globulare a fost un factor decisiv în formarea complexului ceramicii decorate cu şnurul şi a prelungirilor sale spre zona estică a Balticii, centrul Rusiei (Fatianovo), nord-vestul Europei şi sudul Scandinaviei. Structura economică de bază (creşterea animalelor, agricultura bazată pe folosirea plugului, transhumanţa, lipsa aşezărilor permanente, exploatarea extensivă a silexului, chihlimbarului şi sării, setul de unelte) şi corespondenţele specifice în ritualurile de înmormîntare indică o continuitate între perioada amforelor globulare şi cea a ceramicii decorate cu şnurul. Dar care a fost cauza unei atare difuziuni ample spre nord şi nord-est, chiar spre o zonă cu o climă mult mai rece? Presupunem că aceste deplasări au fost cauzate de presiunea populaţiei cu morminte tip Iamna dinspre est şi dinspre zona culturii Vučedol — pahare campaniforme dinspre sud (fig. 80). Studiile antropologice vor trebui să stabilească nivelul influxului real al populaţiei tip Iamna în teritoriile culturilor amforei globulare-ceramicii şnuruite. Studiile lui Schwidetzky (1978; 1980) şi Menk (1980) au arătat că arealul complexului ceramicii şnuruite este eterogen din punct de vedere biologic, ceea ce implică o influenţă de substrat. În orice caz, efectul biologic al populaţiei kurgan este evident în regiunile adiacente zonei nord-pontice.

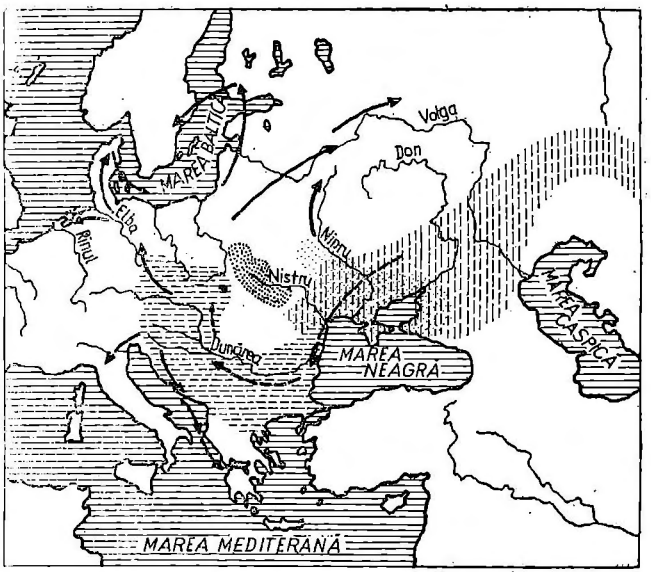

Fig. 80. Impactul valului al treilea (Iamna) asupra culturilor Baden-Vučedol și amforelor globulare — ceramica împodobită cu șnurul, precum și deplasarea acestora spre nord, vest și sud.

Concluzii

Cele trei valuri discutate mai sus au dus la „kurganizarea" Europei, un proces deosebit de complex, implicînd hibridarea a două sisteme culturale și a mai multor tipuri fizice de populație (gracil-mediteranean, și mai robustul „proto-mediteranean" sau „Cro Magnon C"). Liniile anterioare de demarcație între culturi s-au dezintegrat, tradițiile măreței arte și arhitecturi „vechi europene"

(pre-indo-europene) au dispărut ori s-au degradat; credințele și structura socială s-au modificat. Calul, căruța, jugul, pumnalul și lancea, patriarhatul, precum și noi zei și imagini mitice — tipice mitologiilor indo-europene — au fost introduse ori s-au impus. Vechea Europă a fost transformată, dar nu exterminată.

Valul I (cca 4400-4200 î.e.n.), legat de populația de călăreți Hvalînsk-Srednii Stog II, înarmată cu pumnale de silex, suliță și săgeți, a lovit Europa central-estică pînă în Ungaria răsăriteană și a provocat dezintegrarea majorității grupurilor culturale ale Vechii Europe — Karanovo, Petrești, Vinča și Lengyel. Civilizația Cucuteni (Tripolie) a coexistat cu ceea ce par a fi fost grupuri mici de noi veniți. Satele tradiționale de agricultori au fost înlocuite de un sistem centrat pe o fortăreață amplasată pe înălțimi. A început trecerea de la structura socială matrifocală la cea patrifocală. Au fost introduși caii domesticiți precum și armele folosite de pe cal: pumnale, vîrfuri ascuțite, săgeți. A apărut simbolismul soarelui și al calului.

Valul al II-lea (cca 3400-3200 î.e.n.), legat de cultura nord-pontică Maikop a fazei Mihailovka I, a provocat dezintegrarea culturii Cucuteni (Tripolie), și „kurganizarea" unor vaste teritorii din bazinele Dunării și Mariței (formarea complexelor Ezero-Baden) și în cîmpia nord-europeană (formarea complexului amforelor globulare). Au fost introduse metalele dure (aliajul arsenic-cupru), atelajele de boi înjugați și plugul (aratul), precum și un set de simboluri specifice ideologiei indo-europene. A continuat procesul consolidării puterii și bogăției în fortărețele de pe înălțimi.

Valul al III-lea (cca 3000-2800 î.e.n.), legat de populația Iamna (Yamna) — triburi kurgan cu „rude" în bazinul inferior al Volgăi și dincolo de acesta — s-a îndreptat din nou spre Europa central-răsăriteană pînă în estul Ungariei și nordul Iugoslaviei. Populația Baden-Vučedol s-a deplasat spre vest și nord-vest către coastele Adriaticii

și, în ultimă instanță, spre Grecia, spre nordul Italiei, Boemia și centrul Germaniei. Populația ceramicii decorate cu șnurul s-a răspîndit către nord și nord-est spre a forma acolo ramurile nord-vest europeană, sud-scandinavă, est-baltică și central-rusă ale culturii ceramicii decorate cu șnurul /securii de luptă („Fatianovo"). Acest ultim val a fost decisiv în conturarea configurației etnice a Europei, în răspîndirea tradiției kurganelor pe o scară extrem de largă și finalmente, în formarea unor grupuri locale ce au apărut ca atare în zorii epocii bronzului din centrul și nordul Europei. 70

Anexe

A. Tabelul de mai jos, indicînd datările cu radio-carbon obținute prin analizarea mangalului și oaselor de animale de la Usatovo și Maiaki, ilustrează cronologia complexului Usatovo.

Usatovo:

4330±60 B.P., 2380 î.E.N. (UCLA 1642 A) [3340—2860 î.e.n.];

Maiaki:

4400±100 B.P., 2450 î.E.N.] (Bln 629) [3370—2880 î.e.n.]
4375± 60 B.P., 2425 î.E.N.] (UCLA 1642 b) [3360—2895 î.e.n.];
4375± 60 B.P., 2425 î.E.N.] (UCLA 1642 g) [3360—2895 î.e.n.];
4340± 65 B.P., 2390 î.E.N.] (Lab. Leningrad) [3350—2880 î.e.n.].

Date calibrate (reale): 3000-3400 î.e.n.

B. Datări cu radio-carbon pentru faza Ezero I, faza timpurie a bronzului:

Lab. nr.	Datare cu C_{14}	Dată reală corectată	
Bln 428	2310 î.E.N.	2950 î.e.n.	[3340—2645 î.e.n.]
427	2415	3000	[3365—2865]
421	2385	2980	[3360—2680]
442	2360	2970	[3355—2665]
423	2490	3390	[3480—2895]
424	2625	3400	[3645—3025]
522	2505	3380	[3640—2900]
526	2185	2940	[3015—2415]
523	2450	3210	[3370—2880]
524	2510	3380	[3490—2900]
525	2330	2960	[3350—2650]
527	2440	3310	[3370—2875]

C. Datări cu C_{14} pentru faza Coţofeni:

Aşezarea	Lab. nr.	Dată B.P.	Dată reală
Ostrovul Corbului	LJ 3797	4570±60	[3515—3050 î.e.n.]
	LJ 3798	4220±50	[3365—2910]
	LJ 3799	4400±60	[3365—2900]
Băile Herculane	LJ 3533	4470±50	secolele 34—30 î.e.n.
			[3470—2945]
	LJ 3534	4360±60	[3355—2885]
	LJ 3535	4360±60	[3355—2885]
	LJ 3536	4300±60	[3340—2860]

D. Datări cu radio-carbon pentru aşezările tip Baden:

Aşezarea	Lab. nr.	Dată B.P.	Dată reală
Ószentiván	Bln 476	4515± 80	(2565 Î.E.N.) sec. 34 î.e.n [3515—2940 î.e.n.]
Sümeg	A 246	4520±160	(2570 Î.E.N.) sec. 34 î.e.n. [3645—2900 î.e.n.]
Podolia	Bln 556	4455± 80	(2555 Î.E.N.) sec. 34 î.e.n. [3690—2900 î.e.n.]
Iwanowice	M 2166	4300±200	(2350 Î.E.N.) sec. 30 î.e.n. [3480—2420 î.e.n.]
Hissar	Bln 350	4290±100	(2340 Î.E.N.) sec. 30 î.e.n. [3350—2655 î.e.n.]
Homolka (grupul Řivnáč)	GrN 4065	4260±70	(2310 Î.E.N.) sec. 30 î.e.n.
Insula Csepel (Budapesta)	Q 1122	4170±90	(2220 Î.E.N.) sec. 29 î.e.n.
Pivnica (grupul Kostolac)	KN 145	4110±169	(2160 Î.E.N.) sec. 27 î.e.n.

E. Datări pentru cultura amforelor globulare din Polonia:

Aşezarea	Lab. nr.	Dată B.P.
Zarębowo	—	4623± 40 (2673 Î.E.N.)
Klementowice	GrN 225	4440±160 (2490)

Datele reale sînt cuprinse între 3400—3200 î.e.n.

F. Datări cu radio-carbon pentru morminte Iamna din România, Bulgaria şi Ungaria:

Aşezarea	Lab. nr.	C_{14} B.P.	Dată reală
Baia Hamangia	KN 38	4060±160 (2110 Î.E.N.	sec. 30—26 î.e.n. [2990—2210 î.e.n.]
	Bln 29	4090±160 (2140 Î.E.N.)	sec. 30—26 î.e.n. [3025—2310 î.e.n.]
Cernavodă	Bln 62	4260±100 (?310 Î.E.N.)	sec. 30—29 î.e.n. [3360—2550 î.e.n.]

Varna	KI 89	4210± 60 (2260 Î.E.N.)	sec. 30—29 [3030—2650 î.e.n.]
Kétegyháza	Bln 609	4265± 80 (2315 Î.E.N.)	sec. 30—29 [3345—2650 î.e.n.].

G. Datări cu radio-carbon pentru faza Baden-Vučedol din Boemia şi Bosnia:

Aşezarea	Lab. nr.	Dată B.P.	Dată reală
Homolka (şi complexul Řívnáč)	GrN 4065	4260±70 (2310 Î.E.N.)	sec. 30—29 î.e.n.
Hrustovača	Bln 564	4125±80 (2175 Î.E.N.)	sec. 30—29 î.e.n.

Referinţe

ANATI, E.
1976 *Evolution and Style in Camunian Rock Art*, „Archivi" 6, Capo di Ponte, Edizioni del Centro Comuno di Studi Preistorici

BENESCH, F.
1941 *Die Festung Hutberg*, Halle

BERCIU, D.
1972 *Quelques données préliminaires concernant la civilisation de Cernavodă*, „Slovenská Archeológia", XX, 1, p. 268—280

BERCIU, D.; S. MORINTZ; P. ROMAN
1973 *Cultura Cernavodă II. Aşezarea din Sectorul B de la Cernavodă*, „Studii şi cercetări de istorie veche", XXIV, 3, p. 373—405

BÖKÖNYI, S.
1979 *The Earliest Waves of Domestic Horses in East Europe*, „The Journal of Indo-European Studies", V, 5

BOGNÁR-KUTZIÁN, I.
1963 *The Copper-Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya*, „Archaeologia Hungarica", 42, Budapesta

CERNÎH, E. N.
1978 *Ţornoe delo i metallurgia v drevneişei Bolgarii*, Sofia, Academia Bulgară de Ştiinţe

DANILENKO, V. M.; M. M. ŞMAGLII
1972 *Pro odin povorotnii moment v istorii eneoliticinogo naselenia Pivdennoi Evropi*, „Archeologia" (Kiev), 6, p. 3—20

DINU, M.
1974 *Le problème des tombes à ocre dans les régions orientales de la Roumanie*, „Preistoria Alpina", 10, p. 261—275

DÖRPFELD, W.
1927 *Alt-Ithaka*, München
ECSEDY, I.
1971 *Eine neue Hügelbestattung der „Grubengrab"-Kultur (Kupferzeit-Frühbronzezeit) in Dévaványa*, „Mitteilungen des Archäologischen Instituts", 2, p. 45—50
1974 *Újabb adatok a tiszántúli rézkör történetéhez*, „A Békés Megyei Múzeumok Közlemenyei", 2, p. 3—40
1975 *Die Grubengrabkurgane und Elemente vom Steppenursprung in der ungarischen Frühbronzezeit*, „Acta Archaeologica Acad. Scient. Hung.", 27, p. 277—284
ECSEDY, I., D. VIRÁGH
1973 *Vorbericht über eine Untersuchung nach der Verbreitung der Kurgane in Ostungarn*, „Mitteilungen d. Arch. Instituts d. Ungarischen Akad. d. Wiss.", 4, p. 31—33.
EHRICH, R. W.; E. PLESLOVÁ-STIKOVÁ
1968 *Homolka. An Eneolithic Site in Bohemia*, „American School of Prehist. Res.", Peabody Museum, Harvard Univ., XXIV., Československá Akademie Věd, *Monumenta Archaeologica* XVI, Praga
GAZDAPUSZTAI, G.
1964—1965 *Zur Frage der Verbreitung der sogenannten „Ockergrabkultur" in Ungarn*, „Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 2, p. 31—38
GEORGIEV, G. I.; N. Ja. MERPERT; R. V. KATINCIAROV; D. G. DIMITROV
1979 *Ezero, rannobronzovoto selişce*, Sofia, Academia Bulgară de Ştiinţe, Inst. de arheologie
GERASIMOV, M. M.
1955 *Vosstanovlenie liţa po cerepu* „Trudî Instituta Etnografii Akademia Nauk SSSR", 28
GIMBUTAS, M.
1956 *The Prehistory of Eastern Europe. 1. Mesolithic, Neolithic and Copper Age Cultures in Russia and the Baltic Area*, „Amer. School of Prehist. Research", Peabody Museum, Harvard Univ., XX
1973 *The Beginning of the Bronze Age in Europe and the Indo-Europeans, 3500—2500 B.C.*, „The Journal of Indo-European Studies", I, 2, p. 163—214
1978 *The First Kurgan Wave into Copper Age Europe*, „The Journal of Indo-European Studies", V, 4, p. 277—338
HÄUSLER, A.
1963 *„Südrussische und nordkaukasische Petroglyphen*, „Wiss. Zeitschrift der Martin Luther Univ.", Halle—Wittenberg XII, 11, p. 889—921
JOVANOVIĆ, B.
1974 *Indoevropljani i Stepska Kultura Grobovajama u ranom Bronzovom Dobu Podunavlja* (Rezumat în engleză: The Indo-Europeans and the Steppe Pit-Grave Culture in the Early Bronze Age in the Danube Basin), „Istrazivanja", 3, p. 5—24

KALICZ, N.
1963 *Die Péceler (Badener) Kultur und Anatolien*, Budapesta, Akademiai Kiadó
1968 *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn.*, „Archaeologia, Hung.", n.s., 45, p. 15—61
1973 „Über die chronologische Stellung der Balaton-Gruppe in Ungarn", în: Chropovsky, B. (ed), *Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur* (Nitra 1969), Bratislava, Verlag der Slow. Akad. d. Wiss., p. 131—163
1976 „Ein neues kupferzeitliches Wagenmodell aus der Umgebung von Budapest", *Festschrift für Richard Pittioni zum 70. Geburtstag*, Viena, Franz Deuticke
KRUŢ, S. I.
1972 *Naselenie territorii Ukraini epohi medi-bronzi*, Kiev, p. 125
LAGODOVSKA, O. F.
1946 *Raskopki usativskogo kurgana I—II*, „Naukovi Zapiski", II, Kiev
1953 *Pamiatki usativskogo tipa*, „Archaeologia", VIII, p. 95—109
LAGODOVSKA, O. F.; O. G. ŞAPOŞNIKOVA; M. L. MAKAREVICI
1962 *Mihailivske poselenia*, Akademia Nauk Ukrainskoi RSR, Inst. Archeologii
LEBEN, F.
1973 „Zur Kenntnis der Lasinja-Kultur in Slowakei", în Chropovský, B. (ed.) *Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur* (Nitra 1969), Bratislava, p. 187—197
LICHARDUS, J.; J. VLADAR
1964 *Zu Problemen der Ludanice-Gruppe in der Slowakei* (K problémom ludanickej skupiny na Slovensku), „Slovenská Archeológia", XX, 1, p. 69—162
MASEK, N.
1961 *Die Řivnáč-Gruppe in Böhmen und ihre chronologische Stellung*, „L'Europe à la fin de l'âge de pierre. Actes du Symposium consacré aux problèmes du Néolithique européen", Praga—Liblice—Brno, 1959, Ed. de L'Académie tchécoslovaque des Sciences, p. 327—335
MEDUNOVÁ-BENEŠOVÁ, A.
1964 *Eneolitické sídliště Staré Zámky v Brne-Líšni*, „Památky Archeologické" LV, p. 91—155
MELIUKOVA, A. I.
1962 *Kurgan usatovskogo tipu u sela Tudorovo*, „Kratkie Soobşcenia Instituta Arheologii", 88, p. 74—83
MENK, R.
1980 *A Synthesis of Physical Anthropology of the Corded Ware Complex*„Journal of Indo-European Studies", VIII, Papers of Dubrovnik Conference (M. Gimbutas ed.), Washington

MERPERT, N. Ja.
1974 *Drevneişie skotovodı voljsko-uralskogo mejdureeia*, Moscova, Nauka
MERPERT, N. Ja.; H. I. GEORGIEV
1973 „Poselenie Ezero i ego mesto sredi pamiatnikov rannego bronzovogo veka vostocinoi Evropî", în: Chropovský, B. (ed.): *Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur* (Nitra 1969), Bratislava, p. 255—257
MORINTZ, S.; P. I. ROMAN
1968 *Aspekte des Ausgangs des Äneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau*, „Dacia", n.s., XII, p. 45—128
MOVŞA, T. G.
1961 *O sviaziah plementripolskoi kulturî so stepnîmi plemenami mednogo veka*, „Sovetskaia Arheologia", 2, p. 186—199
NECRASOV, O.
1979 „Les Populations de la période de transition du Néo-Enéolithique à l'âge du Bronze et leurs particularités anthropologiques", în *Anthropologie et Archéologie. Le cas des premières civilisations du métal.* Actes du Symposium de Sils-Maria (GR, Suisse). *Archives suisses d'anthropologie générale*, 43, 2
NEMESKÉRI, J.
1956 „Anthropologische Übersicht des Volkes der Péceler Kultur", în: Banner, J. „Die Péceler Kultur", *Archaeologia Hung.*, n.s. XXXV, Budapesta
NIKOLOV, B.
1976 *Mogilni pogrebenia ot rannobronzovata epoha pri Tărnava i Kneja, Vracianski okrug*, „Archeologia", 3, p. 38—51
NOSEK, S.
1967 *Kultura amfor kulistych w Polsce*, Wrocław-Varşovia-Cracovia, Lucrările comisiei de arheologie, 8
PASSEK, T. S.
1949 *Periodizaţia tripolskih poselenii*, „Materialîi issledovania po arheologii SSSR", 10, p. 194—275
1963 *Pamiatki usativskogo tipa*, „Archeologia", VIII, p. 95—109
PATAY, P.
1966— *Gräber von Sippen-Häuptlingen aus der Kupferzeit*,
1967 „A Mora Ferenc Muzeum Évkönyve", 2, p. 49—55
PITTIONI, R.
1954 *Urgeschichte des österreichischen Raumes*, Viena; Franz Deutiske
POPESCU, D.
1937— *La tombe à ocre à Casimcea*, „Dacia", v.s. VII—
1940 VIII, p. 85—91
POPOV, R.
1932 *Mogilinite grobove pri s. Endje*, „Izvestia Arh., Inst", VI, p. 89—116

RENFREW, C.
1970 *The burnt house at Sitagroi*, „Antiquity", XLIV, 174, p. 131—134
ROMAN. P. I.
1971 *Strukturänderungen des Endäneolithikums im Donau-Karpaten-Raum*, „Dacia", n.s., XV, p. 31—169
RUDINSKI, M. J.
1952 *Kamennaia Mogila*, „Kratkie soobşcenia Instituta Arheologii", I, p. 21—31
SCHMIDT, R. R.
1945 *Die Burg Vučedol*, Zagreb, Kroatisches arch. Staatsmuseum
SCHRICKEL, W.
1957 *Westeuropäische Elemente im Neolithikum und in der frühen Bronzezeit Mitteldeutschlands*, „Landesmuseum für Vorgeschichte"., Dresda, Vol. 4 şi 5
SCHWIDETZKY, L.
„Anthropologie der Schnurkeramik- und Streitaxtkulturen", în Schwabedissen, W. (ed.). *Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa*, partea a VIII-a b, Anthropologie, partea a doua, Fundamenta, Monogr. z. Urgesch., F. Reihe B, vol. 3, Koln-Wien, Böhlau Verlag
1980 *The Influence of the Steppe People Based on the Physical Anthropological Data*, „Journal of IE Studies", VIII, Papers of Dubrovnik Conference (Gimbutas M., ed.), Washington
SEEWALD, O.
1940 *Die jungneolithische Siedlung in Retz (Niederdonau)*, „Praehistorica", 7
ŞMAGLI, M. M.; V. P. DUDKIN; K. V. ZINKOVSKI
1973 *Pro vivcennia tripolskih poselen*. „Arheologia", 8, p. 23—39
ŠIŠKA, S.
1972 *Gräberfelder der Lažňany—Gruppe in der Slowakei*, „Slovenska Archeológia", XX, 1, p. 107—175
SVEŞNIKOV, I. K.
1973 *Nove pohovannia kulturi kuliatih amfor u Rovenski oblasti*, „Arheologia", 8. p. 63—67
TALLGREN, A. M.
1934 *Sur les monuments mégalithiques du Caucase occidental*, „Eurasia Septentrionalis Antiqua", IX, p. 1—45
TELEGIN, D. Ja.
1973 *Seredno-stogivska kultura epohi midi*, Kiev, Akademia Nauk Ukrainskoi SSR, Inst. Archeologii
TOČIK, A.
1964 *Záchranný výzkum v Bajči-Vlkanové v rokách 1959—1960*, „Studijne Zvesti", 12, p. 15—185

WIŚLAŃSKI, T.
1966 *Kultura Amfor Kulistych w Polsce Polnocnozachodniej*, Varşovia, Inst. Hist. Kult. Materialnej
1970 *The Globular Amphora Culture. The Neolithic in Poland*, Varşovia
ZINEVICI, T. P., S. I. KRUŢ.
1968 *Antropologicina harakteristika davnogo naselenia teritorii Ukraini.*, Naukova duşla Kiev, p. 13—39

CÎTEVA PRECIZĂRI DE ORDIN ARHEOLOGIC PRIVIND PROBLEMA PROTO-INDO-EUROPENILOR

Este cît se poate de clar că soluția privind originile proto-indo-europenilor — pe baze atît spațiale, cît și temporale — se află în mîna arheologului. În ciuda amplelor cercetări lingvistice, nu s-au oferit încă răspunsuri definitive referitoare la problema patriei primitive indo-europene, deoarece chestiunea în discuție este situată foarte departe în timp *. Și totuși, rezultatele investigațiilor lingvistice, desfășurate timp de două secole, sînt o mină de aur pentru arheologi. A nu ne folosi de ele înseamnă a ne lipsi de un material cu adevărat bogat.

Cercetările lingvistice au arătat așadar că, la un moment dat, în preistorie a existat nucleul unui stadiu cultural și lingvistic din care s-a dezvoltat ulterior o mare varietate de idiomuri și culturi indo-europene. S-a mai arătat că analogiile specifice dintre numeroasele idiomuri indo-europene reprezintă, cît se poate de clar, un detaliu mult prea fin pentru a putea fi explicat printr-o teorie poligenetică sau prin împrumuturi intralingvistice (cf. Thieme 1954). Aceste „analogii specifice" și acest „stadiu specific" există și în materialele arheologice, ceea ce duce la concluzia

* O critică detaliată a problemei este prezentată în disertația lui James Mallory *Theory and Method on the Indo-European Homeland*, Los Angeles (UCLA), 1975 (N.A.).

că a existat cu adevărat un teritoriu proto-indo european (PIE). Utilizînd mijloacele arheologiei este posibil să coborîm înapoi în timp spre o bază geografică — un areal de origine — de care sînt legate dezvoltările ulterioare.

Metodele reconstrucției arheologice care fac din patria proto-indo-europeană o realitate istorică sînt numeroase și nu mai puțin complicate decît cele lingvistice. Cerințele necesare reconstrucției sînt: (1) Studierea culturilor de substrat. (2) Trasarea continuității culturale plecînd de la culturile indo-europene atestate istoric pînă la perioadele preistorice. (3) Identificarea unei anumite culturi într-un anumit moment și pe o arie geografică anumită care este în mod clar relevantă punctelor 1 și 2. (4) Identificarea unor elemente culturale proto-indo-europene specifice. (5) Identificarea unor componente ne-indo-europene în Europa și în Orientul Apropiat; și (6) Încercarea de a înțelege procesul de hibridare al elementelor proto-indo-europene și de substrat ne-indo-european (pre-indo-european).

Lucrările mele de pînă acum privitoare la „teoria kurgan" nu s-au bazat pe abordarea problemei proto-indo-europenilor printr-un set de formule reconstruite lingvistic, ci pe studii în timp și spațiu asupra: (1) arealelor locuite de vorbitori de limbi baltice și slave (1946; 1963; 1971); (2) neoliticului și epocii bronzului în centrul și vestul Europei, adică a Vechii Europe care nu a fost indo-europeană (1973, 1974 a, b). Toate aceste studii mi-au întărit convingerea că a existat într-adevăr o „cultură-sursă".

1. Cultura kurganelor: denumire și cronologie

Deși au trecut aproape 20 de ani de la publicarea lucrării în care legam problematica proto-indo-europenilor de infiltrarea populației kurganelor în Europa și Orientul Apropiat dinspre stepa dintre Nipru și Volga, concepția mea privind pro-

blemele de bază nu s-a schimbat. Firește, sînt necesare cîteva rectificări care să țină seama de noile dezvoltări ale științei, în special sub raportul datărilor. Datele prezentate în studiul din 1956 și în cel din 1963 în ceea ce privește cultura kurgan și „criza culturală" din Europa preistorică au fost mult revizuite într-o comunicare din 1966 prezentată la Conferința de la Philadelphia asupra civilizației indo-europene (Gimbutas 1970).

Faptul că aspectele cronologice nu erau perfect stabilite în faza inițială a datărilor cu radiocarbon a făcut înțelegerea datelor dificilă lingviștilor și altora din afara sferei arheologiei. Și totuși, pentru cei preocupați de problematica preistoriei, metoda datării cu radio-carbon (C_{14}) și calibrarea ei pe baza dendrocronologiei (calcule bazate pe inelele pinului californian cu conuri țepoase) a fost o adevărată binecuvîntare, chiar dacă adesea s-a făcut simțită nevoia revizuirii unei gîndiri structurate pe comparații tipologice și pe date publicate anterior. Este adevărat că metoda de datare cu C_{14} a suferit schimbări esențiale în ultimii 20 de ani, dar acum ea s-a stabilizat. Avem la dispoziție un număr considerabil de datări pentru fiecare complex arheologic și ne bazăm pe calibrarea acestor date prin dendrocronologie. Estimările cu ajutorul inelelor de copac nu ne pot duce prea departe (adîncimea în timp este pînă la cca 5400 î.e.n. și se speră ca în curînd să se adauge alți 500 de ani). Datorită noilor metode de datare, se pot discerne nu numai mileniile, ci secolele și chiar jumătățile de secol din cadrul neoliticului și epocii bronzului. 71

Termenul „kurgan" este o denumire generică pentru o tradiție culturală cuprinsă între cca 5000 și 2000 î.e.n. El acoperă o serie de elemente socio-economice, stilistice și religioase care duc, în ansamblu, la ideea că a existat o afinitate genetică între numeroasele complexe culturale din acest interval de timp. Cultura „kurgan" nu este o entitate unitară și uniformă; ea cuprinde trei milenii subdivizate în patru perioade, de la

Kurgan I la IV. Nu este nevoie să eliminăm etichete ca Serednii Stog II, Yamna (sau Iamna, „groapă, cavitate") ori „securea de luptă-ceramica decorată cu șnurul", deoarece acestea sînt necesare pentru a identifica anumite complexe arheologice în diverse faze și zone. Numai fazele Kurgan I și II pot fi echivalate cu un complex cultural relativ uniform. De-abia după expansiune s-au produs noi evoluții, adică au apărut variante culturale.

Înainte de revoluția produsă în cronologie de datările cu radio-carbon și calibrările dendrocronologice, se estima că așa-numita „cultură a kurganelor" ar fi avut o durată mult mai scurtă, desfășurarea ei de-a lungul a trei milenii fiind comprimată în aproximativ un singur mileniu. Datorită complexității generate de „instabilitatea" în cronologie, termenul „kurgan" a fost greșit folosit ori înțeles de unii specialiști. Repet: „kurgan" nu denumește cultura patriei primitive indo-europene, ci caracteristicile culturale ale populației proto-indo-europene în perioada relevantă pentru problema patriei primitive.

Cele trei milenii ale „tradiției kurgan" cuprind: *Faza Kurgan I* — mileniul al V-lea î.e.n., o perioadă de relativă uniformitate culturală, cunoscută în așezările descoperite în stepele dintre Nipru și Volga, la est de zona civilizației Cucuteni (Tripolie). Denumirea arheologică a acestui complex este „Serednii Stog II" în bazinele Niprului și Donului * și „Yamna (Iamna)" timpurie sau „mormintele cu groapă" în regiunile cursului inferior al Volgăi, cursul inferior al fluviului Ural și la nord de Marea Caspică.

Faza Kurgan II — prima jumătate a mileniului al IV-lea î.e.n. Este perioada începutului unei

---

* Denumirea Serednii Stog II a început să fie folosită pentru un complex cultural în urma săpăturilor din anul 1927 întreprinse de A. V. Dobrovolski în zona pragurilor Niprului. Serednii Stog este o așezare stratificată, stratul superior (II) acoperea resturi ale culturii Nipru — Donet (Serednii Stog I) — Dobrovolski 1929; Telehin 1970 (N.A.)

crize la vest de Marea Neagră, dată cînd morminte tip Kurgan II apar în arealul Vechii Europe și pătrund spre Europa centrală de-a lungul Dunării. În acest stadiu, civilizațiile „vechi europene" (pre-indo-europene) își continuă existența.

Faza Kurgan III — a doua jumătate a mileniului al IV-lea î.e.n., fază marcată de apariția unei noi culturi în partea nordică a Peninsulei Balcanice și în Europa central-estică (complexul Cernavodă-Boleraz-Proto Baden-Baden), în Europa centrală (complexul amforelor globulare) și în Transcaucazia, toate zonele conținînd elemente kurgan. Această perioadă a cuprins procesul complex de hibridare sau „kurganizare" ce a dus la importante transformări în economie, structura socială și religie. Sînt atestate vehiculele și caii; tell-urile și înălțimile avînd poziții strategice din arealele civilizațiilor Vinča-Turdaș și Lengyel (zona est-balcanică) sînt transformate în fortificații și centre tribale; nu se cunoaște nici un oraș sau sat mai mare cu caracter „vechi european".

Faza Kurgan IV — mileniul al III-lea, consolidarea grupurilor tribale dominate de elemente kurgan, precum și creșterea mobilității și expansiunii. Este perioada complexelor „ceramica decorată cu șnurul — securea de luptă" din centrul și nordul Europei, complexelor mormintelor cu groapă („Yamna") și mormintelor-catacombă din stepele nord-pontice, fazei Maikop din Caucazul de nord și perioada distrugerii orașelor din zona egeeană și est-mediteraneană. Nordul Europei, pînă în Suedia și sudul Finlandei, și Grecia au fost „kurganizate". 72

Grupurile de vorbitori de limbi indo-europene din epoca bronzului și fierului pot fi identificați într-un lanț de dezvoltare neîntreruptă pînă în această perioadă: vorbitori ai idiomurilor germanice în arealul complexului „ceramicii decorate cu șnurul — securii de luptă" din nord-vestul Europei; balticii în complexul est-baltic și complexul securii de luptă din centrul R.S.S. Ruse (Fatianovo); slavii în complexul nord-carpatic al cera-

micii decorate cu șnurul — securea de luptă; grupul celto-italo-iliro-frigian în complexul ceramicii decorate cu șnurul — securea de luptă din
73 centrul Europei; pre-grecii sau proto-grecii în grupul kurgan albano-pelagonian; proto-sciții în complexul Yamna-Poltavka din sudul R.S.S. Ruse.

Întregul sistem al „culturii kurgan" nu este bazat pe o singură trăsătură comună („izomorf") — movila sau kurganul. „Kurgan" este denumirea unei tradiții și, asemeni multor alte denumiri, nu se referă la o unică trăsătură, ci la ansamblul de elemente definitorii, care sînt: o societate patriarhală, un sistem stratificat în clase, existența unor mici unități tribale conduse de căpetenii puternice, o economie preponderent pastorală incluzînd creșterea calului și cultivarea plantelor, elemente de arhitectură cum sînt colibele mici dreptunghiulare subterane (bordeie) sau supraterane, cu stîlpi de susținere din lemn, sate mici și fortărețe masive amplasate pe înălțimi, o ceramică grosolană nepictată decorată prin incizie sau împunsături, elemente religioase ce indică existența unui zeu al cerului și/sau soarelui, precum și un zeu al tunetului, sacrificii de cai și cultul focului. Movila (sau kurganul) este, așadar, doar unul din aceste elemente definitorii. Movilele de pămînt sau grămezile de pietre de deasupra mormintelor cu puț *(shaft-graves)* erau în majoritatea cazurilor foarte joase, adesea sub 1 m înălțime. De-a lungul timpului, ele au avut de suferit de pe urma distrugerilor în regiunile cu pămînt arabil. Ca atare, movila nici nu mai este atestabilă întotdeauna, mormîntul în sine fiind mai important decît „căciula" lui.

Riturile de înmormîntare sînt de o importanță excepțională în a ne da o imagine despre structura socială și religioasă. Practicile de înmormîntare nu sînt împrumutabile altor culturi, nici nu sînt brusc abandonate, chiar dacă suferă treptat modificări. Deoarece mormintele tradiției kurganelor constituie majoritatea covîrșitoare a resturilor culturale, ele sînt o sursă principală de infor-

mație. Caracteristicile principale ale structurii mormîntului și ale practicilor de înmormîntare sînt următoarele: (1) Prezența unei case mortuare construite fie din lespezi de piatră, fie din lemn în interiorul gropii, acoperită cu lemn sau cu pietre ori cu un cort sprijinit pe trei sau patru stîlpi sau pari de lemn. Fundul era acoperit cu prești, ocru din scoarță de copac, cenușă sau pietricele. (2) Mormîntul era acoperit cu o movilă rotundă de pămînt sau de piatră, adesea înconjurată de un cromleh, adică de un cerc de pietre sau de stîlpi din lemn. Numai mormintele regale erau marcate cu un tumul neobișnuit de înalt; celelalte erau joase. Stele funerare de forma unei zeități masculine grosolan tăiate în gresie marcau locul de înmormîntare (unele au fost refolosite pentru a acoperi casele mortuare). (3) Groapa centrală dintr-o movilă era destinată bărbatului, iar gropile secundare femeilor, copiilor și eventual altor membri mai puțin importanți, bărbați sau femei, ai familiei sau clanului. (4) Prezența obiceiului *suttee*, adică înmormîntarea soției și copiilor și, poate, a sclavilor alături de soțul, tatăl ori stăpînul decedat. (5) Înmormîntarea animalelor în gropi separate. (6) Atestarea sacrificiilor de oameni și animale în strînsă legătură cu înmormîntarea membrilor clasei superioare. (7) Evidențierea unor distincții de clasă în absența sau prezența anumitor elemente din inventarul de înmormîntare; majoritatea mormintelor sînt lipsite de inventar; mormintele căpeteniei ori războinicului cuprind vîrfuri de săgeată și țepușe din silex, un cuțit, o secure de luptă (din corn de cerb în faza Kurgan I, de piatră sau cupru în fazele Kurgan II și III), capăt de ghioagă din piatră (în formă de cap de cal în faza Kurgan II), un ornament pectoral confecționat din dinți perforați de cîine, vulpe, lup sau urs, un colier din colți de mistreț și, în mod excepțional, un inel din cupru sau electrum, brățări spiralate din cupru și o cataramă din os pentru cingătoare; unul sau mai multe pahare sînt așezate la capul sau la picioarele mortului. (8) Morții erau înhu-

mați și depuși pe fundul mormîntului în poziție ghemuită: în fazele Kurgan I și II pe spate și, de regulă, cu capul spre est, în fazele Kurgan III și IV pe o parte (bărbatul pe dreapta, femeia pe stînga) cu o orientare predominantă spre vest.
47 Riturile de incinerare nu erau total necunoscute.

Elementele definitorii enumerate mai sus se referă la riturile funerare ale culturii de la nord de Marea Neagră și din bazinul inferior al Volgăi în perioada 5000-2000 î.e.n. Ele se aplică și mormintelor cu kurgan din Europa centrală estică, centrală și nordică, precum și regiunii de la sud de Caucaz în fazele Kurgan II-IV, adică în perioada de expansiune și post-expansiune. Acestea au continuat, cu anumite modificări, chiar pînă în perioada istorică, în epoca bronzului și fierului. Credința într-o viață de apoi, caracterizată prin aceeași structură socială stratificată, reprezintă una din trăsăturile cele mai conservatoare ale societăților indo-europene. Riturile kurgan de înmormîntare pot fi deosebite cu ușurință de cele ale populațiilor de vînători și pescari nord-euroasiatice, reprezentate de ceramica decorată cu pieptenele și incizată, ca și de cele ale agricultorilor din sud-estul și vestul Europei ori din zona mediteraneană.

2. Fazele Kurgan I și II din stepele delimitate de Niprul inferior, Volga inferioară și Munții Urali și problema „patriei primitive"

Dacă tradiția kurgan nu este sinonimă cu patria primitivă indo-europeană, ce se poate aștepta de la arheologie în rezolvarea bazei spațiale și temporale a proto-indo-europenilor?

Atenția noastră trebuie îndreptată spre fazele Kurgan I și II, 5000-3500 î.e.n. Între bazinul inferior al Niprului și sudul Uralilor sînt cunoscute așezări de o relativă uniformitate (fig. 81: I). „Serednii Stog II" este denumirea unei variante vestice a acestei culturi, apărută sub influența

substratului din regiunea Nipru-Doneț (cultura „Nipru-Doneț" a stadiului sub-neolitic, avînd afinități cu culturile din Bielorusia și sudul Lituaniei) și în centura de coastă nord-pontică Surskaia din jurul Mării de Azov și în zona pragurilor Niprului, precum și în cultura neolitică din Crimeea — nordul Caucazului. Cele mai timpurii așezări kurgan „pure" trebuie să se afle în regiunea Volgăi și dincolo de aceasta, dar cronologia așezărilor estice este încă neclară; între stepele Siberiei și cursul superior al Ieniseiului sînt cunoscute așezări de tradiție kurgan în cursul mileniului al IV-lea î.e.n.

Se cunosc peste o sută de localități din această fază (Telehin 1973). Dintre acestea, cîteva sînt așezări, celelalte sînt morminte, mine de silex, precum și descoperiri izolate. Cea mai bine explorată așezare — Dereivka din districtul Kirovograd pe Nipru, la confluența cu Omelnik — ocupa cca 1/3 hectar. S-au descoperit două semi-bordeie dreptunghiulare cu dimensiunile 6×13 m și alte construcții mai mici întinse pe o suprafață de 2000 m² excavați. Alături de bordeie s-au scos la lumină vetre sub cerul liber, locuri pentru măcinat și ateliere de ceramică. La o extremitate a satului s-au descoperit mormintele a doi câini și un altul conținînd un craniu de cal. Presărate în toată așezarea s-au găsit pahare sparte din pastă conținînd scoici pisate și avînd baza ascuțită, oase de animale și cochilii de *Unio* și *Paludinae*. Resturile de cai reprezintă 74% din ansamblul animalelor domesticite. Urmează vitele (21%), porcul și oaia. Dereivka și alte așezări au furnizat obiecte din corn de cerb cu una sau două perforații care se presupune că au fost folosite ca frîu pentru cai. S-a estimat că un sat ca Dereivka adăpostea 55 de cai, 19 vaci, 9 porci și 17 oi/capre (statistica a fost întocmită prin analizarea a 3232 oase de animale domesticite: Bibikova 1963: 130 sq.). Oasele de animale sălbatice din așezările fazelor Kurgan I și II reprezintă 7-40% din ansamblul oaselor găsite (în

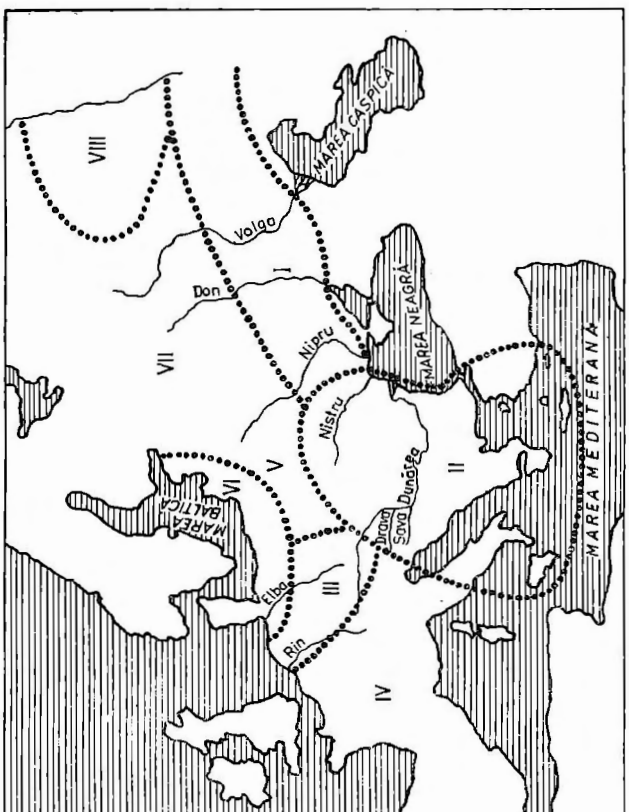

majoritatea cazurilor, între 10 și 25%). Împrejurimile acoperite cu păduri sînt indicate de prezența unei faune specifice: cerbul, căprioara, mistrețul, viezurele, vulpea, castorul, iepurele, ursul, elanul, lupul, jderul și măgarul sălbatic. Oasele de pești de apă dulce, precum și harpoanele și cîrligele de pescuit atestă practicarea pescuitului în rîuri și lacuri din apropierea așezării. Cultivarea rudimentară a unor plante se făcea cu aju-

Fig. 81. Blocurile culturale din Europa în mileniul al V-lea î.e.n.

I: Complexul Kurgan I şi II sau Serednii Stog II, presupus a reprezenta vatra culturii proto-indo-europene. II: Vechea Europă, o ramificaţie a Lumii străvechi cu începuturile în neolitic (mileniul al VII-lea î.e.n.). Acest bloc cultural sud-est european constă din şapte variante sau civilizaţii: (1) egeeană; (2) adriatică; (3) central-balcanică (Butmir, Vinča-Turdaş, Tisa); (4) central-dunăreană sau Lengyel; (5) est-balcanică (Gumelniţa-Karanovo); (6) transilvăneană (Petreşti); (7) moldovenească — vest-ucraineană (Cucuteni-Tripolie). III: Cultura ceramicii liniare a Europei centrale dezvoltată prin aculturaţia vînătorilor şi pescarilor la agricultură. Puternic influenţată de, şi înrudită cu, II. IV: Blocul neolitic vest-european constînd din culturile: Fossa, în Spania; Chassey, în Franţa; Lagozza, în nordul Italiei; Cortaillod în estul şi centrul Elveţiei; Windmill Hill în Anglia şi Irlanda; Michelsberg, în Renania. V: Cultura unei populaţii locuind în păduri, Nipru-Doneţ, cu distribuţia spre sud trunchiată de infiltrările Kurgan în regiunea Niprului inferior. VI: Cultura sub-neolitică est-baltică de pescari Nemunas-Narva înrudită cu Ertebølle în nord-vestul Europei. VII: Ceramica incizată a culegătorilor de hrană din zona acoperită de păduri din centrul R.S.S. Ruse. VIII: Cultura est-rusească — lanţul mijlociu al Uralilor, reprezentată de culegători de hrană, înrudită cu VII.

torul unor săpăligi din corn de cerb, iar măcinarea grînelor cu ajutorul unor pisălogi din piatră — singurele dovezi privind practicarea agriculturii. Nu s-a descoperit nici un mîner de seceră confecţionat din os sau din lemn care ar fi putut fi folosit prin ataşarea unei lame de silex. Cuţitele lungi de silex şi răzuitoarele sînt predominante în industria prelucrării silexului. S-au găsit unelte din piatră pentru prelucrarea lemnului — topoare, tesle şi dălţi. Sursele locale de cupru au fost exploatate pentru confecţionarea podoabelor — inele, brăţări spiralate şi pandantive. Armele sînt, probabil, cele mai frapante vestigii — securi de luptă formidabile confecţionate din corn de cerb, unele de 30 cm lungime, nenumărate vîrfuri de suliţă şi vîrfuri de săgeată atent şlefuite, precum şi ghioage sculptate artistic din piatră semi-preţioasă, de regulă porfir de nuanţă verde închis. Acestea din urmă erau de forme

diferite — globulare, în formă de pară, cu trei-patru protuberanțe globulare sau tăiate în formă de cap de cal. Armele au fost găsite în mormintele bărbaților și erau simboluri ale statutului corespunzător unui șef sau războinic. Încă din faza cea mai timpurie a tradiției kurganelor se cunosc morminte duble conținînd un bărbat și o femeie îngropați simultan, precum și morminte de animale domestice. Mormintele sînt reprezentate de gropi construite din lespezi de piatră și acoperite cu o grămadă de pietre plate.

Structura economică și socială a acestui complex este unică; ea nu poate fi confundată cu cea a culturii ceramicii decorată cu pieptenele și incizate din centrul R.S.S. Ruse și partea centrală a Uralilor, cu cultura caucaziană ori cu cea a Peninsulei Balcanice, a Europei centrale ori nordice. Dovezile privind creșterea calului și călăria sînt clare. Nici o zonă din est, sud, vest sau nord nu a prezentat vreo specializare în creșterea calului. Cîteva oase de cal, care rareori reprezintă mai mult de 2% din totalul animalelor domesticite, sînt cunoscute din unele așezări de tip Cucuteni (Tripolie) și est-balcanice — Gumelnița (Telehin 1973: 133, 134) ori din necropolele culturii Tiszapolgár din estul Ungariei și Moravia (Bökönyi 1974), contemporane fazei Kurgan II.*

---

* Afirmația lui Goodenough că arealul culturii Cucuteni (Tripolie) ar fi fost zona domesticirii calului și patria primitivă indo-europeană (Goodenough 1970), cu alte cuvinte vestul Ucrainei și Moldova unde se afla foarte avansata civilizație Cucuteni, nu are nici o fundamentare arheologică. Nu numai cantitatea de oase de cal din așezările kurgan, dar și prezența calului sălbatic trebuie luate în considerație. În cuvintele lui Bökönyi: „cea mai timpurie și mai importantă domesticire a cailor trebuie să fi avut loc în stepele Asiei și estului Europei, căci numai în aceste regiuni se găsea în neolitic un mare număr de cai sălbatici care supraviețuiseră pleistocenului. Ca atare, aici a început și domesticirea lor. Dar în Europa domesticirea nu a dobîndit niciodată aceeași importanță, deoarece rolul principal l-au avut caii ajunși aici dinspre est" (Bökönyi 1974: 238). Oasele de cai găsite în estul Unga-

Datele arată că domesticirea calului şi-a avut centrul în teritoriul culturii kurganelor de unde s-a răspîndit apoi spre vest.

Bazîndu-şi lucrările pe elemente stratigrafice şi tipologice, Telehin a subîmpărţit complexul Serednii Stog II în două perioade, fiecare avînd două subfaze de aproape 1000 de ani. Singura datare cu radio-carbon pentru aşezarea de la Dereivka (sau Kurgan II) este 3565 ± 90 Î.E.N. adică cca 4730 î.e.n. dată reală, şi s-a obţinut prin datarea unui os de cal analizat la Universitatea din California — Los Angeles (UCLA 1446 A). Restul cronologiei se bazează pe datări cu C_{14} pentru diverse faze ale culturii Cucuteni-Tripolie cu care populaţia kurganelor a venit în contact pe la mijlocul mileniului al V-lea î.e.n.

Schema cronologică este următoarea:

Kurgan		Civilizaţia Cucuteni
(Serednii Stog)		
Faza Kurgan II	b	Cucuteni B
	a	Cucuteni AB
Faza Kurgan I	b	Cucuteni A
	a	Pre-Cucuteni III

Datări cu radio-carbon pentru fazele Pre-Cucuteni III şi Cucuteni A:

Aşezarea	Laborator	Dată înainte de prezent	Dată reală
Tîrpeşti	GrN 4424	5540± 85	4400 î.e.n. [4555—3990 î.e.n.]
Ruseştii Noi I	Bln 590	5565±100	4420 î.e.n. [4565—4120 î.e.n.]
Polivanov Iar	GrN 5134	5440± 70	4350 î.e.n. [4540—4125~4430—3945 î.e.n.]
Hăbăşeşti	GrN 1985	5330± 80	4300 î.e.n. [4415—3875 î.e.n.]

riei într-o necropolă de la Deszk, lîngă Szeged, în cadrul complexului Tiszapolgár (contemporan cu faza Cucuteni AB) au aparţinut — după cum arată Bökönyi — unui tip de cal mic de stepă similar celor găsiţi în satul Dereivka (*loc. cit,* 238) (N.A.).

Datări cu radio-carbon pentru faza Cucuteni B:

Valea Lupului	GrN 1982	4950± 60	3700 î.e.n. [3895—3640 î.e.n.]
Evmenka	UCLA 1466B	4790±100	3600 î.e.n. [3855—3360 î.e.n.]
	UCLA 1671 B	4890±60	3700 î.e.n. [3875—3395 î.e.n.]
Ciapaevka	Bln 631	4870±100	3680 î.e.n. [3885—3375 î.e.n.]

75

Deocamdată nu există datări cu C_{14} pentru faza Cucuteni AB; aceasta trebuie plasată între 4300 și 3700 î.e.n.

Data primei apariții a vehiculelor nu a fost încă definitiv stabilită, dar este foarte posibil să se afle în faza Kurgan II, adică probabil nu mai târziu de mijlocul mileniului al IV-lea î.e.n. Un kurgan de la Storojevaia Mogila, pe cursul inferior al Niprului, poate proveni din faza Kurgan II (Terenojkin 1951) *. Conținutul acestui mormînt de tip Kurgan II era reprezentat de un mormînt cu puț cu un schelet de bărbat așezat pe spate, cu picioarele strînse; deasupra lui fuseseră îngrămădite sub un cort componentele de lemn ale unui car cu două roți. Structura mormîntului de la Storojevaia Mogila are paralele aproape exacte în cele mai timpurii morminte kurgan din districtul Bekes din nord-estul Ungariei (Ecsedy 1971), ceea ce arată indirect posibilitatea ca vehiculele să fi fost deja prezente în Europa central-estică la acea dată. Nu trebuie uitat că părțile componente ale unui car ori carul întreg se păstrează doar rareori.

Nu este nevoie să urcăm în timp dincolo de 5000 î.e.n., deși complexul cultural mezolitic și paleolitic superior de la Marea Neagră și din

* Kurganul numit Storojevaia Mogila, care cuprindea resturile de lemn ale unui car îngrămădite deasupra mormîntului și acoperite cu un cort, s-a crezut inițial că aparține perioadei scitice (Terenojkin 1951). Noi l-am identificat ca fiind de tip „kurgan" în anul 1956 și am republicat studiul, cu o ilustrație, în 1970 (N.A.).

nordul munților Caucaz a fost uniform în ceea ce privește uneltele cu lamă de silex. Știm din analiza lingvistică faptul că ipotetica limbă proto-indo-europeană nu reflectă un stadiu preagricol ori agricol timpuriu, ci un stadiu calcolitic mai avansat. Fenomenul domesticirii calului și al călăriei, precum și inventarea roții constituie elementul fundamental al entității proto-indo-europene. Este prea simplist să credem că, dacă am urca mai sus în timp, am putea ajunge la un model ideal al patriei primitive indo-europene. Nu există alte mijloace decît cele oferite de paralelele etnografice pentru a verifica dacă o cultură de vînători și pescari, considerată uniformă într-o zonă cum este cea nord-pontică, ar fi putut cuprinde o singură limbă nediferențiată. Este logic să ne închipuim că vînătorii și pescarii din mezolitic și paleoliticul superior trăiau în grupuri izolate și vorbeau mult mai multe idiomuri ori dialecte decît o populație a cărei cultură era marcată de o mobilitate în continuă creștere (avînd cai și vehicule) și de comerț (cu silex, cupru și, începînd cu mijlocul celui de-al IV-lea mileniu î.e.n., cu bronzul pe bază de arsenic). Cred că o anumită consolidare lingvistică s-a produs în perioada imediat precedentă expansiunii spre regiunile învecinate.

Afirmația mea din 1970 în sensul că „rezultatele obținute prin cercetarea arheologică fac posibilă vizualizarea patriilor primitive la un anumit moment și într-un anumit loc ca o realitate istorică" se referă anume la această perioadă, calcoliticul din stepa Ucrainei de est și sudul R.S.S. Ruse. Îmi imaginez nucleul proto-indo-european ca fiind în această zonă la această dată specifică, aflîndu-se într-un proces de mobilizare și consolidare care a dus la o explozie demografică. Nu era o patrie primitivă milenară, ci o bază geografică unică sprijinind o structură socială feudală cu o superioritate recent dobîndită în privința mobilității și armamentului. 76

3. Substraturile

Arheologii nu trebuie să ignore datele lingvistice relevante pentru substraturile ne-indo-europene. Cîteva studii trebuie avute în vedere. De exemplu, etimologii și onomatologii limbii grecești au arătat că există un număr de termeni de civilizație ce nu au origine indo-europeană. Printre aceștia se află, în special, termeni privitori la flora și fauna mediteraneană ori la navigație, arhitectură, structura politică și numiri de zeități (cf. Krahe 1949: 18-25). Inovațiile din hitită, cum ar fi pierderea genului gramatical și a gradelor de comparație la adjectiv, au fost atribuite influenței substratului lingvistic caucazian (Gamkrelidze 1970: 138-143). Cercetările lui Wagner indică substraturi în arealul celtic (influențe care corespund unei limbi ce ar fi fost foarte apropiată de berberă). Interesantă, și probabil pertinentă pentru substraturile ne-indo-europene, este „panorama lingvistică nord-europeană" descrisă de Wagner și Kylstra, care include scoțiana, gaelica, norvegiana de vest și lapona (Wagner 1964: 225-298; Kylstra 1967: 101-121). Studiul recent al lui Pisani *Indogermanisch und Europa* (1974) prezintă o teză conform căreia o linie separă Europa în două. În partea de vest se află toate limbile care utilizează accentul pe una și aceeași silabă a cuvîntului; în partea de est (de la Marea Baltică pînă la Adriatică) se află acele limbi care au accent liber variabil. Deoarece accentul este unul din cele mai conservatoare aspecte ale unei limbi, acest fapt se poate datora existenței unui substrat ne-indo-european, cum ar fi substratul din blocul neolitic vest-european. Hans Kuhn a observat că multe din hidronimele europene au nucleul fonetic în *-ur-*, *-ar-*, *-ir-*. Aceste nume au adesea sufixele *-s*, *-k*, *-n*, cum ar fi *Urs*, *Urk*, *Burs*, *Burk*. Concentrarea lor cea mai semnificativă se află în Franța, Belgia, Olanda, Luxemburg și nordul Germaniei (Kuhn 1971). Dacă această teorie se va dovedi corectă, ar fi

interesant să se compare distribuția numirilor cu cea din cultura neolitică vest-europeană.

Cercetările lingvistice corelate cu datele arheologiei ar mări posibilitatea unei soluții mai clare în studiul substraturilor.

Harta Europei în timpul mileniului al V-lea î.e.n. (fig. 81) indică zone cu fonduri culturale considerabil diferite. Pentru noi, numai zona marcată cu I poate fi atribuită proto-indo-europenilor. Cea marcată cu II reprezintă „Vechea Europă": cea mai timpurie civilizație europeană, o parte integrantă a lumii străvechi înrudită cu culturile ne-indo-europene anatoliană, est-mediteraneană și mesopotamiană. Începutul ei este sinonim cu începutul agriculturii în mileniul al VII-lea î.e.n. În timpul mileniului al V-lea, Vechea Civilizație Europeană, constînd dintr-o mulțime de variante locale, a atins un grad înalt de complexitate și rafinament. Acest lucru poate fi observat în fiecare aspect al vestigiilor culturale — arhitectura (construcții cu mai multe încăperi și cu două niveluri, morminte, lăcașuri de cult, pereți pictați, mobilier), arta ceramicii (o varietate incredibilă de forme și modele ale unor vase și figurine policrome, pictate cu grafit și lustruite cu negru), costume și podoabe (vestimentații bogate de ritual atît pentru femei, cît și pentru bărbați), metalurgia (cuprul și aurul), specializarea în meșteșuguri etc. În partea centrală a culturilor Vinča (Turdaș), balcanică și moldovenească — vest-ucraineană Cucuteni (Tripolie), satele mari s-au transformat în așezări urbane. Este foarte probabil că societatea veche europeană avea o structură matriarhală. 77

Arealul III reprezintă cultura central-europeană a ceramicii liniare („Bandkeramik") influențată de, și înrudită cu, civilizațiile central-balcanică (Starčevo-Criș) și ulterior cu faza timpurie Vinča-Turdaș. Se presupune că aceasta s-a format prin aculturația vînătorilor și pescarilor locali din mezolitic. Ramificațiile ei periferice au fost treptat asimilate de culturile occidentale neolitice (Michelsberg și „ceramica-pîlnie"), de

Lengyel (o ramificație a Vechii Europe în zona Dunării mijlocii) și de Boian (un grup est-balcanic al Vechii Europe) în distribuția sa spre est în România.

Arealul IV reprezintă blocul neolitic occidental, înrudit cu cultura nord-africană, un recipient de stimuli culturali continui dinspre est și zona central-mediteraneană. Acest bloc este cel mai puțin relevant pentru problema proto-indo-europenilor.

Simbolul V reprezintă cultura zonelor împădurite Nipru-Donеț, care a cunoscut domesticirea animalelor. Ramura sa sudică de-a lungul Niprului și Donețului a fost prima asimilată de cultura Kurgan și a dispărut o dată cu faza Kurgan II.

Aria VI reprezintă cultura nord-europeană de pescari și vînători Nemunas-Narva, înrudită cu Ertebølle din Danemarca și din nord-vestul Germaniei. Ea a persistat pînă la infiltrarea populației „ceramicii decorate cu șnurul — securea de luptă" în prima jumătate a mileniului al III-lea î.e.n. Cultura Ertebolle este succedată de complexul paharelor în formă de pîlnie, care prezintă similitudini cu blocul neolitic vest-european (tumuli alungiți, arhitectură megalitică, înmormîntări colective).

Simbolul VII reprezintă cultura ceramicii cu împunsături creată de o civilizație de vînători și pescari din regiunea împădurită a R.S.S. Ruse centrale. Continuitatea sa este trasată pînă la infiltrarea populației „Fatianovo — securea de luptă" din prima jumătate a mileniului al III-lea î.e.n.

Grupul VIII este cultura de vînători și pescari cuprinsă între R.S.S. Rusă răsăriteană și zona centrală a Uralilor, înrudită cu VII. Este identificată a fi patria primitivă a fino-ugrienilor.

4. Expansiunea și hibridarea

Infiltrarea indo-europenilor războinici, reprezentînd o societate patriarhală, aduși de cai și de vehi-

cule în Vechea Europă, a determinat restructurarea societății, economiei și religiei: hibridarea motivelor religioase, eclipsa elementelor feminine dominante în artă și dezintegrarea satelor mari și așezărilor urbane. Aceste schimbări oferă cheia înțelegerii noii perioade a istoriei Europei — o schimbare care este semnificativă nu numai pentru problematica proto-indo-europenilor, ci și pentru originea civilizației occidentale.

Pînă acum, cauza decăderii Vechii Civilizații Europene, cu nenumăratele sale sate și orașe, ceramica rafinat pictată, varietatea tradițiilor arhitecturale, sanctuarele și divinitățile sale, nu a fost atribuită catastrofelor naturale ori transformărilor economice locale. Nu s-a produs nici un cutremur care să fi dislocat întreaga regiune dunăreană. S-a demonstrat că trecerea spre o climă mai uscată a început pe la 5500-5000 î.e.n., așadar cu un mileniu înaintea crizei (vezi dovezile bazate pe studii geologice de la Anza, în Macedonia de est: Gimbutas 1974 b).

Pentru a fi înțeleasă, criza din mileniul al IV-lea î.e.n. necesită cercetări concertate de arheologie, geologie, botanică, paleozoologie și antropologie fizică la scară pan-europeană. Nu se pot aplica mecanic „modele ale transformării culturale" în cazul Vechii Europe; asemenea teorii nu țin seama de datele lingvistice și mitologice. În ciuda complexității cercetărilor privind reconstituirea proceselor culturale ce au avut loc în acest mileniu, există un fapt remarcabil și concret — prezența mormintelor-kurgan la vest de Nipru în Moldova, Dobrogea, valea Dunării din România, Bulgaria și Iugoslavia, Transilvania și nord-estul Ungariei — ceea ce aduce un argument decisiv în favoarea infiltrării unei populații dinspre est. Cercetătorii acestor morminte „străine" în teritoriile aparținînd culturilor Cucuteni, Gumelnița, Sălcuța, Petrești și Vinča-Turdaș le consideră de tip „kurgan" (Csalog 1954; Kalicz 1967; Gazdapusztai 1965, 1967; Kutzián 1963; Ecsedy 1972, 1973; Garašanin 1961; Dumitrescu 1963; Berciu 1954, 1964; Dinu 1968; Morintz și Roman

1968; Necrasov şi Criţescu 1965). Aceste morminte seamănă pînă în cele mai mici detalii cu cele de pe Niprul inferior, Donul inferior sau Volga inferioară (pregătirea gropilor, construcţii în formă de colibă sau cort, acoperirea fundului mormintelor cu rogojini, coajă de copac sau cenuşă, folosirea ocrului şi poziţia mortului — pe spate cu picioarele strînse). O atare asemănare totală nu poate fi întîmplătoare. Mai mult, inventarul de înmormîntare din mormintele bărbaţilor — vîrfuri de suliţă şi de săgeată din silex, securi de luptă din corn de cerb ori din cupru şi capete de sceptru— indică o conştiinţă războinică necunoscută anterior în Vechea Europă. De un interes aparte sînt capetele de cal din diorit sau serpentin găsite în mormintele de la Fedeleşeni în Moldova, Casimcea în Dobrogea, Sălcuţa în vestul României, aproape de Dunăre, şi Šuplevec, lîngă Bitola, în Pelagonia (Popescu 1937-40; Berciu 1954; Dumi-
7 trescu 1962; Gimbutas 1970). Acestea sînt cele mai timpurii obiecte ce atestă prezenţa călăreţilor „kurgan" în teritoriile civilizaţiilor Cucuteni, est-balcanică (Gumelniţa) şi central-balcanică Vinča-Turdaş. Bazîndu-ne pe argumente tipologice, trebuie să plasăm aceste morminte la mijlocul sau în a doua parte a mileniului al V-lea î.e.n., ele fiind contemporane cu faza tîrzie a complexului Serednii Stog II. Sceptrele în formă de cap de cal sînt cele mai vechi reprezentări de cai cu frîu şi au analogii strînse în arealul Kuibîşev din zona Volgăi inferioare şi în districtul Elista din nordul stepei caucaziene (Siniţîn şi Erdniev 1966).

Calul, suliţa, arcul şi săgeata, precum şi securea de luptă sînt simbolurile unei puteri formidabile în faţa căreia spiritul liber al lumii civilizate de tip matriarhal a trebuit să cedeze. Cu toate acestea, în sudul Greciei şi în insulele egeene — Creta, Thera, Melos — Vechea Civilizaţie Europeană a persistat timp de alte trei milenii. În restul Peninsulei Balcanice şi în Europa

centrală a început hibridarea lumilor matriharală și patriarhală.

Suprapunerea unui singur component („kurgan" sau indo-european) peste altele mai mult sau mai puțin divergente a dus la formarea unor noi unități culturale care sînt cunoscute în epoca istorică drept grupuri de vorbitori indo-europeni. Astfel a fost, de exemplu, cultura miceniană a vorbitorilor indo-europeni din mileniul al II-lea î.e.n. formată din componente „vechi europene" — minoice și altele aparținînd fazei Kurgan IV. În cursul mileniilor al IV-lea și al III-lea î.e.n., Europa și Orientul Apropiat au cunoscut un proces complex de hibridare a culturilor ne-indo-europene cu cele indo-europene. Acest proces, esențialmente social, este extrem de greu interpretabil din punct de vedere arheologic. Lipsa dialogului dintre arheologii care țin seama de evidența faptelor relevate de lingviști, mitologi și etnologi, pe de o parte, și cei care ignoră asemenea date va genera, din păcate, dispute privind originea indo-europeană a tradiției kurgan. Cercetările viitoare trebuie îndreptate către studierea efectelor substraturilor ne-indo-europene de-a lungul timpului, către evaluarea structurii sociale și credințelor. Restul va depinde de felul în care lingviștii și mitologii vor reuși să utilizeze cu succes mărturiile arheologice.

Referințe

BERCIU, D.
1954 *Asupra problemei așa-numitelor sceptre de piatră din R.P.R.*, „Studii și cercetări de istorie veche", 5, p. 539—548.

BEREZANSKA, S. S; JU. M. ZAHARUK; C. M. LESKOB, D. Ja. TELEHIN; I. G. ȘOBKOPLIAS
1971 *Arheologia ukrainskoi SSR*, I, Kiev.

BIBIKOVA, V. N.
1963 *Iz istorii golotsenovoi fauni pozvonocinih v Vostocinoi Europe. Prirodnaia obstanovka i fauni proșlogo*, vip. 1

BODIANSKI, O. V.
1968 *Eneoliticini mogilnik bilia s. Petro-Svistunove*, „Arheologia", 21 (Kiev)

BÖKÖNYI, S.
1974 *History of domestic mammals in central and eastern Europe*, Budapesta
CSALOG, J.
1954 *A balmazújvárosi Kárhozotthalam feltárása*, „Folia Archaeologica", 6, p. 39—42
1961 *Adatok a bádeni (péceli) nép kocsitemetkezéseihez és életformájának kérdéséhez*, „Arheológiai Értesitő", 88; p. 7—22.
DINU, MARIN
1968 *Quelques considérations sur la période de transition du Néolithique à l'âge du bronze sur le territoire de la Moldavie*, „Dacia", N.S., 12, p. 129—139
DOBROVOLSKI, A. V.
1929 *Zvit za arheologicini doslidi na teritorii Dniprelstanu roku 1927*, „Zbirnik Dnipropetrovskogo istoriko-arheologicinogo muzeiu" I, (Dnipropetrovsk)
DUMITRESCU, VLADIMIR
1957 *Le dépôt d'objets de parure de Hăbăşeşti et le problème des rapports entre les tribus de la civilisation de Cucuteni et les tribus des steppes pontiques*, „Dacia", N.S., 1; p. 73—96.
1962 *Un sceptru de piatră în formă de cap de cal descoperit în Iugoslavia*, „Studii şi cercetări de istorie veche", 13, p. 97—99
1963 *The date of earliest western expansion of the kurgan tribes*, „Dacia", N.S., 7, p. 495—500.
ECSEDY, ISTVÁN
1971 *Eine neue Hügelbestattung der „Grubengrab"-Kultur (Kupferzeit-Frühbronzezeit)* in *Dévaványa*, „Mitteilungen des Archäologischen Instituts" (Budapesta), p. 45—50.
1972—1973 *„Újabb adatok a tiszántúli rezkor történetéhez*, „A Békés Megyei Muzeumok Közleményei", 2, p. 3—40
GAMKRELIDZE, THOMAS P.
1970 *Anatolian languages and the problem of IE migration to Asia Minor*, „Studies in General Oriental Linguistics Presented to Shiro Hattori on the Occasion of his sixtieth birthday" (Tokyo), p. 138—143
GARAŠANIN, M.
1961 *Elemente der Steppen und der pontische Einfluss an der unteren Donau und auf dem Balkan. Am Übergang vom Neolithikum zur Frühen Bronzezeit*, „Glasnik" (Sarajevo), N.S., 15—16, p. 1—26.
GAZDAPUSZTAI, G.
1965 *Zur Frage der Verbreitung der sogenannten 'Ockergrabkultur' in Ungarn*, „Móra Ferenc muzeum Évkönyve" (Szeged)
1967 *Chronologische Fragen in der Alföld er Gruppe der Kurgan-Kultur*, „Móra Ferenc Muzeum Evkönyve", p. 93—96.

GIMBUTAS, MARIJA
1956 *Prehistory of Eastern Europe. Part. 1: Mesolithic, Neolithic and Copper Age cultures in Russia and the Baltic area.* „American School of Prehistoric Research", Peabody Museum, Harvard University, Bulletin 20, Cambridge.
1963 (a) *The Balts*, Londra, Thames and Hudson
1963 (b) *The Indo-Europeans. Archaeological Problems*, „American Anthropologist", 65; p. 815—837.
1965 *Bronze Age Cultures of Central and Eastern Europe*, Haga, Mouton
1970 *Proto-Indo-European culture: the Kurgan Culture during the fifth, fourth and third millenia B.C.*, „Indo-European and Indo-Europeans", University of Pennsylvania Press
1973 *Old Europe c. 7000—3500 B.C.* „The Journal of Indo-European Studies", 1, p. 1—20 (vezi aici, primul capitol).
1974 (a) *The Gods and Goddesses of Old Europe, 7000—3500 B.C.*, Londra, Thames and Hudson
1974 (b) *Anza.A chronological yardstick for the study of the Neolithic in southeastern Europe*, „Journal of Field Archaeology", 1

GOODENOUGH, WARD H.
1970 *The evolution of pastoralism and Indo-European origins*, „Indo-European and Indo-Europeans", University of Pennsylvania Press, p. 253—267

KALICZ, N.
1968 *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn*, „Archaeologia Hungarica", N.S., 45

KOVÁCS, I.
1944 *A Marosdécsei rézkoritemető*, „Közlemények" 4 (1—2), p. 3—21

KRAHE, HANS
1949 *Die Indo-germanisierung Griechenlands und Italiens*, Zwei Vorträge, Heidelberg
1964 *Unsere älteste Flussnamen*, Wiesbaden

KUHN, HANS
1971 *Ein zweites Alteuropa*, „Namn och Bygd", 59, p. 52—70

KUIPER, F. B. J.
1967 *The genesis of a linguistic area*, „Indo-Iranian Journal", 10, p. 81—102

KUTZIÁN, I.
1963 *The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár—Basatánya*, „Archaeologia Hungarica", N.S., 42

KYLSTRA, A. D.
1967 *Zur Substratforschung*, „Orbis", 16, p. 101—121.

LAGODOVSKA, O F.; O. G. ŞAPOŞNIKOVA;
M. L. MAKAREVICI
1962 *Mihailivske posselenia*, Kiev

MERPERT, N. Ia.
1965 *O sviaziah severnogo pricernomoria i Balkan v rannem bronzovom veke*, „Kratkie Soobşcenia Instituta Arheologii" (Moscova), 105; p. 10—20
MORINTZ, SEBASTIAN; PETRE ROMAN
1968 *Aspekte des Ausgangs des Äneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau*, „Dacia", N.S., 12, p. 45—128.
MOVŞA, T. G.
1960 *K voprosu o tripolskih pogrebeniah s obriadom trupopolojenia*. „Materiali i Issledovania po Arheologii Jugo-Zapada SSSR i Rumunskoi Narodnoi Respubliki", 68—69
1961 *O sviaziah plemen tripolskoj kulturt so stepnîmi plemenami mednogo veka*, „Sovetskaia Arheologia", 2, p. 186—199
1965 *Mnogosloinoe tripolskoe poselenie Soloncemt II*, „Soobşcenia Instituta Arheologii" (Kiev), 105
NECRASOV, OLGA; CRIŢESCU N.
1965 *Données anthropologiques sur les populations de l'âge de la pierre en Roumanie*, „Homo", 16, p. 129—161.
PISANI, VITTORE
1974 *Indogermanisch und Europa*, „Ars Grammatica", 2, München
POPESCU, D.
1937—1940 *La tombe à ocre de Casimcea*, „Dacia", 7/8, p. 85—91.
POPOV, R.
1932 *Mogilinite grobove pri s. Endje*, „Izvestia Arch. Inst.", 6, p. 89—116
ROMAN, PETRE I.
1971 *Strukturänderungen des Endneolithikum im Donau-Karpaten-Raum*, „Dacia", N.S., 15, p. 31—169
ŞAPOŞNIKOVA, O. G.
1971 „Yamna kultura", în Berezanska et al., 1971, p. 263—281.
SCHERER, ANTON
1968 *Das Problem der indogermanischen Urheimat*, „Die Urheimat der Indogermanen", Darmstadt
SINIŢÎN, P. V.; V. E. ERDNIEV
1966 *Novie arheologiceskie pamiatniki na territorii* ASSR, Elista
SMIRNOVA, G. I.
1968 *Raskopki kurganov u sel Kruglik i Doliniani na Buk ovine*, „Arh. Sbornik", 10, p. 22 (Leningrad)
TELEHIN, D. IA.
1970 *Osnovni risi ta hronologia serednostogivskoi kulturi*, „Arheologia" (Kiev)
1973 *Serednio-Stogivska Kultura Epohi Midi*, Kiev
TERENOJKIN, O. I.
1951 *Kurgan Storojevaia Mogila*. „Arheologia", 5, p. 183—191

THIEME, PAUL
1954 *Die Heimat der indogermanischen Grundsprache*, Wiesbaden
WAGNER, HEINRICH
1964 *Nordeuropäische Lautgeographie*, „Zeitschrift für CP", 29, p. 225—298
1969 *The origin of the Celts in the light of linguistic geography*, „Transactions of the Philological Society", p. 203—250.
WINN, M. M.
1974 *Thoughts on the question of Indo-European movement into Anatolia and Iran*, „The Journal of Indo-European Studies", 2, p. 117—143.

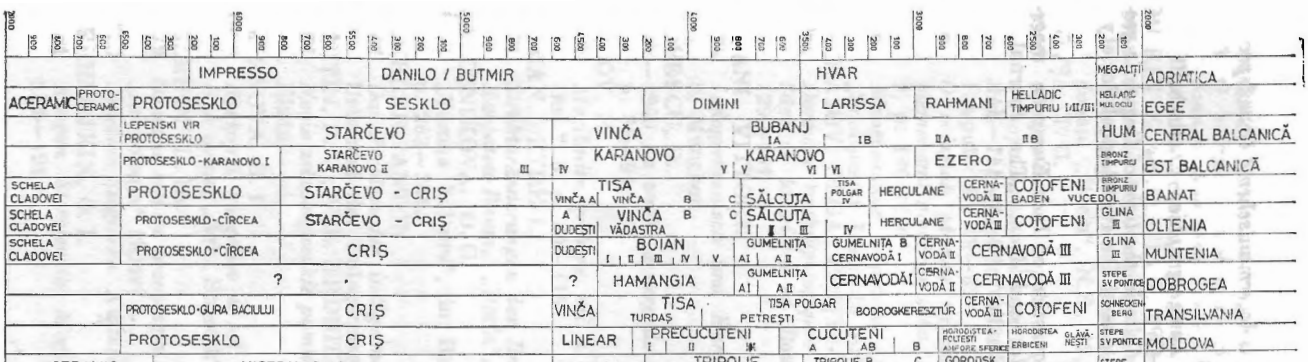

Fig. 82. Vechea Civilizaţie Europeană

1. Data primului val indo-european poate fi stabilită ca fiind sincronă cu sfîrşitul fazei A a culturii Cucuteni şi succedînd imediat faza A2 a culturii Gumelniţa. Pentru primul nivel cronologic dispunem de opt date C14; dintre acestea, două, de la Mărgineni, prezintă probleme în măsura în care li s-au calculat calibrări diferite; celelalte şase se eşalonează între 3535-3150 Î.E.N.: 4480/3975-4105/3675; pentru Gumelniţa A2 dispunem, de asemenea, de 11 date C14 de la Căscioarele, dintre care 9 se grupează între secolele 46 şi 40 î.e.n.: 3670-3455 Î.E.N. Aşadar, admiţînd data primului val drept post 3400 Î.E.N., corespondenta calibrată ar fi post 4000 î.e.n. (Ellis 1984, 22-23; Dumitrescu 1974, 38).

   Trebuie de asemenea semnalat că în cel de al patrulea studiu din culegerea de faţă Marija Gimbutas datează primul val, pe bază de calibrări mai vechi ale datelor C14, la 4500 î.e.n.

2. Existenţa „vieţii religioase organizate" şi a unei „structuri foarte dezvoltate a ceremonialului" este o afirmaţie cu un nivel înalt de generalitate. Observaţii privind culturi extra-europene au putut temeinici conceptul de *centru ceremonial*. Pe de altă parte, analiza culturii Vinča a permis stabilirea faptului că, pînă în ultima fază a acesteia, cultul rămîne în cadrul domestic, abia în ultima fază — ornamentală — a acestei culturi apărînd sanctuarele propriu-zise, individualizate din punct de vedere arhitectural, aşa cum a putut fi constatat la Parţa (Lazarovici 1984; Srejović 1968, XXIII).

   Faza *ornamentală* a plasticii Vinča corespunde relativ fazei Spanţov a culturii Boian. Ceea ce duce către aceleaşi date în jurul mileniului V î.e.n., adică la peste două milenii de la începutul neoliticului.

Dar apariţia sanctuarelor publice — în locul, sau pe lîngă cele domestice — nu înseamnă constituirea centrelor ceremoniale, ci doar specializarea şi centralizarea funcţiei ceremoniale în cadrul fiecărei aşezări. De altfel, o comparaţie cu centrele ceremoniale din Mesopotamia, de exemplu, scoate în evidenţă deosebiri clare de nivel şi complexitate.

3. În lucrările posterioare, Marija Gimbutas foloseşte datările radio-carbon calibrate. Cum însăşi calibrarea a suferit modificări de calcul pe măsură ce s-au dezvoltat determinările dendrocronologice, datele admise de autoare de la o lucrare la alta diferă. Pentru România datele radio-carbon calibrate au fost exigent discutate (Dumitrescu 1974; Monah 1978), rezultatul fiind luarea lor în considerare doar ca repere pentru cronologia relativă. Chiar şi aşa, importanţa determinărilor cronologice radio-carbon apare cu prisosinţă din faptul că, în comparaţie cu cronologia tradiţională, scurtează durata neoliticului vechi cu circa şase secole şi jumătate — patru secole (depinde de termenul de

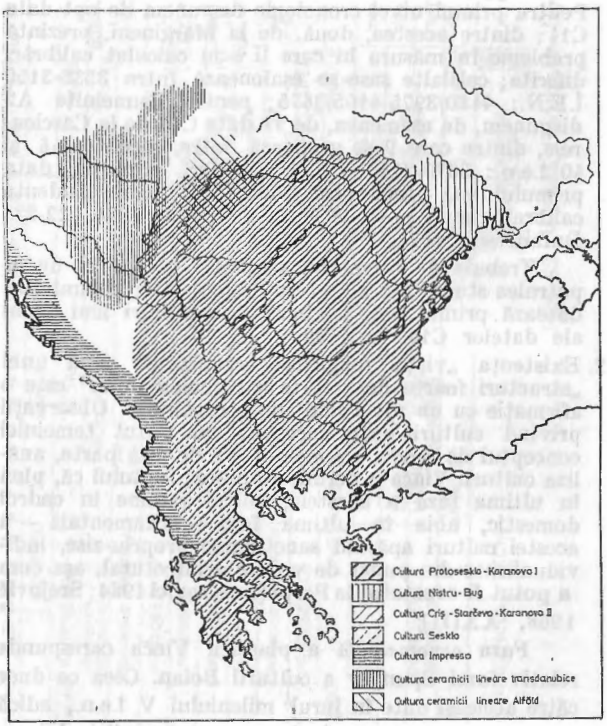

Fig 83 Neoliticul timpuriu.

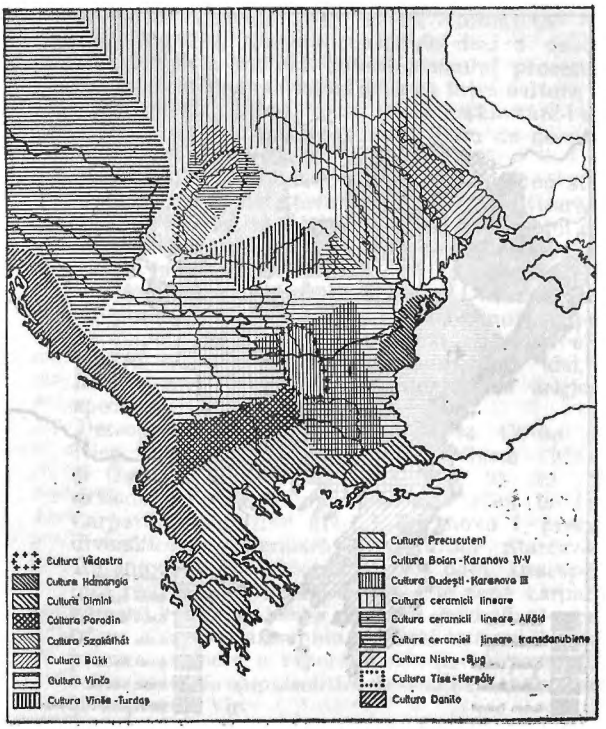

Fig. 84. Neoliticul evoluat

referință), și lungește durata ultimului segment al eneoliticului/calcoliticului — sau, cu alt termen, a perioadei de trecere de la neolitic la epoca bronzului — cu circa trei secole.

În sfîrșit, periodizarea celor cinci milenii de neo-eneolitic se pretează la discuții cu atît mai mult, cu cît, în cadrul diverselor școli naționale de arheologie, nu există puncte de vedere unitare și nici măcar o terminologie comună, diferiții cercetători folosind, după preferință, termenii de neolitic, eneolitic, calcolitic și vîrsta aramei pentru aceleași intervale de timp, grupînd aceleași culturi. Școala de arheologie românească preferă, tradițional, termenul de eneolitic, pentru a sublinia continuitatea dintre neoliticul propriu-zis și acea perioadă în care, în cadrul aceleiași culturi, apare și se generalizează folosirea și producerea pieselor de aramă. Pentru a oferi o posibilitate de corelare a cronologiei românești cu cea folosită de autoare, am dat

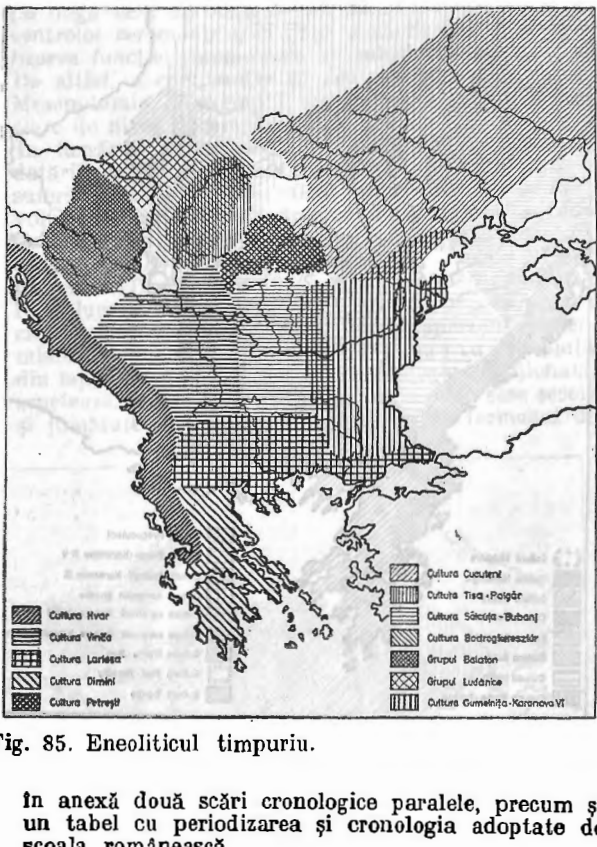

Fig. 85. Eneoliticul timpuriu.

în anexă două scări cronologice paralele, precum şi un tabel cu periodizarea şi cronologia adoptate de şcoala românească.

4. Cele mai înalte date pentru neoliticul egeean sînt, după ultima lucrare a Marijei Gimbutas, în date radiocarbon calibrate, secolele 71-67 — 69-67. Pentru staţiunea de la Sesklo însăşi, cele mai înalte date sînt 68-67, 65-64. Cultura Starčevo-Criş este datată la Anzabegovo în secolele 63-61 — 59-58, cea mai veche fază. Aşadar, datarea neoliticului preceramic trebuie corectată în consecinţă şi plasată în prima jumătate a mileniului 7.

5. Între timp, săpăturile arheologice din România au avut drept rezultat descoperirea culturii Schela Cladovei, (Boroneanţ 1973), în cadrul căreia apare deja gospodărirea animalelor (Bolomey 1973) şi forme de cultivare a cerealelor, împreună cu un utilaj de silex cu caracter epipaleolitic şi cu lipsa ceramicii. Cultura este datată circa 8000-6500 î.e.n. Între

cerealele cultivate apar specii autohtone (Cârciumaru 1973). Aceasta constituie deci o contribuție de seamă la ipoteza autohtonismului procesului de neolitizare. Trebuie totuși spus că între cultura Schela Cladovei și aspectul local Proto-Sesklo care-i succede imediat nu se poate stabili un filum de descendență directă (Lazarovici 1979; Paul 1981).

6. Noile calibrări ale datărilor cu radio-carbon stabilesc o anterioritate de cîteva secole între neolitizarea Anatoliei și a Orientului Mijlociu și cea a spațiului egeean. Aceasta rezultă de altfel și din datele necalibrate. Nu există însă nici un indiciu al unui împrumut direct din Anatolia sau din Orient la acest nivel cronologic. Ar putea fi vorba doar de un așa-numit „împrumut de impuls cultural", ceea ce este cu totul altceva, pentru că, deși explică difuziunea unor idei, oferă locul pentru inserția trăsăturilor locale originale și specifice (Bittel 1976, 26).
7. Descoperirile relativ recente de la Cîrcea (1971, Nica 1977). Gura Baciului (1960, Vlassa 1976, 72), și Ocna Sibiului (1978, Paul 1981, 9), au stabilit extinderea orizontului Protoseskio pînă în bazinul Carpaților, incluzînd nivelul Karanovo I, precum și diversificarea ulterioară a culturilor Starčevo-Criș-Karanovo II și Sesklo pe această bază. Descoperirile, încă restrînse, de tip Protoseskio, în zona carpato-dunăreană ridică problema difuzării generalizate sau restrînse a acestui ansamblu cultural la nord de Dunăre precum și aceea a raporturilor sale cu populațiile și culturile locale epipaleolitice de tradiție Schela Cladovei și Lepenski Vir.

   De asemenea, descoperirile mai noi au putut preciza că, în neoliticul vechi, Dobrogea a rămas sporadic locuită (Bolomey 1978), iar cultura Hamangia aparține neoliticului mijlociu, fiind sincronă culturii Boian (Comșa 1974, 230).

8 În consecință, schema posibilă a succesiunii culturilor în neoliticul timpuriu, în zona în discuție, ar fi următoarea: Faza I — Protoseskio, Nistru-Bug (cultură care numai printr-o extensie excesivă ar putea fi numită moldovenească, ținînd seama că doar sporadic aria ei de extensie depășește spre vest Nistrul). (Marinescu-Bîlcu 1982). Faza II — Sesklo, Starčevo -Criș-Karanovo II, Nistru-Bug.
9. V. mai sus nota 7; la care trebuie adăugat că ceramica de tip Hamangia nu se încadrează în tipul de *cardial impressed pottery* (Dumitrescu 1986, 196). În ceea ce privește civilizația est-balcanică, cf. notei 11.
10. Cultura Nistru-Bug a avut drept arie de dezvoltare doar zona cuprinsă între cursul inferior al Nistrului și cel al Bugului, la vest de Nistru fiind semnalate doar pătrunderi sporadice, iar în zona Prutului și Siretului fiind absentă. În aceste din urmă zone sînt substanțial

documentate culturile Criş şi a ceramicii liniare. În consecinţă nu se poate vorbi decît de o zonă a Ucrainei de Vest, *nu* şi a Moldovei (Marinescu-Bîlcu 1982).

11. Atît caracterizarea fazelor tîrzii, cît şi împărţirea teritorială a Vechii Civilizaţii Europene sînt susceptibile, în lumina cercetărilor mai noi, de numeroase completări şi nuanţări. Astfel, termenul de calcolitic şi fixarea începutului perioadei desemnată de acest termen, sînt un prim obiect de discuţie. Data de 5300 (pe datări radio-carbon necalibrate circa 4450) pare să fie prea înaltă, datele C14 calibrate dînd, pentru cea mai înaltă dată, 5570-5055. În ceea ce priveşte termenul de calcolitic, acesta ridică problema complexă şi mult discutată a apariţiei şi generalizării folosirii produselor de aramă. Cele mai vechi piese de aramă apar o dată cu primele aşezări de tip Vinča A, dar ca piese de import. În aceste circumstanţe, rare piese de aramă apar şi în aşezările aparţinînd fazei tîrzii a culturii Criş-Starčevo, care continuă, o vreme, să existe în paralel cu noua cultură Vinča (Lazarovici 1979, 32, 87). Dar nici în primul caz, nici în al doilea, pe de o parte nu este vorba de piese produse relativ local, ci de rare şi neimportante importuri, pe de alta întreg restul contextului cultural rămîne neolitic. Prelucrarea locală a cuprului apare relativ tîrziu în cadrul acestei culturi, pe la 4000 Î.E.N./sec. 48-45 î.e.n., într-un context persistent neolitic (Dumitrescu 1974), iar generalizarea acestei prelucrări şi apariţia centrelor metalurgice locale cu încă circa 4-500 de ani mai tîrziu. Aşadar, o periodizare de ansamblu pentru întreaga arie balcano-carpatică ar putea adopta următoarea schemă:

4500 Î.E.N./5300-4800 î.e.n. — calcolitic timpuriu/neolitic evoluat

4000 Î.E.N. /4800-4500 î.e.n.— calcolitic mijlociu/eneolitic timpuriu

3500 Î.E.N./4450-3050 î.e.n. — calcolitic recent/eneolitic recent (Lazarovici 1979, 79; Dumitrescu 1976, 38).

Trăsăturile culturilor din această perioadă, deşi se pot raporta la cele ale culturilor calcolitice — *id est* predinastice — din Orientul Mijlociu, nu pot fi totuşi identificate cu acestea din urmă. În adevăr, în unele zone — dar nu în toate — ale Vechii Civilizaţii Europene apar la nivele cronologice diferite — la începutul calcoliticului timpuriu/neolitic evoluat în sud, la sfîrşitul calcoliticului tîrziu/eneoliticului recent în aria culturii Cucuteni — aşezări care pot fi caracterizate drept protourbane. Dar în cele două zone, aşezările amintite prezintă o singură trăsătură asemănătoare: faptul că sînt centrele unor structuri concentrice. În schimb, în Thesalia, aşezările culturii Dimini

sînt de tip acropole (Rachet, 1969, 84), evidențiind structuri cu trăsături ierarhic-militariste, în timp ce acelea din aria culturii Cucuteni se prezintă sub forma unor imense așezări agrare cu rețea stradală radiară și cu diversificare a construcțiilor în raport de specializarea ocupațiilor productive, indicînd o structură ierarhică dominată de un grup de coordonare a lucrărilor publice (Ellis 1984, 187 sq.). Trebuie remarcat caracterul predominant agrar al societății vechi europene în general, inclusiv în cazurile structurilor concentrice amintite, ceea ce face extrem de puțin probabilă calificarea așezărilor amintite drept orașe.

În termeni similari se pune și problema scrierii. Critica riguroasă a interpretărilor lui Shan M. M. Winn de către Vladimir Dumitrescu (1979) a demonstrat superficialitatea cunoașterii realităților arheologice și îngustimea și formalismul punctului de vedere ale acestui cercetător. Reluarea întregii probleme de către Emilia Masson (1984) a putut stabili că „civilizațiile neolitice din sud-estul european cunoscuseră efectiv, la nivele diferite, un stadiu precursor al scrierii". Așadar, nu scriere, nici sistem „protoliterat", ci doar semne „preliterate".

În sfîrșit, un aspect important al Vechii Civilizații Europene în perioada calcolitică/neo-eneolitică este acela al unui aflux de elemente culturale — dacă nu și etnice — noi, reprezentate în primul rînd de ceramica cu lustru negru și roșu (la bază — *black topped*) și caracterizînd cultura Vinča. Această înnoire culturală este un fapt esențial, determinant pentru întreaga dezvoltare ulterioară a ansamblului Vechii Civilizații Europene (Lazarovici 1979, 72).

12. Situația grupărilor culturale de-a lungul duratei neoliticului evoluat și eneoliticului nu este nici atît de stabilă, nici atît de rigidă cum o descrie autoarea, după ultimele descoperiri și precizări obținute de cercetările făcute mai ales în nordul zonei Vechii Europe, adică în Romania și în Ungaria.

Astfel, în jurul datei de 4500 Î.E.N./5300-4800 î.e.n., cel mai important fapt cultural este apariția unui nou ansamblu cultural — Dimini, Karanovo III, Vinča — care determină o regrupare culturală generală. Acest ansamblu cultural nou este susținut, după cîte se pare, și de o populație diferită de cele cunoscute pînă acum în zonă. Această populație pare să fie tot de origine balcanică, sau insulară, iar cultura ei, diferită de cea tradițională a neoliticului vechi egeean, comportă și elemente anatoliene: folosirea obiectelor de cupru, ornamentica spiralo-meandrică, ceramica cu corp roșu și partea superioară neagră (*black-topped ware*) (Rachet 1969, 84). De asemenea, cel puțin în unele zone, caracterul pașnic și egalitar al societății

neoliticului vechi este înlocuit cu trăsături ierarhice și militariste, așa cum le scoate în evidență acropola de la Dimini. Acest nou val etno-cultural este prezent pretutindeni în aria Vechii Civilizații Europene, dar pătrunderea lui nu are loc peste tot în aceleași împrejurări. Astfel, în aria egeeană, așezarea de la Sesklo este distrusă și arsă, apoi reconstruită, participînd la noua cultură Dimini. Spre nord, noul val se divide, în zona estică generînd cultura Dudești-Karanovo III (Nica 1976), iar în zona centrală, cultura Vinča înaintînd într-o primă fază pînă la latitudinea Carpaților Meridionali și a Mureșului (Korek 1973). În zona Dunării, noii veniți se interpenetrează cu așezări tîrzii ale culturii Starčevo-Criș, pe care pînă la urmă le asimilează. La nord de latitudinea amintită continuă, de asemenea, să supraviețuiască forme tardive ale culturii Criș și pătrund elemente ale culturii central-europene a ceramicii liniare, care în zona Tisei, în Maramureș, în nordul Transilvaniei și în Moldova capătă caracter de colonizare masivă, asimilînd reprezentanții culturii Criș tîrzii (Korek 1973; Marinescu-Bîlcu 1981). Doar dincolo de Nistru se menține cultura Bug-Nistru sau a Bugului de sud. În această perspectivă se poate ridica problema în ce măsura astfel de formații intruzive, cum sînt grupurile culturii cu ceramică liniară sau cultura Nistru-Bug, pot fi considerate ca participînd la Vechea Civilizație Europeană, sau, mai degrabă, trebuie privite ca aspecte culturale diferite, străine, care în circumstanțe istorice precise intră în raporturi cu civilizația amintită. Tot ca grup intruziv trebuie menționată, la acest nivel cronologic, apariția, pe coasta Mării Negre, a culturii Hamangia, venită din Orientul Apropiat — nu din aria Vechii Civilizații Europene —, și nu cardială (Comșa 1974, 230; Dumitrescu 1974).

În a doua secvență a acestei faze, cultura Vinča pătrunde în Transilvania, iar pe valea Tisei, contactul dintre cultura amintită și cea cu ceramică liniară determină apariția unor grupuri locale: Szakálhát și Bükk, care conviețuiesc cu forme tîrzii ale culturii cu ceramică liniară în zone imediat învecinate (Korek 1973). Presiunea grupurilor cu ceramică liniară, așezate la est de Carpați și în Transilvania, spre sud, crește.

Spre 4000 Î.E.N./4800-4500 î.e.n., în aceste condiții de relativă confruntare între două fronturi culturale apar importante schimbări: multe așezări ale culturii Vinča B1 sînt distruse violent și arse (Lazarovici 1979, 432); începe exploatarea locală a aramei; în sfîrșit, pe vechiul fond se conturează noi culturi: în estul Balcanilor, Cîmpia Dunării de est și colțul de sud-est al bazinului carpatic — cultura Boian, care în fazele ei tîrzii asimilează și enclava Hamangia; atît în prispa prebalcanică cît și în Cîmpia Dunării, în zona

gurilor Oltului apare cultura Vădastra, cu caracter de grup local; în Balcanii centrali, vestul Olteniei și Banat, pînă la Mureș, cultura Vinča își continuă existența, în timp ce în Transilvania, unde a pătruns deja masiv, capătă aspectul local Vinča-Turdaș; în valea Tisei, la nord de Mureș, pe fondul culturilor mai vechi și cu un puternic aport Vinča, apare cultura Tisa; în paralel, în valea Dunării mijlocii, pe fondul culturii cu ceramică liniară și după asimilarea diferitelor aporturi, se formează cultura Lengyel; în sfîrșit, în spațiul de la est de Carpați, un aport puternic al culturii Boian în prima sa fază în cadrul culturii ceramicii liniare locale determină apariția culturii Precucuteni (Paul 1981; Ellis 1984, 26). La acestea trebuie adăugat că, în centrul Transilvaniei, persistența unor elemente de tradiție Criș în mediu Vinča dă naștere aspectului Lumea Nouă În a doua secvență a acestei faze, cultura Boian, după asimilarea elementelor Hamangia, se transformă în cultura Gumelnița-Karanovo VI; cultura Tisa, la rîndul ei, în contact cu elementele dunărene, începe să se transforme în aspectul Tiszapolgár; în sfîrșit, în centrul Transilvaniei, pe baza aspectului Lumea Nouă, în contact cu elementele Boian-Gumelnița, se formează cultura Petrești (Paul 1981). Faza în discuție a calcoliticului mijlociu/eneolitic timpuriu este cea cunoscînd maxima expansiune a Vechii Civilizații Europene: spre est, cultura Precucuteni se extinde treptat pînă la Nipru, asimilînd grupurile tîrzii ale culturii Bugului meridional (Nistru-Bug; (Ellis 1984; 26); spre nord, prin extinderea culturii Precucuteni pînă în vestul Ucrainei, iar spre vest, prin expansiunea culturii Tisa pînă la confinul sovieto-cehoslovac (Ellis 1984, 180).

În jurul anilor 3500 Î.E.N./4500-4000 î.e.n. se situează o nouă schimbare a formatelor culturale: pe baza culturii Precucuteni, cu aporturi Petrești și Gumelnița, se formează cultura Cucuteni (Ellis 1984, 26). În Oltenia și estul Banatului, pe baza culturii Vinča, cu influențe Gumelnița și cu un aport sudic de tip Bubanj, se formează cultura Sălcuța, a cărei arie cuprinde și zona corespunzătoare din prispa prebalcanică. Începînd de la această dată, metalurgia aramei cunoaște o dezvoltare deosebită, în cadrul căreia bazinul carpatic joacă un rol important. Ansamblul acestor schimbări justifică discriminarea unei noi faze — calcolitic tîrziu/eneolitic recent — începînd de la data-prag amintită la începutul paragrafului. Într-o secvență ceva mai tîrzie a aceleiași faze trebuie situate primele pătrunderi ale populației kurganelor identificate sub forma culturii Cernavodă I, și a cimitirelor de tip Decea Mureșului—Csongrád-Tiszavalk (Lazarovici 1979, 179; Dumitrescu 1974, 39; Rachet 1969, 284; Roman 1976, 59).

În preajma pătrunderii primelor grupuri de populaţie a kurganelor, Vechea Civilizaţie Europeană, în faza ei calcolitică tîrzie/eneolitică recentă, este caracterizată de următoarele subdiviziuni: în zona egeeană continuă dezvoltarea complexului Sesklo-Dimini-Larissa; în vest se disting două grupuri de culturi — ţărmul Adriaticii caracterizat de cultura cu ceramică pictată care acoperă ambele litorale ale Adriaticii, Serra d'Alto-Hvar, constituind oarecum un *phylum* separat cu legături slabe cu restul Balcanilor şi zona Dunării mijlocii, pe care se dezvoltă cultura Lengyel, moştenitoare a celei cu ceramică liniară; — ; în Balcanii centrali forme tardive Vinča (D) coexistă cu civilizaţia Bubanj-Hum-Sălcuţa, a cărei arie atinge Carpaţii meridionali şi Mureşul inferior; zona estică a Balcanilor, cu prispa prebalcanică, Cîmpia Dunării, colţul de sud-est al bazinului carpatic şi sudul Moldovei, este ocupată de cultura Gumelniţa-Karanovo VI; bazinul Tisei la nord de Mureşul inferior, constituie domeniul culturii Tiszapolgár; bazinul carpatic se prezintă ca un mare şi important loc de întîlnire între culturile Tiszapolgár, Vinča-Turdaş, Petreşti, Cucuteni şi Gumelniţa, iar spaţiul carpato-niprovian este ocupat exclusiv de cultura Cucuteni-Tripolie, încă din primele ei faze, în contact direct cu cultura kurganelor.

În această situaţie, cultura Lengyel şi aria ei de la Dunărea mijlocie apare, mai degrabă, ca o zonă de difuziune a influenţei Vechii Civilizaţii Europene în aria culturilor cu ceramică liniară central-europene, iar cultura Hvar apare ca o ramură autonomă, cu legături laxe cu restul Peninsulei Balcanice al trunchiului vechi european.

13. Cf. notei 11, este vorba de semne preliterate, nu de sistem, nici de scriere. Discuţia despre vechimea relativă a semnelor izolate este irelevantă, în măsura în care, în culturile neolitice din Mesopotamia şi Elam — Hassuna, Samarra, Susa —, apar imagini stereotipate cu semnificaţii codificate şi, spre deosebire de Vechea Europă, lizibile direct, pentru că sînt superior prelucrate artistic. În schimb, tabletele de la Tărtăria, indiferent de deosebirea formală dintre cea circulară şi cele dreptunghiulare, reprezintă anasambluri de semne — texte — comunicînd un mesaj. Tabletele de la Tărtăria nu pot fi datate în primele faze ale culturii Turdaş, ci cel mai devreme în faza Vinča B1, adică în jurul datei C14 calibrată de 4800-4500 î.e.n. Apariţia independentă de Orient a acestor ansambluri de semne este, în prezent, asigurată. Dar, conform aceleiaşi interpretări, ritmul încetinit al dezvoltării economice şi sociale a societăţii eneolitice din Balcanii centrali şi din Carpaţi a făcut să nu se ajungă la stadiul de scriere — nici măcar pictografică — aşa cum s-a întîmplat, indiferent de decalajul cronologic, în Mesopotamia.

14. Ultimele cercetări și descoperiri stabilesc data primelor contacte dintre cultura Cucuteni-Tripolie și cea a kurganelor la nivelul sfîrșitului fazei Cucuteni A-Tripolie B1, adică în jurul datei de 3380 Î.E.N./4415-3880 î.e.n. (Harțuche 1980, 85), dată care convine și pentru pătrunderea primelor elemente de populație a kurganelor în cîmpia Dunării și în vestul bazinului carpatic (Dodd-Oprițescu 1978; Roman 1976, 59).
15. Cercetările și studiile recente au reușit să contureze o imagine mult mai complexă și mai articulată a acestei perioade de amalgamare a culturilor ținînd de Vechea Civilizație Europeană cu cele descinzînd din civilizația kurganelor. Întrucît discuția va fi reluată în comentariile privind articolul „Cele trei valuri ale infiltrației «kurgan» în Vechea Europă", trimitem la aceste comentarii, precum și la tabelul cronologic și de periodizare suplimentar. Menționăm că aceste cercetări au precizat atît existența altor culturi: Cernavodă II, Cernavodă III, Amforele sferice, Băile Herculane, precum și a altor raporturi cronologice decît cele sugerate de formularea sintetică a Marijei Gimbutas.
16. Pentru cronologia și periodizarea Vechii Civilizații Europene a se vedea nota 11, precum și tabelul suplimentar.
17. O comparație fie doar globală și superficială a imaginilor și motivelor decorative din Anatolia și din Vechea Europă scoate în evidență asemănarea formală dintre ele. Înrudirile dintre aceste realități, precum și mecanismul acestor înrudiri — influențe, împrumuturi, acculturație — sînt rezultatul, mai mult sau mai puțin probabil, al remodelărilor noastre privind antichitatea preistorică a ambelor regiuni, întemeiate pe ample, complexe și minuțioase analize comparative. Chiar și stabilirea gradului de asemănare dintre motivele și imaginile amintite din cele două regiuni cere o analiză prealabilă mult mai complexă și mai minuțioasă decît simpla evidență vizuală. Pe baza acesteia din urmă apare cu claritate că, de exemplu, între decorul ceramic geometric sau geometrizat din Anatolia și cel din Vechea Europă există un grad de asemănare mai mare decît între primul și cel din Egiptul preistoric. În schimb, dacă ne referim la raporturile de asemănare dintre decorul ceramic din Anatolia, pe de o parte, și cel din Vechea Europă, iar pe de altă parte din Anatolia și din Mesopotamia, apare clar că abstractizarea geometrică este mai accentuată în Anatolia — și din acest punct de vedere este mai asemănătoare cu cea din Vechea Europă — decît în Mesopotamia. Pe de altă parte, motivele geometrizate puternic din Anatolia păstrează încă o anumită autonomie și coerență care le apropie de motivele figurale geometrizate din Mesopotamia, în timp ce în Vechea Europă coerența originară se dizolvă în elemente geometrice care se recompun

în sisteme continue. Astfel de analize complexe și minuțioase trebuie să țină seama de nivelurile și raporturile cronologice între termenii de comparație analizați, de integrarea stilistică a diferitelor forme și motive, în sfîrșit, de contextul arheologic în care apar. Doar omologiile pe toate aceste planuri îngăduie stabilirea unor analogii relaționale-funcționale care să temeinicească identificarea unor semnificații asemănătoare și a unor înrudiri. Un obstacol important în calea acestor analize comparative este folosirea unor sisteme cronologice diferite în Orientul Mijlociu și în Vechea Europă, și anume în primul caz sistemul tradițional, în cel de al doilea cel bazat pe determinări radio-carbon calibrate.

Așadar, înrudirile dintre iconografia, ornamentica și valorile semantice ale acestora din, pe de o parte, Anatolia și, pe de altă parte, din Vechea Europă, nu sînt altceva decît o îndepărtată premisă a unor ipoteze de lucru ce rămîn încă să fie demonstrate, dar mai ales articulate și circumstanțiate.

18. Semnificațiile simbolice ale unor motive iconografice sau ornamentale — adică a unor tipuri modelate de noi, prin proceduri specifice științei arheologice, cu caracter probabilistic — din Vechea Civilizație Europeană au fost stabilite prin extrapolarea unor valori simbolice identificate pe motive aparținînd altor subîmpărțiri cronologice, altor zone geografice și altor contexte culturale: d.e. — paleoliticul vest-european și preistoria mesopotamiană. Doar o analiză comparativă complexă și amănunțită a felului în care se asociază motivele pe obiectele decorate, precum și a contextului în care obiectele purtînd asemenea asociații de motive au fost găsite ar putea temeinici interpretări mitologice probabile. Pînă atunci toate propunerile de identificări ale unor semnificații simbolice și ale unor asocieri în acest plan rămîn simple premise îndepărtate ale unor ipoteze ce rămîn să fie demonstrate.

19. Pentru a nu repeta cele expuse în nota anterioară, trebuie spus că și acest glosar are la bază extrapolarea unor corelații semantice identificate în alte culturi. În mod special trebuie atrasă atenția că însăși identificarea motivelor cărora li se atribuie aci anumite valori simbolice nu este totdeauna lesnicioasă și cu atît mai puțin sigură: d.e. motivul șuvoaielor și al pieptenului, sau al labirintului (întrucît acesta din urmă este diferit de un ansamblu meandric). În identificarea motivelor trebuie să se evite cu grijă considerarea unor *membra disiecta* ale unor ansambluri coerente drept motive de sine stătătoare și cu semnificație proprie. D.e. elementele unghiulare de pe fusta unei statuete de tip Vinča identificate de autoare cu motive în V (căpriori), din figura 8,1, sînt de fapt fragmente ale unui ansamblu meandric continuu secționat arbitrar de limitele zonei

decorate. În sfîrșit, permanența raportului motiv-semnificație în toate cazurile de decor și în toate contextele de descoperire ale obiectelor decorate, rămîne de asemenea de demonstrat.

20. Stilizarea figurilor statuetelor prin omiterea sau modificarea unor trăsături îngăduie identificarea unor caracteristici ornitomorfe, mai mult — capetele-bufniță — sau mai puțin — nasurile în cioc de pasăre, datorate procedurii de modelare — probabil intenționale. Dar numai o analiză comparativă cuprinzătoare și sistematică poate distinge convenabil între caracteristicile întîmplătoare, determinate tehnic, și cele voite, deci semnificative. Pînă atunci ipostaza de pasăre a motivului feminin din plastica neo-eneolitică balcanică și dunăreană rămîne pur ipotetică. De altfel, cele mai multe piese de plastică — figurine sau vase — susceptibile de o asemenea interpretare pot fi situate în perioada relativ evoluată — eneolitic — și mai cu seamă în anumite culturi — Vinča, faza ornamentală (Srejović 1968, XXIV), fază în care sînt cunoscute și stilizările-„mască" — și au aspect hibrid antropo-ornitomorf. Cît despre semnificația de reprezentare a unei divinități a acestor statuete sau figurine feminine trebuie ținut seama de faptul că în etapele vechi acestea au fost descoperite fie sub locuințe, fie în strat. În aceleași condiții au fost descoperite și modele miniaturale de mese de ofrandă, dar niciodată asociate direct cu primele. În etapele mai tîrzii, cînd au putut fi identificate amenajări speciale rituale, figurinele nu apar în toate sanctuarele — d.e. lipsesc în ansamblurile de ofrandă de la Pianu de Jos (Paul 1965) și Ghirbom (Aldea 1974) —, sau apar în număr foarte mare, așa încît sînt greu de interpretat drept imagini ale unei divinități. Ansamblul de la Ovcarovo (Bulgaria — *Gold der Thraker* 7) (fig. 32) și cel de la Popudnia (fig. 29) sugerează folosirea figurinelor pentru reproducerea plastică a unor acte rituale, eventual rolul lor votiv.

21. Femeia parturientă, vulva și sămînța sînt rarități absolute în aria delimitată de autoare ca aparținînd Vechii Europe. Malta și Sardinia fac parte din aceeași arie mediteraneană ca și Vechea Europă și Anatolia, dar se disting cultural de ambele, în accepția restrînsă pe care autoarea o impune. Dacă cerbul este mai frecvent, ursul (ursoaica) este de asemenea extrem de rar în plastica și în iconografia neo-eneolitică a Vechii Europe. Chiupurile *(pythoi)*, decorate cu motive geometrice derivate din repertoriul meandro-spiralic nu sînt rare, dar nu se găsesc cu aceeași frecvență și aceleași caracteristici în toate culturile; în cultura Cucuteni anume, unde sînt numeroase și bogat decorate, par să aibă o funcție economică bine stabilită (Ellis 1984, 205), ceea ce nu exclude posibilitatea valorii simbolice a decorului lor.

22. Personajul feminin *kourotroph* este relativ frecvent în unele culturi — d.e. Vinča — dar extrem de rar sau absent în altele — d.e. Hamangia. Masca de urs nu este sigură, ba chiar, în unele cazuri, este vorba de o figură umană (Srejović 1968; Berciu 1966, 86; Dumitrescu 1980),
25. Motivul parturientei este cu totul rar, dacă nu absent, din aria Vechii Europe. Cel al „gravidei" este limitat ca frecvență la neoliticul mijlociu și eneolitic — neoliticul vechi nu îl cunoaște — și este relativ frecvent doar în cadrul anumitor culturi — Vinča, Vădastra, Gumelnița, zona maritimă, Sălcuța, Hamangia (Mateescu-Voinescu 1982). Ariciul, întîlnit în pictură, nu este un stereotip și pentru plastică, iar exemplul autoarei (fig. 22) poate fi, la fel de bine, stilizarea pieptănăturii.
23. Și statuetele și figurinele de marmură apar tot în eneolitic. Ele sînt adesea reprezentări ale graviditățiii. În general nu au fost găsite în morminte ci în așezări. Dacă ținem seama de trăsăturile statuetei de marmoră de la Blagoevo (Bulgaria — *Gold der Thraker*, 15) aceasta este, pe de o parte, caracterizată de graviditatea plasată sus, iar pe de alta, poate fi considerată prototipul figurinelor plate de os. Și acestea apar tot în eneolitic — culturile Gumelnița-Karanovo VI și Sălcuța — și nu au fost descoperite în morminte (Comșa 1979). În schimb figurine feminine nude, adesea marcate de graviditate, descoperite în morminte sînt foarte frecvente în cultura Hamangia, unde sînt realizate din teracotă arsă reducător la *negru*, lustruite și uneori vopsite în roșu. În sfîrșit, falangele de la Almizaraque sînt exterioare ariei Vechii Europe.
24 Și motivul șarpelui nu constituie un stereotip pentru plastica și decorul ceramic al Vechii Europe, excepție făcînd pictura ceramică din faza B a culturii Cucuteni, unde însă nu apare corelată cu o imagine feminină. Extrapolarea unor teme mitologice curente în alte epoci și regiuni poate doar ridica o problemă și propune o ipoteză dar nu poate fi susținută nici măcar prin evidența directă, vizuală, ci trebuie demonstrată prin analize și comparații cuprinzătoare, adecvate. Șerpii — atribute ale zeițelor minoice — sînt, evident, dezvoltări specializate ale unei teme al cărei înțeles nu este explicit nici acolo unde îi întîlnim clar reprezentați, așa încît nu pot arunca o lumină suplimentară pentru imaginile sever stilizate din alte arii.
26. În ceea ce privește zeitățile masculine, trebuie amintit că în cultura Vinča nu sînt atît de rare, că ele mai apar și în cadrul cuplurilor, unde au o funcție evidentă (Srejović 1968, XXIII, Dumitrescu 1956). În sfîrșit, nu trebuie omisă nici frecvența falusurilor de teracotă în multe din culturile neo-eneolitice (cf. Dumitrescu et al. 1954, fig. 50).

27. Toate conotațiile mitologice comentate în pasajul următor sînt extrapolări ale unor elemente de mitologie comparată dar care nu au fost confirmate de analize comparative cuprinzătoare pe materialul neo-eneolitic din aria Vechii Europe. Așadar, ele constituie simple ipoteze care așteaptă confruntarea cu datele primare, atunci cînd, așa cum s-a văzut în cazul „Doamnei albe" și al zeiței gravide, analizele parțiale deja efectuate nu vin să modifice, adesea substanțial, formulările autoarei sau să limiteze, uneori drastic, generalizările.
28. „Clepsidra" este de fapt o stilizare a siluetei feminine care se reîntîlnește și în alte stiluri geometrice. Albina este mai degrabă rezultatul unei prelucrări teoretizante a unui motiv plastic-decorativ cum este cel al pelajului botului în cazul capului de taur de la Bilce Zlote. În sfîrșit, broasca este departe de a fi un stereotip, frecvența ei fiind remarcabil de redusă. În ceea ce privește peștii de la Lepenski Vir, capetele de piatră de acolo au toate trăsături de bază antropomorfe; la cîteva s-ar putea identifica și aspecte ihtiomorfe; la nici unul nu există o indicație de sex.
29. Și în acest caz atributele mitologice, extrapolate mai ales din folclorul contemporan, apar ca niște simple ipoteze de lucru. În ceea ce privește reprezentările șarpelui, precum și asocierea cu o imagine feminină — cf. nota precedentă. La aceasta trebuie adugat că, cel puțin în pictura ceramică de tip Cucuteni, șarpele este foarte schematizat fără trăsături care să poată permite distingerea speciei. În ceea ce privește figurina bărbatului tronînd de la Szegvár-Tüsköves, aparținînd culturii Tisa, publicațiile identifică în obiectul ținut pe umăr o seceră (Korek 1973, 117).
30. Reconstituirea unei întregi mitologii din paragraful respectiv are caracter ipotetic și general. Un studiu analitic sistematic ar putea nu numai să confirme sau să infirme trăsăturile și atributele amintite în text, ci chiar să le circumstanțieze și diferențieze, pe zone și perioade.
31. Cronologia dezvoltării și formele altarelor domestice propuse de autoare rămîn o simplă ipoteză de lucru pînă ce nu sînt sprijinite de analiza sistematică comparativă a cazurilor cunoscute. În nordul ariei Vechii Civilizații Europene, figurinele, precum și modelele miniaturale de mese-altar se găsesc în fazele vechi — adică în neolitic — în stratul de cultură și în gropi (Srejović 1968, XXIII); abia o dată cu eneoliticul ele apar în locuințe, sau chiar pot fi identificate sanctuare. În zona dunăreană, în aceste sanctuare special construite nu apar figurine ci grupuri plastice de mari dimensiuni și de forme rare, neasemănătoare cu figurinele. În zona carpato-niproviană în schimb, ne sînt atestate sanctuare cu figurine, dar acestea, în număr

mare și relativ stereotipe, cu greu pot fi identificate drept imagini divine, ci par mai degrabă ofrande votive.

32. Analiza făcută pe un singur exemplar de peșteră, cu trimiteri la un context mitologic de asemenea ipotetic reconstituit, nu poate constitui un argument, iar exegeza propusă nu depășește aspectul de ipoteză de lucru, singura dată sigură fiind caracterul funerar al peșterii.

33. În general, descoperirile de modele plastice miniaturale de edificii se împart în două mari categorii. Prima reprezintă modelele de arhitectură, de obicei reproducînd trăsăturile unei construcții de tip megaron, cu plan dreptunghiular și acoperiș în dublă pantă. Adesea pereții sînt decorați fie cu motive geometrice incizate asemănătoare celor de pe ceramică, fie cu detalii plastice. A doua reprezintă amenajări de interioare, fie cu delimitarea spațiului — ca la Popudnia — fie consistînd numai din piese de mobilier și figurine — exemplul cel mai concludent din acest tip este cel de la Ovcearovo (fig. 32). Există și un număr de exemplare care se deosebesc de aceste stereotipuri fie prin faptul că prezintă trăsături constructive deosebite, fie pentru că sînt în mod deosebit decorate. În ansamblu, trăsăturile constructiv-arhitecturale pe care le putem distinge la aceste modele plastice se reîntîlnesc și la vestigiile construcțiilor reale descoperite în stațiunile săpate. Astfel, avem certitudinea că în aria culturii Cucuteni existau construcții cu etaj, așa cum indică și modelul de la Rozohuvatka (Ellis 1984, 48), iar în aria culturilor Cucuteni și Gumelnița, pereții exteriori ai construcțiilor erau în unele cazuri decorați plastic sau prin pictare.

Trebuie, de asemenea, menționat că modelele plastice de construcții nu se întîlnesc la fel de frecvent în toate culturile și perioadele îndelungatei epoci a Vechii Civilizații Europene. Ele sînt foarte frecvente în aria culturii Gumelnița, mai rare dar nu absente în aria culturii Cucuteni, inexistente în aria culturii Hamangia, rare în Vinča, Tisa, Boian, Dudești, Starčevo-Criș, relativ frecvente în Sesklo. Din ansamblul lor unele se detașează evident, putînd fi modele de sanctuare, ca de exemplu cel de la Căscioarele sau cel de la Gradešnița. Multe altele nu prezintă nici o trăsătură care să permită discriminarea unor caractere „sacre". Acestea ridică problema funcției lor, care avea probabil caracter ritual, dar se poate să nu fi reprezentat „sediul" divinității. Oarecare lumină aruncă în acest sens cele două modele de amenajări interioare de la Popudnia (fig. 29) și Ovcearovo (fig. 32). În aceste două cazuri avem de a face cu, așa cum le numește Marija Gimbutas, „tablouri" plastice, redînd

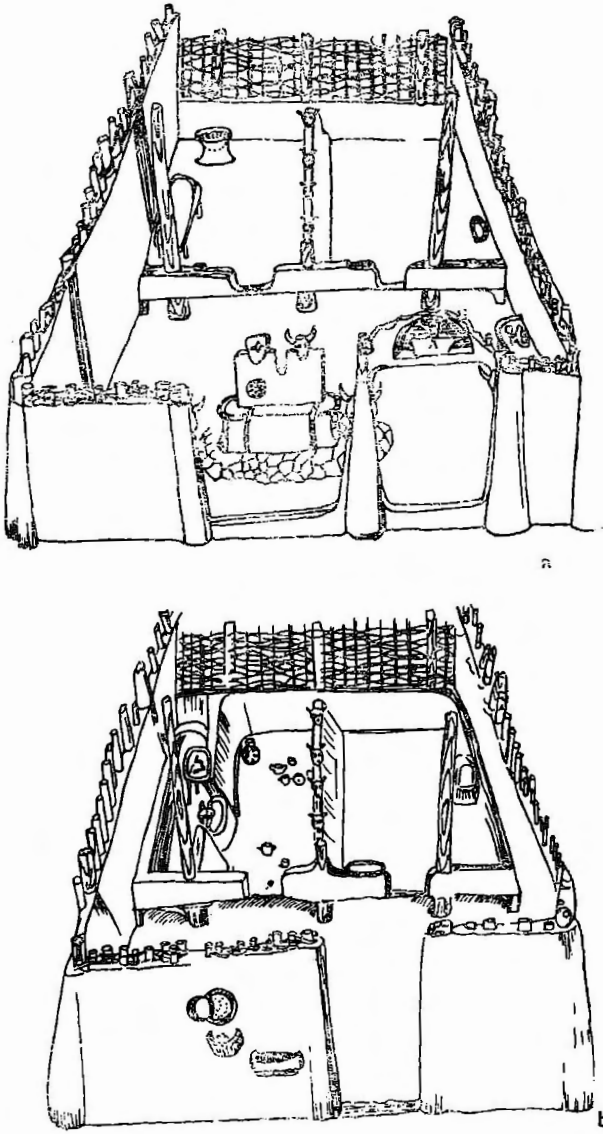

Fig. 86. Încercare de reconstituire a sanctuarului neolitic de la Parța: a, jumătatea de est; b, jumătatea de vest.

probabil secvențe dintr-un mit. Este mai probabil că majoritatea modelelor plastice de construcții, care reproduc edificii curente, se încadrează în asemenea tablouri mitologice, aspectul ritual al rolului lor provenind tocmai din funcția lor de „decor" al mitului, nu din faptul că reprezintă sanctuare propriu-zise. Un element important este asemănarea pe care o prezintă modelul de la Popudnia cu amenajarea interioară a sanctuarului de la Sabatinovka (fig. 30). În ambele cazuri avem de a face cu spații amenajate în vederea unor activități alimentare cu caracter ritual. Alte sanctuare reale — cel de la Parța d.e. (Lazarovici 1986)— trădează alt circuit și alt scenariu. Ne putem întreba dacă orice spațiu ritual era un sanctuar, sau dacă nu trebuie să rezervăm termenul pentru construcțiile servind drept sediu al divinității, sau cel puțin pentru epifania acestora (ca la Parța sau la Hacilar). Singura concluzie a observațiilor de mai sus ar fi aceea că modelele plastice acoperă o reprezentare simbolică mai cuprinzătoare și mai complexă decît aceea desemnată de termenul — care capătă o semnificație mult prea generală — de *sanctuar*. În ceea ce privește exemplele autoarei — cel de la Porodin este completat conjectural de autoare, fără suficiente indicii despre felul în care se întregea odinioară, el poate fi sanotuar dacă acceptăm această completare, sau poate avea altă semnificație dacă o respingem. Sanctuarele-zeițe-păsări sînt doar o simplă supoziție care rămîne să fie demonstrată prin analize comparative sistematice. Modelul de la Rozohuvatka nu este de loc sigur că ar reprezenta un sanctuar.

34. Și sanctuarele propriu-zise apar doar de la un anumit nivel cronologic — nu înainte de începutul eneoliticului — și nu sînt egal documentate în toate ariile culturilor făcînd parte din Vechea Europă. Cît despre caracteristicile și semnificația lor, cf. observațiile din notele 20, 32, 33.

35. Un fapt esențial este acela că pînă acum nu s-au descoperit măști propriu-zise, nici vestigii ale unor asemenea obiecte, în săpături. Cît despre măștile de pe figurine, în general s-a observat că aspectul plat al modelării feței și geometrizarea trăsăturilor ar fi, mai degrabă, atribute ale unor măști, decît trăsăturile coerente organic ale unei figuri omenești reale. Și în această privință trebuie procedat cu maximum de spirit critic și doar pe baza unor analize comparative sistematice. De asemenea, trebuie reținută observația că cele mai evidente „măști" apar pe figurinele de tip Vinča aparținînd fazei ornamentale (Srejović 1968, XXII).

36. Marea majoritate a practicilor citate de autoare sînt de asemenea reconstituiri conjecturale, pe baza funcțiilor atribuite unor piese — cele mai adesea vase ceramice — a căror utilizare nu era evidentă prin

forma şi detaliile obiectului — vasele cu două guri, vasele suport, vasele binoclu. Nu avem evidenţa directă decît a unor ritualuri de oferire de prinosuri alimentare — în sanctuarul de la Pianu de Jos (Paul 1965), iar multe dintre ritualuri trebuie să fi avut, în general, un caracter alimentar.

37. Nu există evidenţa directă şi generală a tuturor acestor dotări. Evident, unele „strecurători" fără fund ar putea să fi fost capace de afumători; de asemenea, exemplul de la Pianu de Jos arată că cel puţin unele vase de format special — vasele suport — s-ar putea explica mai ales prin funcţia rituală: accentuează semnificaţia de ofrandă a vasului conţinînd alimente aşezat deasupra. Multe altele însă trebuie să fi fost folosite în mod egal în scopuri rituale şi practice curente.

38. Atît identificarea supravieţuirilor în mitologiile şi în folclorul ulterior, cît şi reconstituirea de ansamblu a mitologiei vechi europene sînt pur conjecturale şi nu pot fi înţelese decît ca ipoteze de lucru pentru a căror demonstrare sînt necesare ample şi sistematice analize comparative. De altfel, reconstituirea mitologiei are un caracter de maximă generalitate, trăsături ale ei putînd fi întîlnite în toate mitologiile marilor zeiţe htonice. Discriminarea unor aspecte specifice diverselor arii culturale şi perioade ale Vechii Civilizaţii Europene şi chiar ale acesteia ca ansamblu rămîn tocmai o sarcină de viitor ale acestor analize comparative sistematice, de care de atîtea ori s-a amintit.

39. Întreaga exegeză propusă are un caracter conjectural pentru că:
   a. trăsăturile de om-pasăre, sau om-bufniţă nu sînt de loc evidente pe monumentele megalitice;
   b. comparaţiile sînt anacronice — Shanidar — mileniul 11; Çatal Hüyük — mileniul 7; Isbister — mileniul 4 (?);
   c. mărturiile comparate sînt eterogene — imagini de păsări, morminte de păsări, imagini monstruoase cu elemente ornitomorfe — şi mult prea puţine pentru a oferi o bază solidă de analiză comparativă.
   d. În acest context, identificarea reprezentărilor plastice cu ochi mari cu imaginea schematizată a bufniţei nu este decît o simplă ipoteză.

40. Comparaţia cu ornamentica cu semnificaţii simbolice din Vechea Civilizaţie Europeană nu este pe de-antregul revelatoare pentru că:
   a. nu toate culturile amintite sînt sincrone şi datate în mileniul V: Cucuteni este, în întregime, din mileniul IV; Karanovo — fără indicaţie de fază — este o staţiune, nu o cultură, în text fiind probabil vorba de Karanovo VI-Gumelniţa, care datează din a doua jumătate a mileniului V — prima ju-

mătate a mileniului IV; Vinča-Turdaş aparţine doar mileniului V;

b. motivele serpentiforme cu un număr de coturi nu sînt precis identificate în toate aceste culturi — apariţia lor certă este doar în cultura Cucuteni, unde au rol specific de emblemă locală doar în faza B şi prezintă, în cazul „clasic" de la Cucuteni, 9 coturi; identificarea unei zeiţe a lunii trebuie să se bazeze pe constatarea prezenţei sistematice, repetitive, în iconografie şi ornamentică, a unor trăsături „lunare" — fie detalii iconografice, fie ritmuri şi raporturi numerice —, ceea ce nu este cazul; procedeul invers, surprinderea izolată a unor trăsături care ar putea fi interpretate drept „lunare", nu dă temei pentru ipostazierea unor entităţi lunare.

41. Echivalarea metaforică a mormîntului tumular cu pîntecele zeiţei Pămîntul-Mamă, chiar dacă o considerăm demonstrată pentru monumentele megalitice, nu este decît o simplă ipoteză pentru Vechea Civilizaţie Europeană, unde imaginile de movile apar doar relativ izolat, în anumite culturi — Cucuteni — şi faze — faza B — şi cu semnificaţie încă nedescifrată. Mormintele neo-eneolitice nu seamănă cu cele tumulare: gropile sînt superficiale, nu au puţ sau culoar de acces, nu au inventar bogat, sînt individuale, nu de grup, nu comportă case funerare şi nici ritualuri complicate, de parţială descompunere, dezmembrare etc... Nu întîlnim cazuri de asociere a imaginii movilei cu imagini feminine, după cum, cu excepţia culturii Hamangia, intruzivă în mediul vechi european, nu întîlnim nici asocierea imaginii feminine cu înmormîntarea.

De altfel, dacă ţinem seama de delimitarea ariei Vechii Civilizaţii Europene propusă chiar de Marija Gimbutas în cele două studii precedente, zona megalitilor nu face parte din această arie. În ultimul studiu din această culegere, autoarea pune în evidenţă indicii după care fondul etno-lingvistic al Vechii Europe şi cel al Europei occidentale ar fi fundamental diferit.

Asemănarea dintre raportul movilă-zeiţă în civilizaţia megalitică şi cel din Vechea Civilizaţie Europeană poate să fie de un nivel general nespecific, doar o comparaţie largă, cu toate cultele matrifocale de acelaşi nivel cultural — neo-eneolitic/calcolitic —, putînd să indice o relaţie de filiaţie sau influenţă.

42. Marele centru metalurgic vechi european sau carpato-balcanic, după denumirea dată de Cernîh, are mai multe subdiviziuni, reprezentînd tot atîtea arii de producţie independentă. Una deosebit de importantă este cea intracarpatică, creatoarea toporului cu tăişuri în cruce de tip Jászladány. Analize recente, încă inedite, pe astfel de piese au scos în evidenţă conţinutul de arsenic al produselor zonei intracarpatice.

Numărul mic de analize, atît în general, cît și pentru cazul special ce ne preocupă, nu permite generalizări, dar ridică totuși problema apariției aliajelor specifice ale aramei în zona amintită și a datei acestei apariții.

43. În studiul următor, data apariției primelor piese de arsenic-bronz este corelată cu cel de al doilea val de populație a kurganelor, care, după datările cu C 14 recalibrate, s-ar situa mai degrabă în jurul datei de 3000 î.e.n. (cultura Ezero sincronă cu Cernavodă III: 3645-3023 — 3015-2415 î.e.n.).

    În schimb, centrul metalurgic intracarpatic, în perioada următoare a centrului metalurgic circumpontic continuă să producă piese — de tip schimbat, nou — în cupru pur (Cernîh 1976, 186).

44. În sfîrșit, piesele grele încep să fie produse încă din perioada anterioară a centrului metalurgic vechi european — topoarele cu tăișuri în cruce, topoarele plate, topoarele-ciocan.

45. Pentru întreaga problemă a periodizării și cronologiei epocii, v. tabelul anex suplimentar și Dumitrescu 1974.

46. Termenii schimbului eneolitic par să fi fost mai bogați, în afară de obsidian, Spondylus și silex contra minereu de cupru — mai degrabă bare de metal (Cernîh 1976, 184) cuprinzînd și aur (tot Cernîh 1976, 183 scoate în evidență importanța pieselor de aur din cimitirul de la Varna) —, sare precum și silex din alte surse, nordice.

47. Dezvoltarea autonomă a domeniului metalurgic vechi-european este foarte probabilă dar, deși lipsesc studiile specializate în acest sens și mai ales analizele pe material anatolian, stimulul cultural pentru această dezvoltare este probabil venit tot din Anatolia, tocmai datorită marii anteriorități a metalurgiei în această zonă și anume în condițiile marii schimbări culturale desemnată sub numele de valul Dimini-Vinča, în cadrul căreia pătrund în Vechea Civilizație Europeană și alte elemente anatoliene sau asemănătoare.

48. Cultura Usatovo-Ezero este o formulă prescurtată care nu corespunde unei realități etnice, culturale sau teritoriale. La nivelul culturii Usatovo — subdiviziune a marii și cuprinzătoarei civilizații a kurganelor —, localizată în stepele vest-pontice, pînă în podișul moldovenesc, în valea Dunării și pînă la Carpați, avem cultura Cernavodă III, rezultat de amalagamare a primului val de populație a kurganelor cu elemente de tradiție locală de tip Ezero venite din sud, iar la sud de Balcani și în estul peninsulei Balcanice apare tocmai cultura Ezero, rezultat al regrupării formațiilor etnoculturale locale atît sub impulsul migrației populațiilor kurganelor, dinspre nord, cît și a unor presiuni anatoliene venite prin sud (Roman 1981; Roman 1976, 59).

Proveniența unor forme caucaziene descoperite în Anatolia de vest din Peninsula Balcanică, pe drumul ocolit de la nord de Marea Neagră și prin intermediul acestor culturi afectate de valul al doilea indo-european, dar nu indo-europene pe de-a-ntregul, devine mult mai puțin probabilă decît în viziunea simplificatoare a autoarei.

49. Acropolele — așezări fortificate pe înălțimi — nu sînt specifice numai populației și civilizației kurganelor. Cea de la Dimini d.c. este anterioară și nelegată genetic de populațiile kurganelor. Pe de altă parte, este probabil că, în condițiile pătrunderii populațiilor kurganelor, acest tip de așezare s-a răspîndit și în medii ne-indo-europene, în măsura în care acropola era o formă de așezare mai adecvată în condițiile raporturilor intercomunitare generate de pătrunderea populațiilor mobile și războinice ale kurganelor în Vechea Europă.
50. Pentru întreaga problemă a fortificării orașelor cicladice v. nota anterioară. Soluția problemei depinde, în măsură hotărîtoare, de cronologia fenomenelor puse în legătură. În momentul actual există tendința de urcare a datei Troiei I (anterioară sau sincronă cu pătrunderea unor elemente usatoviene), oricum sincronă, cel puțin cu Protocicladicul. Fortificațiile orașelor helladice — Poliochni, Thermi — sînt sincrone cu Cicladicul vechi III. Așadar, un decalaj sensibil (Roman 1981, 30, Rachet 1969, 133).
51. Corelările rămîn conjecturale atîta vreme cît depozitele nu pot fi datate precis.
52. Și în acest caz, corelarea propusă depinde de datarea recalibrată a Heladicului timpuriu II.
53. Problema difuziunii noii metalurgii a bronzului în cadrul marii unități denumită Domeniul metalurgic circumpontic a fost de la început pusă în termenii unei corelări directe cu migrațiile indo-europene. Dar dacă ținem seama de articularea internă a Domeniului circumpontic, de curentele de difuziune sud-nord — d.c. cel care duce pumnale triunghiulare cu nervură mediană și trei găuri de nit din sud pînă în zona stepelor estpontice — de relativa autonomie a centrului intracarpatic și de influența lui spre nord-est, adică tocmai în aria civilizației kurganelor, trebuie să admitem că avem de-a face cu două mișcări istorice independente și corelative. Este probabil că migrațiile indo-europene au determinat o mai mare mobilitate a comunităților și a raporturilor dintre ele, au creat o nevoie de arme perfecționate precum și condiții de circulație a meșterilor și modelelor. În același timp, diminuarea securității în raporturile intercomunitare a determinat o scădere a volumului producției în raport cu cea a domeniului carpato-balcanic și o restrîngere a diversității tipologice prin comparație cu centrul contemporan caucazian (Cernîh 1976).

54. În urma recalibrării datelor C14, termenii cronologici menționați la începutul paragrafului se formulează 4500-4000 — 3900-3300 î.e.n. În acest cadru cronologic, procesul de dispariție al Vechii Civilizații Europene nu poate fi surprins. Cu excepția penetrației civilizației kurganelor în valea Dunării sub forma culturii Cernavodă I, pe tot restul ariei vechi europene avem de-a face cu regrupări etno-culturale și cu continuitatea unor formații mai vechi pînă la circa 3800-3300. Astfel, în Balcanii centrali și în bazinul intracarpatic, penetrația unui grup de populație a kurganelor, mai probabil venind nu direct din răsărit, peste Carpați, ci pe drumul ocolit de la nord, prin pasul Dukla și pe valea Tisei, se inserează în cultura Tisa, care tocmai acum, în ultimele ei faze — Tiszapolgár și Bodrogkeresztúr — capătă caractere accentuate de cultură agrară și sedentară, cu așezări mari și bogate. În acest context, aspectul cultural Bodrogkeresztúr se generalizează, unificînd tot vestul bazinului carpatic și asimilînd celelalte culturi locale — Petrești, Cucuteni-Ariușd, Turdaș — care dispar. Fără îndoială, în acest context, ceramica pictată de tip Petrești dispare. Dar decorul spiralo-meandric continuă și chiar devine mai bogat în faza Bodrogkeresztúr. Semnificația lui simbolică este o problemă deschisă atîta timp cît discuțiile nu depășesc nivelul conjecturilor sau al ipotezelor de lucru, așa cum apar în cartea de față. Decorul pictat al ceramicii continuă neschimbat atît în cultura Cucuteni cît și în aria sudică a culturii Gumelnița (în cea dunăreană, cultura Gumelnița este înlocuită de Cernavodă I), precum și în cultura Sălcuța. Cît despre scris, trebuie amintit că Vechea Civilizație Europeană a cunoscut doar apariții locale, izolate, de semne preliterate, nu un sistem de scriere propriu-zis; aceste semne nu s-au dezvoltat, ci au rămas simple apariții sporadice, datorită nivelului de dezvoltare neadecvat al societății din cultura Vinča — singurul segment al Vechii Civilizații Europene în care aceste semne sînt atestate.

55. La presupunerea rolului deosebit al calului de călărie în expansiunea civilizației și populațiilor kurganelor încă de la cel mai vechi nivel al migrațiilor acestora trebuie remarcate următoarele:

a. dispariția bruscă a Vechii Civilizații Europene nu coincide cu apariția tot atît de bruscă a calului de călărie; civilizația respectivă nu dispare brusc: într-o primă etapă elemente de populație a kurganelor conviețuiesc cu populația Vechii Europe în așezări ale acesteia din urmă, în formule diferite: integrîndu-se comportamentelor sociale și culturale ale Vechii Europe, ca în cadrul așezărilor Cucuteni, sau păstrîndu-și anumite comportamente specifice, dar însușindu-și mare parte din repertoriul formelor de cultură mate-

rială a acesteia, ca în cazul cimitirelor de tip Decea Mureşului;
b. în decursul acestei îndelungi perioade de convieţuire — circa 7-500 de ani — se întîlnesc mărturii despre prezenţa calului în contexte culturale aparţinînd Vechii Civilizaţii Europene — Fedeleşeni şi Sălcuţa — sub forma de „sceptre" de piatră dură;
c. în cadrul culturii Cernavodă I — de aspect civilizaţia kurganelor, dar dezvoltîndu-se în contact direct cu elemente ale Vechii Europe — calul este atestat dar într-o cantitate mică de vestigii, apărînd ca puţin important (Roman 1981, 27);
d. nu avem mărturii concludente de întrebuinţare a calului pentru călărie din această primă perioadă.

56. Trăsăturile civilizaţiei kurganelor, ca şi cele ale ritualului de înmormîntare specific, trebuie înţelese ca definind politetic entităţile respective, cu alte cuvinte nu toate trăsăturile se întîlnesc în toate cazurile — ci numai un coeficient mare dintre ele; şi, reciproc, nu este necesar să întîlnim în toate cazurile toate trăsăturile caracteristice. Aşa se face că, de exemplu, mormintele de tip Decea Mureşului nu sînt tumulare, iar menhirul de la Hamangia este feminin; comunităţile de tip Cernavodă I nu creşteau decît sporadic cai; aşezarea Cernavodă I de la Cernavodă este, de la fază la fază, cînd fortificată, cînd liberă.

57. Termenul generic de „cultura kurganelor" — tradus odinioară în românește cu „cultura mormintelor tumulare" — a circulat încă mai de mult în cadrul arheologiei sovietice, inclusiv în publicaţii de specialitate (*Arheologia în U.R.S.S.*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1961).

58. Antiteza este relativă, în măsura în care în cei 7-500 de ani dintre primele două valuri de populaţie a kurganelor, cele două populaţii — a kurganelor şi veche europeană — au putut conviețui, precum şi în aceea în care, în matricala Veche Civilizaţie Europeană, apar şi elemente masculine de ideologie — cf. nota 27. Trebuie totodată remarcat că în acest studiu nu au fost elucidate cauzele care au determinat cele trei valuri de migraţii ale populaţiei kurganelor.

59. Cu excepţia dislocării parţiale a culturii Gumelniţa-Karanovo VI, primul val de populaţie a kurganelor pătruns în aria Vechii Civilizaţii Europene nu a influenţat decît indirect celelalte culturi din această arie, modificările consistînd mai ales din regrupări care nu au întrerupt ontinuitatea dezvoltării culturale. Singurele elemente ale acestui val surprinse în vestul ariei carpatice sînt cele de tip Csongrád-Decea Mureşului, inserate în context Tiszapolgár şi probabil, în cele din urmă asimilate, contribuind însă la apariţia aspectului unificat Bodrog-Keresztúr-(Gorneşti) (Roman 1981, 22 sq.).

60. Şanţurile barînd accesul aşezării apar încă din faza Precucuteni (Marinescu-Bîlcu 1981, 24); încă din faza Cucuteni A capătă aspectul de şanţuri de apărare (Dumitrescu et al., 1954, 203 sq.).
61. Oricîte asemănări ar avea, Gumelniţa-Karanovo VI şi Sălcuţa nu sînt nici genetic, nici ca repertoriu de tipuri aceeaşi cultură. Sărăcia de descoperiri din cultura Sălcuţa se datoreşte, în mare parte, şi săpăturilor insuficiente nu atît ca număr, cît ca întindere; altarele miniaturale nu se întîlnesc, de altfel, în fazele tîrzii ale culturilor neo-eneolitice din aria carpato-balcanică.
62. Termenul „dezintegrare" se cere explicat. De fapt, la sud de Dunăre, în Balcani, cultura Karanovo VI (-Gumelniţa) a supravieţuit, continuînd să se dezvolte, pînă la al doilea val al populaţiei kurganelor. De asemenea, spre vest-nord-vest, în zona subcarpatică, aşezări sărăcite ale culturii Gumelniţa — faza B — au continuat să vieţuiască.

Contraşocul dislocării culturii Gumelniţa din Valea Dunării de jos a avut drept efect mişcări ale altor grupuri culturale şi a împins comunităţile Tisa spre interiorul bazinului carpatic, determinînd în final, împreună cu pătrunderea elementelor de populaţie a kurganelor de tip Csongrád-Decea Mureşului, unificarea sub aspectul Bodrog-Keresztúr. Dar continuitatea culturală nu a fost întreruptă în această zonă ca în valea inferioară a Dunării. Trebuie de asemenea reţinut că cercetările şi studiile mai noi au scos în evidenţă o fază a culturii Tiszapolgár în Transilvania, anterioară pătrunderii elementelor de populaţie a kurganelor (Roman 1981, 22 sq.).
63. Amplasarea aşezărilor Cernavodă I pe înălţimi apărate este o caracteristică doar parţial întîlnită. Chiar la Cernavodă, faza mijlocie a aşezării de aici este caracterizată de dezafectarea fortificaţiilor de pămînt. Asemănările cu civilizaţia kurganelor sînt doar parţiale. Între altele, economia culturii Cernavodă I este mai puţin axată pe creşterea oilor şi cailor şi mai mult pe a vitelor mari, aspectul militar este atenuat, structura patriarhală nu este atît de evidentă (Roman 1981, 22 sq.).
64. Din descrierea cimitirelor Tiszapolgár reiese mai degrabă convieţuirea a două grupuri diferite de populaţie, cu structuri sociale deosebite, decît restructurarea socială de care vorbeşte autoarea. Raportul cronologic cu cimitirele Srednii Stog II, greu de precizat, este deosebit de important pentru evaluarea consecinţelor acestei convieţuiri.
65. Evident, monumentele megalitice vestice, situate în afara ariei Vechii Civilizaţii Europene, oferă o referinţă nerevelatoare pentru cele corelate cu civilizaţia kurganelor. De altfel, menhirul de la Hamangia, care

poate fi situat cronologic în al doilea sau al treilea val de populație a kurganelor, reprezintă o femeie parturientă, în cea mai bună tradiție pre-indo-europeană (Pârvan 1925).

66. Boii apar și în iconografia și mitologia veche europeană, nu numai în statuete, ci și în marele sanctuar de la Parța, precum și într-o alcătuire monstruoasă, în figurina dublă de la Crușovu (Lazarovici 1985; Dumitrescu 1974², fig. 203).

67. Pentru legăturile genetice și raporturile cronologice dintre culturile Cernavodă I, Gorodsk-Usatovo-Horodiștea-Folțești, Ezero, Cernavodă II, Cernavodă III și Coțofeni, de văzut Roman 1976 și Roman și Nemeti 1978. Trebuie reținut că Ezero are o componentă locală puternică, iar Coțofeni una de cultura kurganelor la fel de importantă, chiar dacă în parte indirectă, prin cultura Cernavodă III. De asemenea, cultura Baden, la rîndul ei, se dezvoltă, ca și Coțofeni, pe o fază Cernavodă III-Boleraz, așa încît este greu de vorbit de un caracter încă mai accentuat indo-european al acesteia.

68. Pentru cultura Baden, v. Roman și Nemeti 1978. Originea ei avînd la bază cultura Cernavodă III-Boleraz și culturi ale eneoliticului tîrziu din bazinul Tisei (Bodrogkersztúr) o face să apară drept locală și paralelă cu cultura Coțofeni. Fazele tîrzii ale acestei culturi — Kostolac și Vučedol se constituie în condițiile unei regionalizări în zonele sudice și a unei expansiuni a grupurilor regionale spre nord (Roman 1976, 62).

69. Întreaga reconstituire depinde de data apariției culturii Pecica, despre care, în lumina cercetărilor de pînă acum, nu se poate spune că este atît de veche. Caracterul vechi european al acesteia ar trebui demonstrat. Așezările sînt, oricum, de tip acropole. Raporturile genetice cu cultura Coțofeni, ea însăși indo-europenizată, nu îndreptățesc o asemenea interpretare. Observații similare se pot aduce și la caracterizarea culturii Nagyrev drept „veche europeană" de altfel mai puțin cunoscută

70. Întreaga reconstituire sintetică simplifică întrucîtva situațiile ridicînd probleme esențiale. Una este aceea a drumurilor de pătrundere a valurilor de populație a kurganelor. Dacă pentru pătrunderile estice calea stepelor pontice, continuate cu cîmpiile nord-dunărene este clar jalonată cu mărturii concludente, pentru grupul vestic Srednii Stog II-Csongrád-Decea Mureșului drumul nu mai este la fel de clar, lăsînd alternativa unui grup izolat din masa populației Cernavodă I, care s-a strecurat de-a lungul Dunării pînă în zona confluenței Tisei, de unde a urcat spre nord, inserîndu-se în contextul Tiszapolgár, sau tot a unui grup izolat care a pătruns pe la nord, pe drumul ulterior tradițional al migratorilor, prin pasul Dukla, coborînd de-a lungul Tisei pînă în zona mai dens populată de la sud de

Mureș, unde s-a inserat în contextul Tiszapolgár. Situația consecutivă celui de al doilea val de populație kurgan apare mult mai complexă, comportînd nu numai o mare migrație a acestei populații, ci și pătrunderi dinspre sud, probabil anatoliene, șocuri și contrașocuri determinînd regrupări, în cadrul cărora kurganizarea urmează căi sinuoase și complicate, dar se realizează în formule diferite, determinînd tocmai prin aceasta configurația diversificată a culturilor epocii bronzului timpuriu. În acest context, sărăcia în date C14 și mai ales lipsa seriilor de determinări și inegalitatea de datări de la cultură la cultură ridică obstacole importante. Comparația diferitelor serii datînd culturi aflate în raporturi diferite, la relativ aceleași nivele cronologice, evidențiază dificultatea situației.

71. Noile calibrări ale datelor C14, obținute prin curbele Suess și consensul principalelor laboratoare, măresc rigoarea operațională dar reduc precizia datărilor, fiecare determinare avînd un interval de flotare de circa 3-500 ani. Aceasta modifică corespunzător ipoteza Marijei Gimbutas, stabilind raporturi schimbate între diferitele culturi din Balcani, stepele pontice și Orientul Apropiat și Mijlociu.
72. Trebuie atrasă atenția cititorului asupra faptului că în studiul anterior din această culegere Marija Gimbutas plasa procesul de kurganizare generalizată încă din valul I de populație a kurganelor (cultura kurganelor II). Felul în care pune problema în acest studiu se apropie mai mult de situația rezultată din ultimele studii și cercetări, pe care am pus-o în evidență în notele corespunzătoare de la studiul anterior.
73. Lipsește din gruparea propusă locul tracilor care, înrudiți cu frigienii și cu ilirii, sînt prea numeroși, ocupă o arie prea întinsă și au un rol istoric prea important ca să poată fi reduși la o simplă componentă a blocului celto-italo-iliro-frigian. Locul lor pe hartă cuprinde atît centrul și estul Europei, cît și bună parte din sudul continentului.
74. Trebuie subliniat că riturile de înmormîntare de mai sus constituie un set de atribute politetice ale culturii indo-europenilor, cu alte cuvinte nu toate se întîlnesc în mod necesar la toate cazurile cunoscute. Pe de altă parte, unele trăsături de acest fel se întîlnesc și la populații ne-indo-europene. Amintim ca o excepție cît se poate de semnificativă menhirul de la Hamangia, aparținînd celui de al doilea sau al treilea val al populației kurganelor, care reprezintă o femeie parturientă, după cea mai bună tradiție „veche europeană" (Pârvan 1925).
75. Datele limită pentru Cucuteni AB sînt:
Cucuteni A 4415-3875 — 4105-3675 î.e.n.
Cucuteni B 3895-3640 — 3855-3360 î.e.n.
Intervalul mai probabil — circa 300 ani.

76. Termenul de „feudală" pentru structura socială este folosit în mod figurat, nu în sensul definiției materialist-istorice a feudalismului. În această viziune structura socială ar putea fi definită drept ierarhică și războinică.
77. În legătură cu structura matriarhală, v. discuția din Prefață.
78. Sceptre în cap de cal, specifice culturii kurganelor, au mai fost descoperite și la Fitionești — România, Suvodol — Iugoslavia, Rejevo — Bulgaria. Dintre acestea, doar cel de la Casimcea provine dintr-un mormînt. (Harțuche 1980[2]).

1. Tableta circulară de la Tărtăria cu semne pre-scriere abstracte, cultura Vinča-Turdaş.

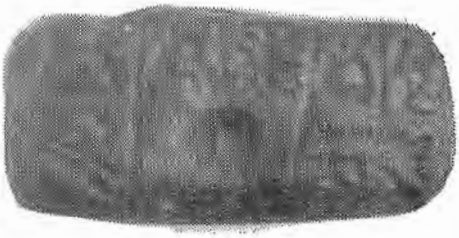

2. Tabletă dreptunghiulară perforată ntral de la Tăr- ria, cu semne atît bstracte cît şi fi- urative schemati- ate; cultura Vin- a-Turdaş.

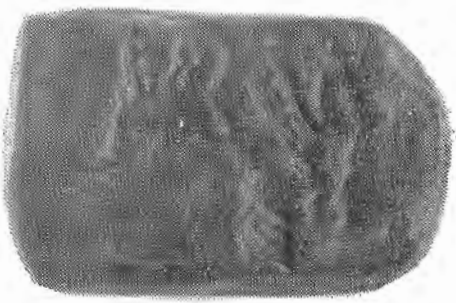

3. Tabletă dreptunghiulară neperforată de la Tărtăria, cu semne figurale, cultura Vinča-Turdaş.

4. Una din statuetele de faianță minoice descoperite în palatul din Cnossos, sec. al XVI-lea î.e.n. Corpul zeiței este înfășurat de șerpi. Poartă un *polos* înalt pe care sînt încolăciți șerpi. Motivul de pe corsajul și șorțul figurinei reprezintă de asemenea șarpele. Statueta înfățișează fie pe zeița-șarpe, fie pe o preoteasă a acesteia.

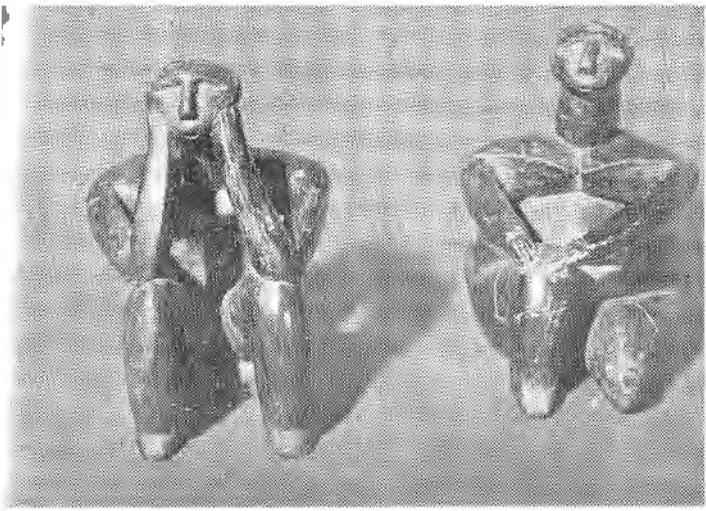

5. Cele două statuete de la Cernavodă, cultura Hamangia, „Gînditorul și perechea lui", înfățișînd de fapt pe „bărbatul trist" si pe „zeița gravidă", cu trăsături de stil specifice culturii căreia îi aparțin, dar cu modelarea detaliată a trăsăturilor figurii, spre deosebire de celelalte figurine din cultura respectivă, avînd figura schematizată.

6. Figurina mare de la Vădastra, cultura Vădastra, cu figura accentuat stilizată, acuzînd trăsături ornitomorfe, și cu un bogat decor meandric, excizat, încrustat cu pastă albă și lustruit, ale cărui linii în zigzag pot fi înțelese ca o figurare simbolică a apei.

7. Fidurina dublă de la Cruşovu—cultura Vădastra. Pe un soclu în formă de coşuleţ două figurine — pereche — cu trunchiuri omeneşti şi capete de animale, poate măşti, berbec şi vacă.

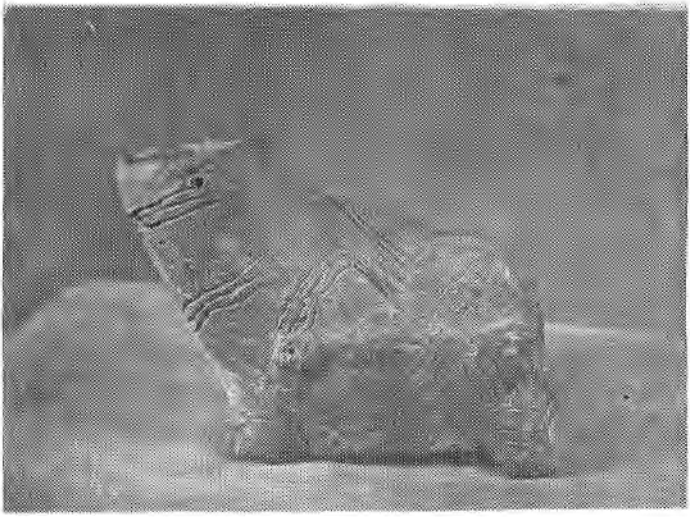

8. Vas plastic zoomorf, cultura Vinča-Turdaş. În lipsa capului — reprezentat, la origine, de capac — nu se poate preciza specia, dar probabil este vorba de un ierbivor mare. Decorul meandric intră în repertoriul de motive propriu culturii.

9. Model plastic al unei construcții, interpretată, datorită deschiderii de la partea superioară, drept un hambar de grîne, dar care poate să fi avut o semnificație cultică, de sanctuar sau de edificiu direct legat de un episod mitic, privind pe zeița personificare a fecundității.

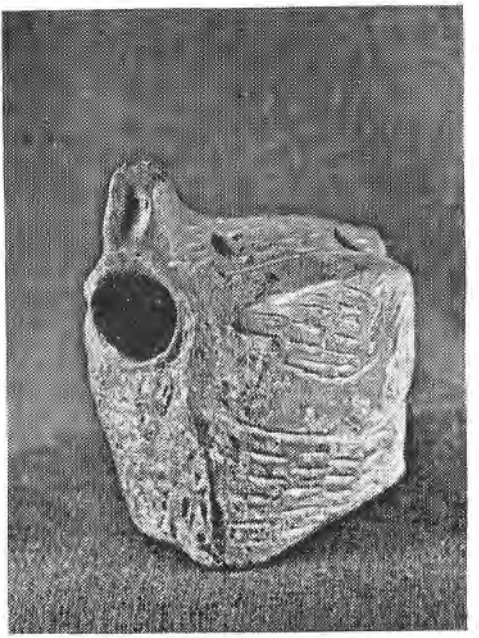

10. Doica sau mama cu mască de urs, ținînd pruncul în brațe. Figurină de teracotă din cultura Vinča, cca 4500 î.e.n. (Faſos, lîngă Kossovska Mitrovica, sudul Iugoslaviei; î. = 5,7 cm).

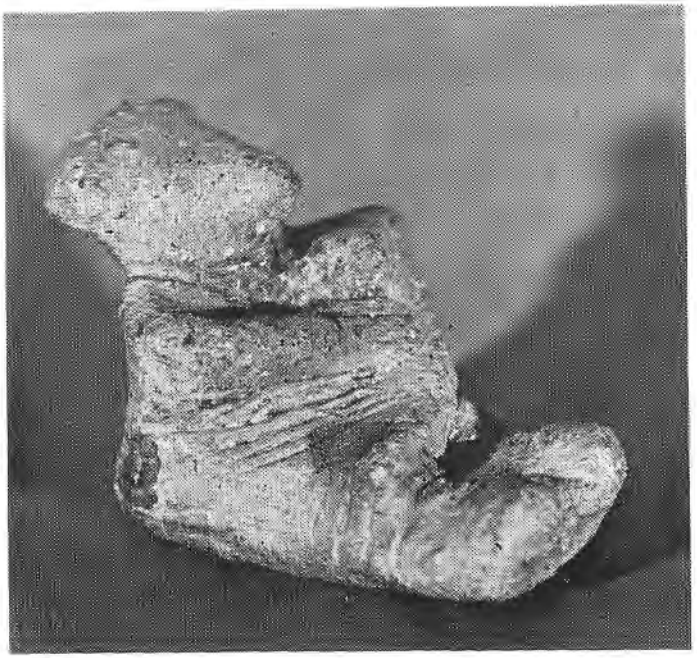

11. Carul de la Budakalász, cultura Bodrogkeresztúr, model plastic miniatural de teracotă. Asemenea modele de vehicule sînt frecvente în plastica epocii bronzului; în eneolitic constituie o raritate şi cel din imagine reprezintă, pînă acum, cel mai vechi exemplar. Este un aport al primului val de populaţii ale kurganelor, pătruns în eneoliticul „vechi european".

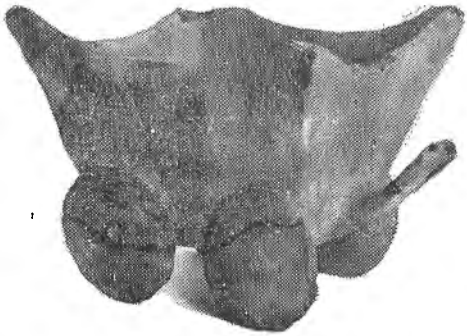

12. Figurina mare de la Moigrad, decupată în foaie de aur groasă, cu două proeminenţe obţinute prin ciocănire deasupra orificiului central. Cultura Tisa-Polgár. Figurina reprezintă o mărturie despre dezvoltarea metalurgiei aurului la sfîrşitul activităţii domeniului metalurgic vechi european şi în cadrul acestuia a centrului intracarpatic. Îşi găseşte asemănări importante în exemplare din cimitirul de la Varna. Este piesa cea mai importantă dintr-un ansamblu care cuprinde încă trei plachete antropomorfe cu cap de pasăre.

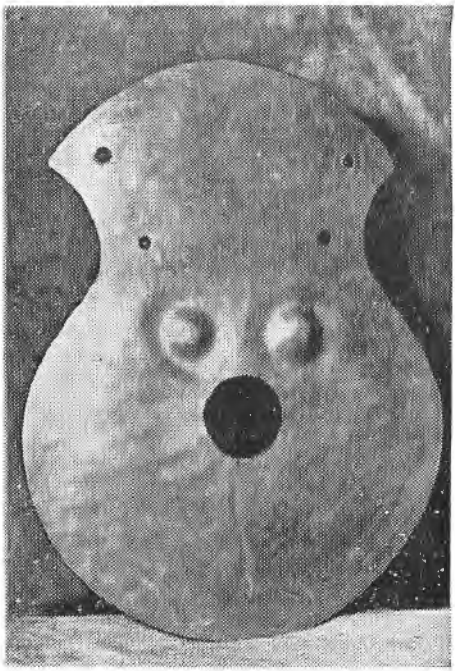

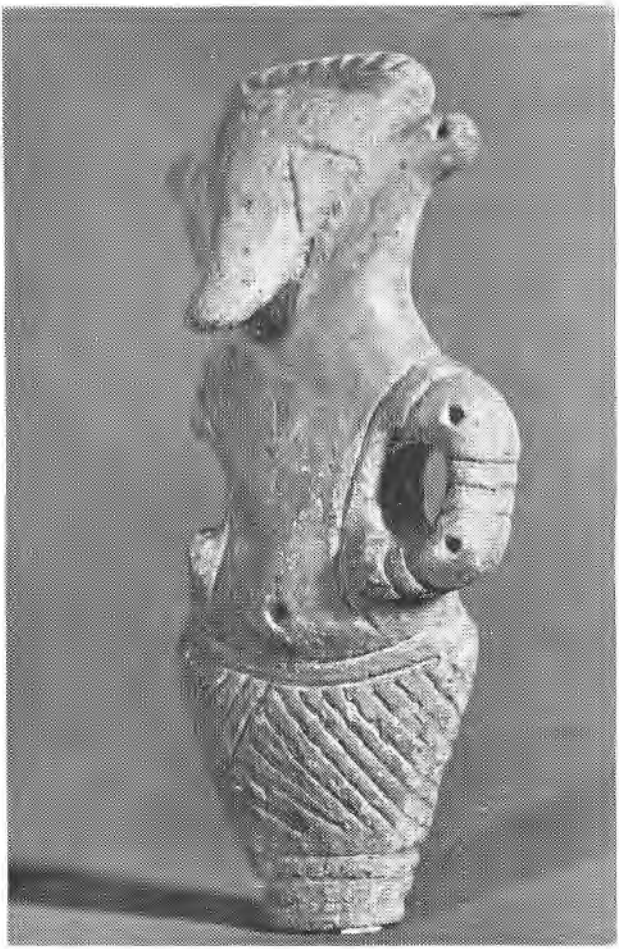

13. Statuetă a zeiței-pasăre de la Vinča cu cioc caracteristic de rață. Teracotă, cultura Vinča.

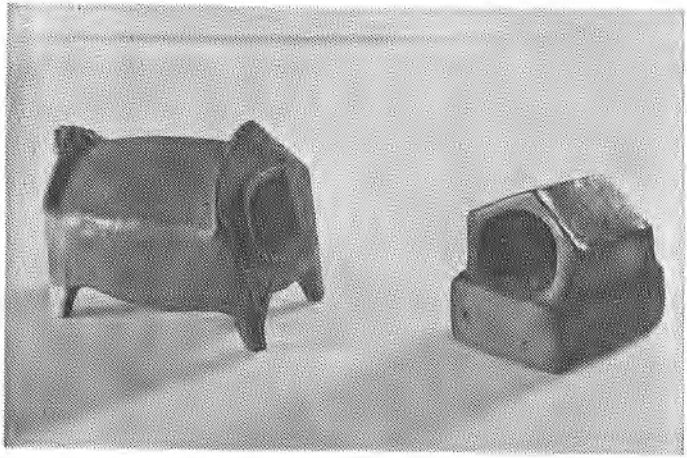

14. Două modele plastice miniaturale de edificii eneolitice, stînga de la Aldeni, dreapta de la Izvoarele, cultura Gumelnița (Karanovo VI), probabil reprezentări ale unor sanctuare. Diferențele de trăsături constructive — stîlp de colț, suspendare pe picioruşe — trebuie puse în legătură cu o funcționalitate cultică diferențiată.

15. Modelul plastic miniatural de sanctuar de la Căscioarele (cultura Gumelnița = Karanovo VI), reprezentînd patru edificii, la care se pot observa interesante detalii constructive, aliniate într-un front unic, pe o terasă supraînălțată și perforată de mari orificii circulare, ritmic distribuite pe toate fețele acesteia.

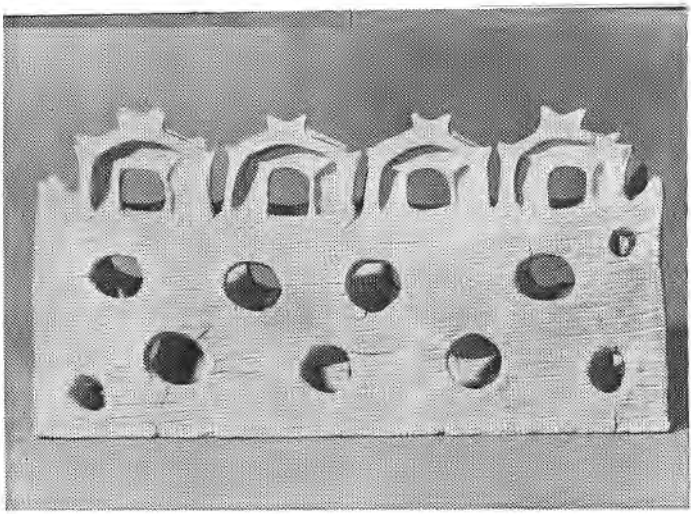

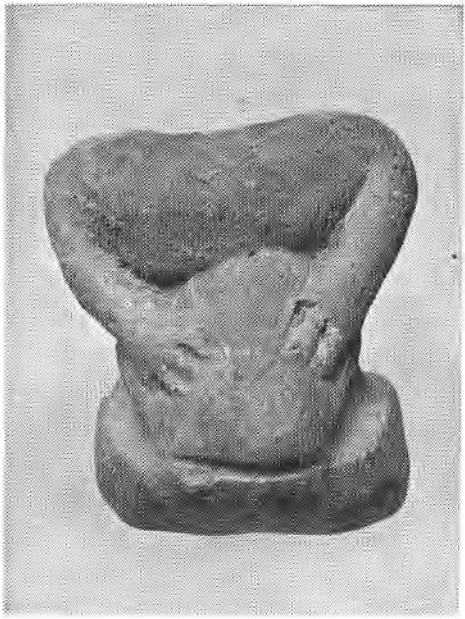

16. Zeița gravidă cu mîinile pe pîntecele puternic tumefiat. Capul s-a pierdut. Descoperită într-un tell din zona Larissa, cultura Sesklo (?).

17. În epoca cuprului, zeița gravidă era reprezentată, de regulă, șezînd pe tron. „Doamna de la Pazardjik", purtînd mască, este bogat decorată cu o spirală dublă pe vulvă și romburi pe fese și coapse. Din așezarea de la Pazardjik, Bulgaria centrală, cultura Karanovo VI, circa 4500 î.e.n. (dată radio-carbon calibrată).

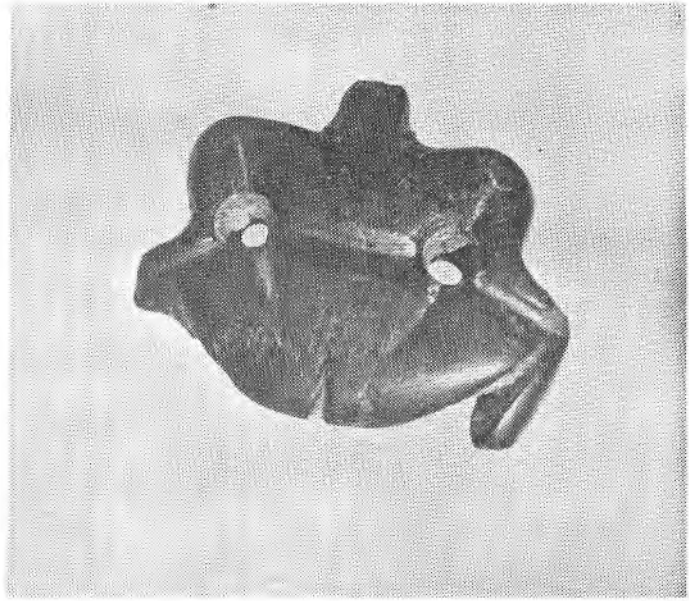

18. Un arhetip major „vechi european" și anatolian este zeița-broască. Această amuletă sculptată în piatră neagră are perforații sugerînd că a fost destinată să fie atașată la ceva. Cultura Sesklo timpurie, așezarea de la Achilleion, Tesalia, cca 6400—6300 î.e.n.

19. Craniul din mormîntul de la Csongrád, cu diadema de cupru. Tip europoid dolichocran, era însoțit de un inventar funerar atestînd ritualul de tip corespunzînd culturii Srednii Stog (Kurgan II). a. Vedere frontală; b. vedere laterală.

20. Zeița-pește a regenerării în formă de ou/uter. Sculptură în piatră, înălțimea 40 cm, Lepenski Vir, nordul Iugoslaviei, mileniul al VII-lea (Muzeul Național, Belgrad).

21. Menhirul (dală gravată) de la Hamangia. Marca la suprafața solului mormîntul tumular aparținînd fazei Iamna a culturii kurganelor (valul al III-lea de populație a kurganelor (descoperit în tumulul de lîngă gara Cemurlia). Reprezintă o parturientă, într-o manieră schematică, plată. Pe spate sînt gravate arme — mai multe securi, dintre care una în relief plat și celelalte gravate — și un cordon vertical, iar pe față este marcat în relief un colier. Prelungirea triunghiulară de la partea inferioară servea la fixarea piesei în poziție verticală.

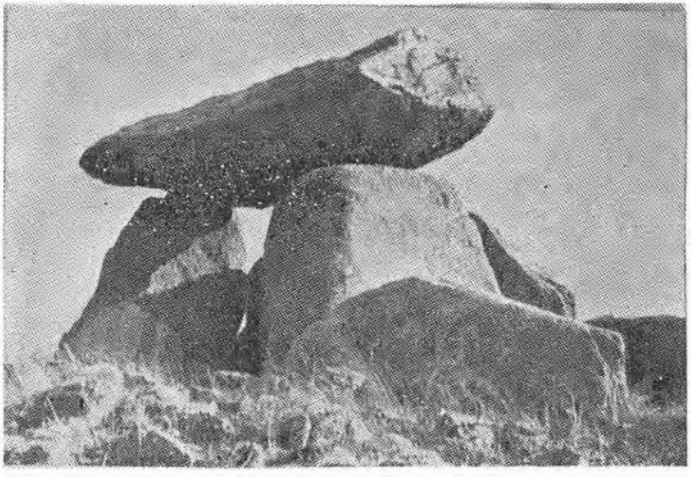

22. Dolmen de la Granicear, sat lîngă Burgas, de dată incertă, probabil datînd tot din epoca bronzului timpuriu.

ALDEA, AL. IOAN
1974 *„Altarul" magico-ritual descoperit în așezarea neolitică de la Ghirbom (com. Berghin, jud. Alba)*, „Apulum", 12, 1974, p. 40—48.
BERCIU, DUMITRU
1966 *Cultura Hamangia*, Buc., Ed. Academiei, 192 p., 169 fig.
BERCIU, DUMITRU; MORINTZ, SEBASTIAN; ROMAN, PETRE
1973 *Cultura Cernavodă II. Așezarea din sectorul b de la Cernavodă*, „SCIV", 24, 3, p. 373—406.
BOLOMEY, ALEXANDRA
1973 *An outline of the late Epipaleolithic economy at the „Iron Gates": the evidence on bones*, „Dacia", NS., 17, p. 41—52.
1976 *Pe marginea analizei arheozoologice a materialului de la Circea-Dolj*, „SCIVA", 27, 4, oct.—dec., p. 465—476.
1978 *Why no Early Neolithic in Dobrogea?*, „Dacia", N.S., 22, p. 5—8.
BORONEANȚ, VASILE
1973 *Recherches archéologiques sur la culture Schela Cladovei de la zone des „Portes de Fer"*, „Dacia", N.S., 17,p. 5—41
CÎRCIUMARU, MARIN
1973 *Analyse pollinique des coprolithes livrés par quelques stations archéologiques des deux bords du Danube dans la zone des „Portes de Fer"*, „Dacia", N.S., 17, p. 53—60.
CERNÎH, E. N.
1976 *Metallurgische Bereiche des 4.—2. Jahrt. v. Chr. in der UdSSR*". Müller-Karpe 976, p. 177—208
COMȘA, EUGEN
1973 *Parures néolithiques en coquillages marins découvertes en territoire roumain*, „Dacia", N.S., 17, p. 61—77

1974 *Istoria comunităților culturii Boian*, Buc., Ed. Academiei, 270 p., 90. fig., 33 pl.
1976 *Date despre un tip de figurină neolitică de os*, „SCIVA", 27, 4, oct.—dec., p. 557—564
1979 *Les figurines en os appartenant à la phase moyenne de la culture Gumelnița*, „Dacia", N.S., 23, p. 69—78.
1981 *Cîteva secvențe dendrocronologice din așezarea neolitică de la Radovanu*, „SCIVA", 32, 1, ian.—mart., p. 145—150

CSALOG, JÓZSEF
1973 *Thronendes Frauenidol von Szegvár Tüzköves*, „Prähistorische Idolkunst", p. 20—23

DODD-OPRIȚESCU, ANN
1978 *Les éléments „steppiques" dans l'énéolithique de Transylvanie*, „Dacia", N.S., 22, p. 87—98

DUMITRESCU, HORTENSIA
1968 *Un modèle de sanctuaire découvert dans la station énéolithique de Căscioarele*, „Dacia", N.S., 12, p. 381—394

DUMITRESCU, VLADIMIR
1974 *Cronologia absolută a eneoliticiului românesc în lumina datelor C14*, „Apulum", 12, p. 23—49
1980 *The Neolithic Settlement at Rast*, „BAR International Series", 72
1985 *Peut-on réellement parler d'un système de pré-écriture de la culture de Vinča?*, „Dacia", N.S., 29, p. 113—118
1986 MARIJA GIMBUTAS. *The Goddesses and Gods of Old Europe. Myths and cult images*, „Dacia", N.S., 30, p. 195—198
1956 *Semnificația și originea unui tip de figurină feminină descoperită la Rast*. „SCIV", 7, 1—2, ian.—iun., p. 95—118
1985 *Prehistoric Art in Romania*, Editura Meridiane, București.

DUMITRESCU, VLADIMIR; DUMITRESCU, HORTENSIA; PETRESCU-DÎMBOVIȚA, MIRCEA; GOSTAR, NICOLAE
1954 *Hăbășești, monografie arheologică*, București, Ed. Academiei, 608 p.

ELLIS, LINDA
1984 *The Cucuteni-Tripolye Culture*, Oxford, „BAR International Series", 217, 221 p.

GARAŠANIN, DRAGA
1968 *Croyances et culte de l'homme néolithique dans le centre des Balkans*, „Les régions centrales des Balkans ...", p. XXV—XXIX.
Gold der Thraker. Archäologische Schätze aus Bulgarien. Mainz am Rhein, Verlag Philipp von Zabern, 240 p., 1979.

HARȚUCHE, NICOLAE
1980 (a) *Complexul cultural Cernavodă I de la Rîmnicelu*, „Istros", 1, p. 33—92.

1980 (b) (Bobi, Victor) *Un nou sceptru de piatră zoomorf descoperit în România*, „Istros", 1, p. 111—126
1980 (c) *Preliminarii la repertoriul arheologic al județului Brăila*, „Istros", 1, p. 281—354.
KACSÓ, CAROL
1972 *Muzeul județean Baia Mare. Ghidul expoziției de arheologie*, Baia Mare, 106 p.
KALICZ, NÁNDOR; MAKKAY, JÁNOS
1973 *Gefässe mit Gesichtdarstellungen der Linienbandkeramik in Ungarn*, „Prähistorische Idolkunst", p. 9—15
KOREK, JOZSEF
1973 *Neolithische und kupferzeitliche Kunst in Ungarn. Prähistorische Idolkunst*, p. 1—6
LAZAROVICI, GHEORGHE
1979 *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca, Muzeul de Istorie a Transilvaniei, 2 vol.
1984 *Sanctuarul neolitic de la Parța.*
Les régions centrales des Balkans à l'époque néolithique, Belgrad, Musée National, 372 p. + XI p., 31 il., 1968.
MAKKAY, JÁNOS
1973 *Eingeritzte und plastische Menschendarstellungen der transdanubischen Linienbandkeramik*, „Prähistorische Idolkunst", p. 16—19.
MARINESCU-BÎLCU, SILVIA
1981 *Tîrpești. From Prehistory to History in Eastern Romania*, „BAR International Series", 107
1982 *Au sujet de quelques opinions d'auteurs étrangers sur le néo-énéolithique de Roumanie*, „Dacia", N.S., 26, p. 153—156
MARINESCU-BÎLCU, SILVIA; IONESCU, BARBU
Catalogul sculpturilor eneolitice din Muzeul raional Oltenița, f. 1., 44 p., xxiv pl.
MASSON, EMILIA
1984 *L'écriture dans les civilisations danubiennes néolithiques*, „Kadmos", 23, 2, p. 89—123, pl. I—IV
MATEESCU, N. CORNELIU; VOINESCU, IOAN
1982 *Representations of pregnancy on certain Neolithic clay figurines on the lower and middle Danube*, „Dacia", N.S., 26, p. 47—58
MONAH, DAN
Datarea prin C14 a etapei Cucuteni A_2, „SCIVA", 29, 1, ian.—mart., p. 33—42
MONAH, DAN; ANTONESCU, SILVIA; BUJOR, ALEXE
1980 *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice din comuna Poduri, jud. Bacău*, „MCA", 14, p. 86—99.
MONAH, DAN; CUCOȘ, ȘTEFAN
1985 *Așezările culturii Cucuteni din România*, Iași, Ed. Junimea, 220 p., 20 fig.

MORINTZ, SEBASTIAN; ROMAN PETRE
1968 *Aspekte des Ausgangs des Äneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau*, „Dacia", N.S., 12, p. 45—128
1969 *Über die Chronologie der Übergangszeit vom Äneolithikum zur Bronzezeit in Rumänien*, „Dacia", N.S., 13, p. 61—73
MÜLLER-KARPE, HERMANN (ed.)
1976 *Les débuts de la métallurgie*, Nice, Université de Nice, 1976, 240 p.
NICA, MARIN
1976 (a) *Circea, cea mai veche așezare neolitică la sud de Carpați*, „SCIVA", 27, 4, oct.—dec., p. 435—464
1976 (b) *La culture de Dudești en Olténie*, „Dacia", N.S., 20, p. 71—103.
1977 *Nouvelles données sur le néolithique ancien d'Olténie*, „Dacia", N.S., 21, p. 13—54
NICA, MARIN; NIȚĂ TUDOR
1979 *Les établissements néolithiques de Leu et Padea de la zone d'interférence des cultures Dudești et Vinča. Un nouvel aspect du Néolithique moyen d'Olténie*, „Dacia", N.S., p. 31—64.
PAUL, IULIU
1965 *Un complex de cult descoperit în așezarea neolitică de la Pianu de Jos*, Studii și Comunicări, Muzeul Brukenthal, Sibiu, 12, p. 6—20.
1981 *Contribuții românești la elucidarea unor probleme ale preistoriei europene*, Studii și comunicări, Muzeul Brukenthal, Sibiu, 21, p. 9—26.
PÂRVAN, VASILE
1925 *La „statue-menhir" de Hamangia*, „Dacia", 2, p. 422—429
Prähistorische Idolkunst. Kultbilder und Opfergaben aus Ungarn, Ausstellung, München, 52 p., 31 pl., 1973
RACHET, GUY
1969 *Archéologie de la Grèce préhistorique*, Verviers, Marabout, 314 p., (pl.)
ROMAN, I. PETRE
1971 *Strukturänderungen des Endäneolithikums im Donau-Karpaten-Raum*, „Dacia", N.S., 15, p. 31—70
1976 (a) *Cultura Coțofeni*, Buc., Ed. Academiei, 215 p., (118 pl.).
1976 (b) *Zur kulturellen Grundlage der thrakischen Bronzezeit*, „Thraco-dacica", p. 13—52
1981 *Forme de manifestare culturală din eneoliticul tîrziu și perioada de tranziție spre epoca bronzului*, „SCIVA" 32, 1, ian.—mart., p. 21—42

ROMAN, I. PETRE; NÉMETI, IOAN
1978 *Cultura Baden în România*, Bucureşti, Ed. Academiei, 160 p., (78 pl.)
SREJOVIĆ, DRAGAN
1968 *La plastique néolithique de la région balkanique centrale*, „Les régions centrales ...", p. XIX—XXIV
VLASSA, NICOLAE
1976 *Neoliticul Transilvaniei*, Cluj-Napoca, Muzeul de istorie a Transilvaniei, 264 p.

CUPRINS

Prefață 5
Notă asupra ediției 45
Cuvîntul autoarei la ediția românească 49
Vechea Europă, cca 7000—3500 î.e.n., cea mai veche civilizație europeană înainte de infiltrarea popoarelor indo-europene 51
Spiritualitatea Vechii Europe 76
Mormintele megalitice din Europa occidentală și implicațiile lor 124
Începutul epocii bronzului în Europa și indo-europenii, 3500—2500 î.e.n. 140
Cele trei valuri ale infiltrației „kurgan" în Vechea Europă, 4500—2500 î.e.n. 197
Cîteva precizări de ordin arheologic privind problema proto-indo-europenilor 25
Note critice ..... 26.
Bibliografie suplimentară 291

Redactor : MIRELLA ACSENTE
Tehnoredactor : DOINA ELENA PODARU

Bun de tipar : Septembrie 1988.
Apărut : 1989. Coli de tipar : 12,33. Planșe :6.

Tiparul executat sub comanda nr. 1100 la Întreprinderea Poligrafică „13 Decembrie 1918", str. Grigore Alexandrescu nr. 89-97 București, Republica Socialistă România

Biblioteca de artă

491

Arte și civilizații

civilizație și cultură

Lucrările Marijei Gimbutas sînt axate pe două teme importante: preistoria (neoliticul) zonei de sud-est a Europei — de fapt o arie ceva mai amplă decît această zonă, dar în care sud-estul Europei ocupă poziția centrală — și preistoria indo-europenilor. Dincolo de interesul major pe care aceste două teme le au pentru istoria Europei, și nu numai a Europei, precum și de punctul de vedere original pe care autoarea îl aduce — și aceasta nu fără legătură cu cunoașterea directă a istoriei, culturii și etnografiei popoarelor balcanice — poziția centrală pe care teritoriul țării noastre o ocupă în cadrul proceselor istorice ale neoliticului, precum și în cele ale pătrunderii indo-europenilor în Europa, oferă un deosebit interes acestor teme de cercetare publicului din România, legîndu-se direct de cele mai îndepărtate rădăcini ale culturii românești.

RĂDU FLORESCU

Lei 18

ISBN 973-33-0003-9